

ДЕРЖАВНИЙ КОМІТЕТ АРХІВІВ УКРАЇНИ

Український науково-дослідний інститут
архівної справи та документознавства

СТУДІЇ

*з архівної справи
та документознавства*

Том шістнадцятий

Київ
2008

ББК 79.3я 53
С 88

Студії з архівної справи та документознавства / Держкомархів України, УНДІАСД; [редкол.: І. Б. Матяш (голов. ред.) та ін.]. – К., 2008. – Т. 16. – 152 с.

До щорічника увійшли статті з актуальних питань теорії і практики архівної справи, документознавства, джерелознавства, історії України. Зокрема, розглянуто проблеми спільної архівної спадщини, архівної україніки, історії документознавства в Україні тощо.

Для істориків, архівістів, документознавців, джерелознавців, викладачів та студентів вищих навчальних закладів України, інших зацікавлених читачів.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

І. Б. Матяш (головний редактор),
Г. В. Боряк, І. Н. Войцехівська,
Л. А. Дубровіна, С. Л. Зворський, С. Г. Кулешов,
М. В. Ларін, Л. П. Одинока, Г. В. Папакін,
Р. Я. Пиріг, В. А. Смолій, Н. М. Христова

Зареєстровано у Міністерстві України у справах преси
та інформації 04.07.96 серія КВ № 2110

Зареєстровано Вищою атестаційною комісією України
як фахове видання зі спеціальності «Історичні науки»
(Бюлетень ВАК України, 1999, № 4, с. 47)

Рекомендовано до друку Вченою радою
Українського науково-дослідного інституту
архівної справи та документознавства
(протокол № 7 від 17 червня 2008 р.)

*Розповсюдження та тиражування без офіційного дозволу Українського
науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства забороняється.
Редколегія не завжди поділяє точку зору авторів, зберігає оригінальний стиль матеріалів,
залишає за собою право скорочувати тексти.*

Друковані в інших виданнях матеріали до розгляду не приймаються.

*При передруку публікацій посилання на «Студії з архівної справи
та документознавства» обов'язкове*

© Український науково-дослідний інститут архівної
справи та документознавства, 2008
© Автори публікацій, 2008

ЗМІСТ

Архівна справа: історія та сучасність

Коваль Оксана. До питання про вирішення проблеми розподілу архівів та спільного користування архівною спадщиною (досвід країн, що входили до складу Австро-Угорської та Британської імперій) 5

Теорія і методика архівознавства

Кулешов Сергій. До проблеми віднесення документів Національного архівного фонду України до унікальних 15

Матяш Ірина. Галузева програма «Архівна україніка» 29

Косенко Олена. Особливості інформаційного потенціалу документів і матеріалів особових архівних фондів та специфіка їх використання 32

Шумейко Михайл. Всебілорусские архівно-археографіческие конференції (съезды, совещания) 37

Джерелознавчі галузі знань

Тельвак Віталій. Наукові погляди Михайла Грушевського в історіографічних дискусіях у Російській імперії кінця XIX – початку XX ст. 42

Пиріг Руслан. Спогади гетьмана Павла Скоропадського як історичне джерело 57

Балишев Марат. Науково-технічна документація ЦДНТА України як джерело до вивчення історії Китаю 61

Кіш Єва. Історіографія проблемних питань Центральноєвропейського регіону 64

Документознавство: історія, теорія, практика

Кулешов Сергій, Загорецька Олена. З історії документознавства в Україні 73

Загорецька Олена. Наказ як основний розпорядчий документ організації: документознавчий аналіз 84

Жук Лариса. Основні етапи історії грошових документів із безготівкових розрахунків 89

Леміш Наталія. Форми реєстрації документації в Канцелярії чернігівського цивільного губернатора в першій половині XIX ст. 93

Палеха Юрій. Класифікування обліково-бухгалтерської документації 96

Історія України

Борисенко Сергій. Українсько-фінські стосунки у 1918 році 100

Петренко Ірина. Розлучення подружжя в системі шлюбно-сімейних відносин православного населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. 105

Огляди архівних фондів

Безручко Олександр. Умовний архів Олександра Довженка 110

Коник Юлія. Документи фонду Херсонської губернської креслярні як джерело з історії Генерального межування Херсонської губернії (1803–1828). 118

Персоналії

Приходько Людмила. Педагогічна діяльність О. С. Грушевського 126

Рецензії, інформація, хроніка

Черченко Юрій. Історія українського руху в листуванні Євгена Чикаленка і Петра Стебницького (Є. Чикаленка і П. Стебницького. 1901–1922 роки / О. І. Дуба: І. І. едї і аю, 2. Ніваді аї едї і , І . Ніваді аї едї і . Аїваді і аїваді: І . І . едї і аю, 2. Ніваді аї едї і . – Е.: Оа і і да, 2008. – 628 н.) 140

Смолянников Сергій. 130-річчя визволення Болгарії від османського ярма та вшанування пам'яті героїв Шипки та Плевни в Україні 142

Нестерчук Дмитро. Його ім'я носив Центральний історичний архів у м. Києві 146

Некрологи

Володимир Ілліч Пристайко (1941–2008) 148

Борис Васильович Іваненко (1933–2008) 151

Відомості про авторів 152

Розділ I

АРХІВНА СПРАВА: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Оксана Коваль

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ РОЗПОДІЛУ АРХІВІВ ТА СПІЛЬНОГО КОРИСТУВАННЯ АРХІВНОЮ СПАДЩИНОЮ (досвід країн, що входили до складу Австро-Угорської та Британської імперій)

Важливість правового вирішення архівних проблем, що виникли між державами пострадянського простору не викликає сумнівів. В угодах і домовленостях на міждержавному рівні не лише має бути визначена державна власність на ті чи інші комплекси документів, що склалися історично, але й засвідчене право духовної власності на історичні документи та документну інформацію народів (і відповідних національних держав), писемні історичні джерела яких за різних обставин виявилися інтегровані до архівних фондів поза їх межами. Державні архіви, поряд із державними кордонами, власністю, боргами і активами завжди фігурують у договорах і угодах, якими фіксуються зміни на політичній карті світу, тож констатація взаємних прав і обов'язків між державами у архівному питанні та вироблення стратегії взаємодії у розв'язанні архівних суперечок є, великою мірою, взаємним підтвердженням визнання їх суверенітету.

Після розпаду СРСР питання про розподіл його архівів було формально унормовано «Угодою про правонаступництво щодо державних архівів колишнього Союзу РСР» (06.07.1992), яку підписали всі глави держав-членів СНД¹. Цим документом було визначено основні принципи, на яких ґрунтується відношення сторін до архівного спадку СРСР та підходи до вирішення можливих архівних суперечок. Країни, що підписали угоду, виходячи з принципів цілісності і неподільності архівних фондів, відмовлялися від претензій на право володіння фондами, утвореними в результаті діяльності вищих державних структур колишніх Російської імперії і Союзу РСР, які зберігаються в державних архівах за межами їх територій. Сторони також підтвердили взаємне визнання переходу під їх юрисдикцію державних архівів та інших архівів союзного рівня колишнього Союзу РСР, включаючи галузеві, які знаходяться на їхній території, що фактично закріпило успадкування центральних архівів колишнього СРСР Російською Федерацією. Угодою також було обумовлено можливість виникнення претензій щодо архівних фондів, які були

вивезені з країни їх походження (Ст. 3) та деякі випадки спільного використання архівних документів (Ст. 4, 7, 8, 10). Вирішувати подібні питання у разі їх виникнення передбачалося шляхом укладення додаткових двосторонніх угод і домовленостей з конкретних питань (Ст. 9). На жаль, Угода не була ратифікована, а відтак її положення не знайшли розвитку в законодавчому та міжнародно-правовому полі і залишаються, певним чином, декларацією намірів, орієнтиром у пошуках шляхів розв'язання проблеми архівної спадщини. Протягом десятиліття після підписання «Угоди про правонаступництво» відбулося укладення двосторонніх домовленостей про співробітництво між архівними службами країн СНД, проте цей крок не зміг забезпечити вирішення принципових питань щодо володіння і користування фондами центральних архівів СРСР.

У 2000 р. Генеральна асамблея Міжнародної ради архівів (далі – МРА) прийняла рішення про створення в структурі МРА регіонального відділення «ЄВРАЗІКА», основу якого склали країни СНД – члени МРА². В контексті співробітництва з МРА проблема правонаступництва щодо архівів набула дещо іншого звучання. Оскільки архівні документи окрім юридичної і адміністративної цінності мають цінність історичну, то вони підлягають дії міжнародного права про охорону культурних цінностей, яке базується на принципах цінності національних культур і культурних пам'яток, як частини всесвітньої культурної спадщини, а також на твердженні, що будь-яка національна спільнота має право на збереження своєї індивідуальності, що склалася як результат історичного процесу, і міжнародна солідарність вимагає підтримувати країни у їх прагненні встановити історичну правду³. Більшість держав, що виникли на пострадянському просторі, близько двох століть перебували під управлінням центральних керівних органів Російської імперії, а пізніше СРСР, архівні фонди яких успадкувала Російська Федерація. У цій ситуації для відтворення культурно-історичної ідентичності новостворених держав

I. Архівна справа: історія та сучасність

недостатньо домовленостей про співробітництво, досягти більш-менш відчутних успіхів можна лише за наявності прийнятої на найвищому рівні міждержавної стратегії, розробленої на тривалу перспективу, з чітким означенням цілей, етапів їх досягнення та конкретних заходів, доцільних для реалізації на кожному етапі.

На шостій конференції ЄВРАЗІКИ, що відбулася у вересні 2005 р. у Львові, Україна висунула пропозицію розглянути концепцію спільної архівної спадщини, як можливий варіант вирішення архівного питання на теренах СНД. Після попереднього обговорення білоруському, російському і українському НДІ документознавства і архівної справи було доручено виявити комплекси документів, які можна віднести до спільної спадщини і проаналізувати можливості реалізації проекту⁴. Протягом 2006 р. УНДІАСД було розроблено «Концепцію спільної архівної спадщини країн СНД та шляхів її впровадження в практику міждержавних домовленостей»⁵. В основу документа лягли пропозиції ЮНЕСКО щодо спільного користування архівною спадщиною. Зважаючи на відсутність спеціальних публікацій, більш детально розглянемо історію цього питання та зміст відповідних документів ЮНЕСКО.

Поняття спільної архівної спадщини (далі – САС) вперше було запропоновано у доповіді Генерального директора ЮНЕСКО про дослідження проблем, пов'язаних з передаванням документів з архівів, розташованих на території деяких країн, до країни їх походження, що була схвалена Генеральною конференцією ЮНЕСКО на її двадцятій сесії 1978 р. у Парижі⁶. Варто зазначити, що проголошенню цієї доповіді передувала серйозна дослідницька робота. Генеральна конференція ЮНЕСКО на своїй вісімнадцятій сесії прийняла резолюцію 18С/4.212, у якій серед іншого містилася пропозиція щодо розгляду можливостей укладання двосторонніх домовленостей про передачу з архівів документів, створених на території інших країн, або пов'язаних з їх історією, а також рекомендація Генеральному директору ЮНЕСКО передбачити можливість детального вивчення цього питання і проінформувати дев'ятнадцяту сесію про результати такого вивчення. На виконання цієї резолюції Секретаріат ЮНЕСКО, провівши попередні консультації з експертами і визначивши основні аспекти проблеми, звернувся до МРА з проханням про проведення дослідження. Опублікований проект цього дослідження Секретаріат ЮНЕСКО запропонував для використання у якості робочого документа XVII Конференції круглого столу архівів, що відбулася в Ка-

льярі у жовтні 1977 р. Щоб забезпечити якомога ширше представництво учасників, зокрема країн, які незадовго перед тим звільнилися від колоніальної залежності, Секретаріат ЮНЕСКО, шляхом виділення субсидій МРА, надав фінансову допомогу керівникам національних архівів деяких держав-членів для участі у Конференції. Висновки і рекомендації, висунуті у ході Конференції круглого столу в Кальярі, були вивчені експертами ЮНЕСКО і лягли в основу вищезгаданої доповіді Генерального директора⁷.

У доповіді розглядаються проблеми, які виникають здебільшого при зміні державних кордонів і суверенітету у процесі деколонізації, або під час виникнення нових держав в результаті їх відділення від попереднього державного утворення. На час проведення дослідження 1977–1978 рр. усталених процедур вирішення подібних архівних претензій не існувало. Як зазначається у тексті доповіді, «аналіз понад 200 договорів, конвенцій, актів, домовленостей та інших правових документів, що стосуються цесії і передачі архівів, вказують на існування різних практик і процедур передавання доступу до поточної документації і архівів у випадках переходу території від одної існуючої держави до іншої, по реституції архівів, евакуйованих або вивезених під час війни або військової окупації, або ж під час відновлення архівної спадщини раніше суверенних і незалежних держав. Однак не було розроблено жодних практик і процедур відносно передавання прав власності на архіви новим державам, які виникли в результаті деколонізації»⁸. Значна частина документів з історії новоутворених держав, які довгий час перебували під іноземним управлінням, була створена і розміщується за межами їх національних територій, а отже до проблеми права власності на ці документи додається проблема доступу до них. Сторони, втягнуті у суперечки навколо архівів, зазвичай аргументують свої претензії посиланням на різні принципи і критерії розгляду архівної спадщини, інтерпретація яких часто має політичні чи економічні мотиви. Тому вироблення загальноприйнятих принципів і підходів до формулювання двосторонніх і багатосторонніх домовленостей з цього питання є вкрай важливим.

Як один із підходів до розв'язання архівних претензій було запропоновано концепцію САС. У пункті 25 Доповіді говориться: «Коли створення архівної групи чи комплексу є результатом діяльності адміністрації, за якої спадкоємність ділиться між державою-спадкоємцем і двома або більше державами-спадкоємцями, тобто коли архіви складають частину національної спадщини

двох чи більше держав, і не можуть бути розділені без ліквідації їх юридичної, адміністративної і історичної цінності, для реального рішення проблеми слід застосувати концепцію спільної спадщини». У такому випадку спірна група архівних документів фізично зберігається у одній із зацікавлених країн, як частина національного архівної спадщини, а держави, які розділяють таку спільну архівну спадщину, одержують рівні з власником права щодо її використання та управління нею.

У Доповіді було також запропоновано програму дій, яка б сприяла проведенню переговорів і укладенню угод між державами-членами ООН з архівних питань. Одним з пунктів програми було надання фінансової підтримки для вироблення типових угод і конвенцій стосовно передачі архівів, визначення спільної спадщини і розроблення положень, що забезпечували б доступ до архівів. Цей пункт реалізували Шарль Кечкеметі і Еверт ван Лаар, уклавши посібник «Угоди і конвенції: моделі двосторонніх і багатосторонніх угод і конвенцій про передачу архівів» (1981)⁹.

У розробленій УНДІАСД Концепції спільної архівної спадщини країн-членів СНД визначено межі САС країн-учасниць СНД, встановлено критерії відбору архівних фондів для віднесення їх до САС, зазначено обов'язки сторін, порядок організації і фінансування програм в рамках САС. Запропоновані Концепцією підходи до вирішення архівних проблем, по суті, виходять із основних положень Угоди про правонаступництво 1992 р. і наповнюють конкретним змістом ті її статті, які стосуються спільного використання архівних фондів центральних керівних органів СРСР та Російської імперії (статті 4, 7–10). При обговоренні поданого Україною документа на восьмій конференції ЄВРАЗІКІ виникла пропозиція дослідити і врахувати досвід реалізації концепції САС іншими країнами, що пережили період зміни суверенітету, або перерозподілу території. Результати попереднього дослідження цього питання і лягли в основу цієї статті.

За наявною на сьогодні інформацією, запропоновані Ш. Кечкеметі та Е. Лааром моделі міжурядових угод щодо спільної архівної спадщини у комплексному, інтегрованому вигляді до цього часу не використовувалися, проте сама ідея САС, її визначення і обґрунтування лягли в основу низки двосторонніх домовленостей різного рівня про реалізацію проєктів, що їх можна розглядати як окремі етапи забезпечення спільного використання архівних фондів, які складають історичну і культурну цінність для кількох країн одночасно. Так, Міжнародна програма «Спільна архівна спадщина країн

та народів Центральної і Східної Європи», в якій беруть участь, зокрема, Австрія, Польща, Литва, Словенія, Україна, має на меті виявлення фондів спільної історії у архівах різних держав регіону. Виявлення і запровадження в науковий обіг інформації про наявність, місцезнаходження, обсяг та зміст таких документів може стати підставою для визначення груп фондів, щодо яких можливе укладення угод при спільну архівну спадщину уже на найвищому міждержавному рівні.

Було запропоновано розглянути більш детально вирішення проблеми розподілу державних архівів між країнами, що утворилися після розпаду Австро-Угорської імперії у 1919 р., а також дослідити наявність та шляхи розв'язання архівних претензій між Великобританією і країнами, що входять до сфери її впливу після розпаду Британської імперії.

Вирішення архівних суперечок між країнами, що утворилися на теренах Австро-Угорської імперії після її розпаду в 1919 р.

Вирішення проблем розподілу архівної спадщини Австро-Угорщини розпочалося укладенням блоку договорів версальської системи і триває досьогодні. Опрацювання архівних фондів з метою виявлення документів, які можуть підлягати реституції або бути віднесені до категорії спільної спадщини, вимагає значних фінансових затрат та часу і об'єктивно не може відбуватися швидко. Іншою причиною довготривалості процесу є те, що до розподілу архівної спадщини Австро-Угорської імперії від початку були причетними дуже багато країн (Австрія, Італія, Сербо-Хорватсько-Словенська держава, Чехословаччина, Польща, Румунія, Угорщина), а постійні політичні зміни в Центральній та Південній Європі протягом сторіччя вимагають перегляду існуючих та укладення нових угод.

Австро-Угорська імперія як двоєдина монархія, була, фактично, останньою фазою існування в спільних державних кордонах багатонаціональної імперії Габсбургів, що утворилася 1867 р. під тиском наростання національної самосвідомості угорської культурної та фінансової еліти. В результаті розподілу монархії землі угорської корони було визнано суверенною територією на чолі з австрійським імператором, який одночасно носив титул короля угорського. Управління здійснювалося представницькими органами: рейхсратом (Австрія) та сеймом (Угорщина).

Єдиним спільним міністерством Австро-Угорської імперії було Міністерство закордонних справ; імперські військове і морське міністерство та

I. Архівна справа: історія та сучасність

міністерство фінансів дублювалися відповідними міністерствами Австрії та Угорщини, які в кожній із цих частин імперії мали свою юрисдикцію, так само як і решта міністерств¹⁰.

У Австро-Угорщині на час її розпаду не існувало централізованої системи організації та обліку архівів, як і у більшості європейських країн того часу. Документи органів та установ державного управління перебували на відомчому зберіганні¹¹. Найбільшим за обсягом і найцікавішим за складом документів був Таємний архів цісарського дому, двору і держави, що виник 1749 р. як династичний архів роду Габсбургів. В ньому зосереджувались також найважливіші документи загальноімперського значення, в тому числі матеріали земель та міст, що будь-коли входили до складу габсбурзьких володінь, та одержані у результаті династичних зв'язків: архів Богемської корони, архів канцелярії угорського двору, пізніше переданий Угорщині, матеріали Іспанської державної ради, Італійської державної канцелярії, Далматинсько-албанської канцелярії та ін. У складі архіву знаходилася велика кількість середньовічних грамот і більш пізніх документів з історії династії Габсбургів та споріднених родів; документи загальнодержавного значення, що стосуються імперії загалом та окремих її частин (законодавчі акти, статuti, привілеї, державні і мирні договори; матеріали про 30-річну війну, інші документи про зовнішньополітичну діяльність); частково або повністю у цьому архіві було представлено реєстратури імперських політичних установ XIV–XIX ст. – Імперської канцелярії, державної ради, рейхстагу, імператорського кабінета, імперського суду тощо. До 1840 р. архів використовувався виключно у державних інтересах і був закритий для наукових досліджень, що відображалося у його назві (Таємний державний архів).

Іншими значними історичними архівами відомчого підпорядкування у Відні були архіви загальноімперських установ – Військовий архів, який почав формуватися від 1701 р. і на кінець XIX ст. перетворився у центральний військовий архів імперії Габсбургів та значний центр військово-історичних досліджень, архів Вищої фінансової палати та архів Міністерства внутрішніх справ, де зберігались матеріали власне австрійських установ. Фонди архівів міністерства культур та освіти, міністерства фінансів, міністерства шляхів сполучення мали більш місцеве значення¹².

Після 1945 р. на базі фондів центральних столичних (віденських) архівів було створено єдиний Австрійський державний архів, який нині складається з п'яти відділів: Архів цісарського дому,

двору і держави, Архів Республіки (документи новітнього часу), Загальний адміністративний архів (архіви імперських міністерств: внутрішніх справ, юстиції, освіти, сільського господарства, торгівлі, транспорту, особові та родинні архіви, різноманітні архівні колекції), Військовий архів та Архів фінансів та надвірної палати (зберігає документи, що відображають діяльність фінансових органів Австрійської імперії від середньовіччя до 1918 р.)¹³. Очевидно, що у чотирьох з п'яти відділів цього архіву (крім Архіву Республіки) зберігаються документи, які можуть бути предметом спільної архівної спадщини держав, що утворилися на теренах Австро-Угорської імперії після її розпаду.

Іншою особливістю цієї держави була наявність цілої низки місцевих історичних архівів, які не лише зберігали документи від часів середньовіччя до середини XIX ст., але і відіграли значну роль у формуванні національної самосвідомості народів, що населяли імперію Габсбургів і одержали суверенітет у 1919 р. Від середини XIX ст., зі зростанням інтересу до історичного минулого, розгорнулася діяльність місцевих історичних товариств, які за підтримки органів самоврядування займалися збиранням і впорядкуванням документів з місцевої історії. В результаті діяльності історичних товариств у національних землях сформувалися великі документальні зібрання при музеях та земські архіви. Так, великі і цінні за своїм складом земські архіви утворилися у Празі, Брно, Львові. Крім цього, в адміністративних центрах земель існували також державні (штатгальтерські) архіви, де зберігалися документи австрійської адміністрації. Багаті старі архіви збереглися також у деяких містах австрійських та угорських володінь на Балканах, зокрема в Дубровнику (Рагуза), Задрі і Загребі¹⁴.

В Угорщині архівна справа на час розпаду імперії була більш централізована, ніж на інших землях Австро-Угорщини. Найдавніші історичні документи зосереджувалися в Королівському архіві в Будапешті, який 1875 р. було перетворено в Національний архів Угорщини, причому в цей час сюди було передано деякі угорські фонди з віденських архівів та документи родових архівів. Документи місцевих установ зберігалися у архівах дрібніших адміністративно-територіальних одиниць (комітатів), підпорядкованих Національному архіву. Велика кількість історичних документів з історії краю зберігалася у рукописній колекції Угорського Національного музею, церковних та монастирських архівах¹⁵.

Загалом, саме через відсутність централізації архівної справи в імперії Габсбургів та не-застосування практики концентрації особли-

во цінних документах у столичних архівах та великих адміністративних центрах Австро-Угорщини нові держави, що виникли після розпаду імперії, одержали у власність документальні джерела з власної історії, уникнувши значних конфліктів на ґрунті розподілу архівної спадщини (тут і далі – виділено автором).

Початок вирішенню проблеми розподілу австрійської спадщини стосовно державних архівів було покладено підписанням цілої системи двота багатосторонніх угод між країнами центральноєвропейського регіону. Основоположними актами стали договори версальської системи, при укладенні яких одною з договірних сторін виступало міжнародне співтовариство – держави Антанти, їх союзники та держави, що брали участь у Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр. і підтримали статут Ліги націй. Сен-Жерменським договором 10.09.1919 р. було констатовано факт розпаду Австро-Угорської монархії і утворення на її території незалежних держав Австрії, Угорщини, Чехословаччини і Королівства сербів, хорватів і словенців (з 1929 р. – Югославія) і визначено кордони Австрії з сусідніми державами. В результаті договору Австрія змушена була поступитися рядом територій, які раніше перебували під владою австрійського імператора: Богемія, Моравія і Сілезія відійшли до Чехословаччини, до Італії відходила частина Тіроля і деякі інші території. Буковина переходила до Румунії. Тріанонський мирний договір 4.06.1920 р. визначив кордони Угорщини, за цим же договором за Румунією закріплювалася Трансільванія і східна частина Баната, за Королівством сербів, хорватів і словенців – Хорватія, Бачка і західна частина Баната, за Чехословаччиною – Словаччина і Закарпатська Україна. Провінція Бургенланд відходила до Австрії. Севрський мирний договір 10.08.1920 р. гарантував східні кордони Чехословаччини, Румунії, Королівства сербів, хорватів і словенців. Отже, на теренах Австро-Угорської імперії із національних територій Австрії та Угорщини виділилися нові державні утворення: Чехословаччина, Югославія; ще частина територій відійшла до Італії та Румунії¹⁶.

За усталеною практикою, мирні угоди, якими фіксувалися нові кордони між країнами, обумовлювали також право власності на архіви, що знаходяться на території, переданій іншій державі, а також на архівні документи, необхідні для управління новонабутими територіями. Так, усі три договори містили стандартну статтю про передачу архівів, реєстрів, планів і документів різного роду, що належать цивільним, військовим, фінансовим,

судовим та іншим установам уступлених територій. У разі, якщо архіви, реєстри, плани, правооснови чи інші документи не мали військового характеру і їх передавання було неможливе без нанесення збитку установам держави, що їх передає, держава-відповідач зобов'язується за взаємними домовленостями ознайомити з ними зацікавлені сторони¹⁷. **Таким чином декларувалася можливість спільного користування архівною інформацією на основі окремих домовленостей і із застереженням можливого обмеження доступу (до документів військового характеру).** Окремими статтями обумовлювалося взаємне повернення документальних, наукових матеріалів, предметів старовини та мистецтва, захоплених сторонами під час проведення бойових дій.

Порядок розв'язання суперечок щодо предметів, які мають художню, наукову чи історичну цінність, було визначено окремими статтями договорів – 196-ю Сен-Жерменського та 177-ю Тріанонського, за якими Австрія і Угорщина брали на себе зобов'язання вести переговори про укладання домовленостей щодо можливості переміщення предметів культурно-історичної цінності до країн їх походження, причому на час переговорного процесу держава-відповідач забезпечувала їх збереженість і цілісність. Прикметно, що відносно означених у цих статтях предметів вживається термін «духовна спадщина». Країни-відповідачі залишали також за собою право звернутися до протилежної сторони для укладення на тих самих умовах угод про повернення предметів духовної спадщини.

Стосовно документів, приналежність яких очевидна, умови передавання були оговорені в статтях договорів. Згідно зі статтею 196 Сен-Жерменського мирного договору, Австрія брала зобов'язання повернути за приналежністю кожній із держав, що підписали договір, всі історичні акти, документи і мемуари, що ними володіють її публічні установи, які мають пряме відношення до історії уступлених територій і були вивезені з них за останні десять років (для Італії – від дня проголошення королівства, 1861 р.). Зі свого боку, держави, що виникли на території Австро-Угорської імперії або одержали частину її території зобов'язуються повернути виявлені на переданих територіях документи і мемуари, які мають пряме відношення до історії або управління австрійською територією¹⁸.

Текст статті 177 Тріанонського мирного договору з Угорщиною дещо відрізняється. Для повернення за приналежністю зацікавленим урядам визначено документи, вивезені з території свого

I. Архівна справа: історія та сучасність

походження після 1 січня 1868 р. Положення про передавання новоутвореними і суміжними державами документів, що мають відношення до території Угорщини, виділено в окрему статтю 178¹⁹.

Порядок вирішення деяких архівних претензій дається також у статті 195 Сен-Жерменського мирного договору. Цією статею передбачено створення спеціального комітету при Репараційній комісії для розгляду претензій, висунутих до Австрії Італією, Бельгією, Польщею і Чехословаччиною під час переговорного процесу, про передачу історичних та культурних пам'яток та історичних документів, що були вивезені Габсбургами з цих країн у різні роки. Зокрема, Чехословаччина претендувала на документи Надвірної королівської канцелярії та Надвірної рахункової палати Богемії та історичні документи, мемуари, карти тощо, вивезені до Відня за наказом імператриці Марії-Терезії.

Отже, Сен-Жерменським і Тріанонським договорами було загалом визначено порядок вирішення архівних претензій, які мали місце або могли виникнути в майбутньому між державами-спадкоємицями Австро-Угорської імперії. Було визначено категорії документів, щодо яких могли виникнути суперечки: архіви, що відносяться до духовної спадщини держав і національних територій; документи, захоплені під час бойових дій (трофейні); документи, необхідні для управління переданими територіями. Щодо останніх передбачалася можливість спільного користування документною інформацією на договірних засадах за умови, що ці документи залишаються у країні їх фактичного перебування на момент виникнення договірної ситуації – це положення нагадує пропозиції про спільне користування архівною спадщиною, висловлені ЮНЕСКО у 1978 р. Важливо, що *вирішувати взаємні претензії щодо архівів передбачалося шляхом проведення переговорів і укладення угод по мірі виявлення такої потреби* – кінцевий термін, після якого висунення претензій припиняється, мирним договором визначений не був, хоча сторони-відповідачі взяли на себе відповідальність щодо збереження в цілості і невідчуження предметів духовної спадщини, за якими можуть бути висунені претензії, лише протягом двадцяти років.

Сформульовані статті мирних договорів версальської системи, головним чином Сен-Жерменського і Тріанонського, дали поштовх до укладення між державами Центральної Європи цілої низки двосторонніх угод, що безпосередньо регламентували порядок розподілу архівних фондів між цими державами. Так, у міжвоєнний період були укладені: конвенція між Австрією і Чехословаччиною

від 18.05.1920 р., якою узгоджувався розподіл архівів – історичні Богемські архіви залишалися у Відні, а адміністративні справи після 1888 р. передавалися Чехословаччині; угода між Чехословаччиною і Румунією від 14.10.1922 р. про взаємне передавання архівів, успадкованих від Австро-Угорщини; угода між Австрією і Королівством сербів, хорватів і словенців від 26.06.1923 р. про передачу архівів адміністрацій відчужених територій (здійснена частково); Будапештська угода від 16.04.1924 р. про взаємну передачу архівів між Угорщиною і Румунією.

У контексті нашого дослідження особливо цікавою є *Баденська угода 25.05.1926 р.* між Австрією та Угорщиною, яка визначила порядок користування історичними архівами Відня, що сформувалися від часів правління Марії Терезії на основі династичних архівів і містять документи, що відносяться до історії обох новостворених держав (а також усіх національних територій, які будь-коли перебували під владою Габсбургів). *За цією угодою документи центральних урядових установ, які не могли бути розділені за принципом належності, було визнано духовною власністю двох держав. Угода не лише декларувала рівні права Австрії і Угорщини щодо використання віденських архівів, а й визначила спосіб забезпечення прав Угорщини щодо архівних документів, які залишалися на збереженні у австрійській столиці шляхом постійного перебування тут угорського архівного представництва, яке діє і сьогодні.* Співробітники представництва на рівних правах з австрійськими колегами беруть участь у користуванні спільними архівними фондами та довідковим апаратом до документів, у обслуговуванні дослідників; виготовляються мікрофільми для поповнення фондів Угорського національного архіву²⁰.

Таким чином, *Баденська угода 1926 р. між Австрією і Угорщиною за кілька десятиліть до вироблення пропозицій ЮНЕСКО щодо спільної архівної спадщини передбачила основні принципи вирішення проблеми спільного користування архівною спадщиною*, які пізніше були викладені у документі ООН «Угоди і конвенції. Моделі двосторонніх і багатосторонніх угод і конвенцій про передачу архівів» (1981 р). А саме: 1) фонди спільної архівної спадщини є складовою частиною національної спадщини однієї із держав (у даному випадку Австрії), у той час як інша держава (Угорщина) має особливі права щодо доступу і мікрофільмування (за названим документом – п. 3.1.1); 2) угода між Австрією і Угорщиною щодо архівів підтверджує, що відповідальність за фізичне збе-

реження спільної архівної власності несе фактичний власник документів (Австрія), в той час, як Угорщина завдяки домовленості одержує пріоритетну можливість забезпечити свої моральні права історичної спадкоємності (п. 3.1.2); 3) зміст Баденської угоди 1926 р. визначив спосіб реалізації права Угорщини на документи спільної архівної спадщини, що зберігаються у австрійській столиці (п. 3.2.2, пп. в); 4) підходи, закладені угодою дали можливість в процесі співпраці обумовити створення у віденських архівах необхідних умов установі-партнеру (угорському архівному представництву) для організації мікрофільмування документів, що складають спільну спадщину (п. 3.2.5, пп. а; п. 3.3.1) та включення копій документів до складу національної архівної спадщини Угорщини – передання на зберігання до Національного архіву Угорщини (п. 3.2.5, пп. б.).

Вирішення проблеми спільної архівної спадщини Австрією і Угорщиною може служити взірцем цивілізованого розв'язання архівних питань, пов'язаних із державним успадкуванням і прецедентом у міжнародному праві.

В останнє десятиріччя Угорщина продовжує активно проводити заходи, спрямовані на забезпечення співробітництва в питанні спільного користування архівними документами з іншими державами, які виникли на теренах Австро-Угорщини, зокрема на підставі двосторонніх домовленостей регіонального рівня, як пропонується у документі ООН «Угоди і конвенції. Моделі двосторонніх і багатосторонніх угод і конвенцій про передачу архівів», (п. 3.2.3). Так, серйозним досягненням угорські архівісти вважають створення єдиного двомовного опису архівних матеріалів Сатмарської області, розділеної Тріанонським мирним договором (04.06.1920 р.) між Угорщиною і Румунією, який видано у 2000 році. З 2001 р. розпочалося опрацювання угорськими архівістами у державному архіві м. Рієка у Хорватії документів Фіумейського королівського Угорсько-Хорватського морського відомства 1870–1918 рр.²¹ Створення довідкового апарату до цих архівних фондів, переважно угорськомовних, ускладнювалося для хорватських архівістів, з одного боку, саме мовою документів; з іншого боку, угорські архівісти мають можливість безперешкодного доступу до архівних фондів для виявлення документів архівної гунгаріки, які в майбутньому можуть стати предметом домовленостей про виготовлення мікрокопій. Ці два приклади співпраці, зніціювані і організовані на підставі домовленостей місцевого рівня можна розглядати як *спільні обов'язки установ-партнерів щодо дій по відношен-*

ню до архівних фондів, що складають спільну архівну спадщину – як їх визначено в документі «Угоди і конвенції...». Так, у підпункті в пункту 3.2.5 говориться: «Якщо фонди чи частина фондів, що складають спільну спадщину, не забезпечені робочими матеріалами, то установи, які підписали конвенцію, можуть прийняти рішення розпочати проводити спільну програму інвентаризації, котра здійснюватиметься працівниками архівів як установи, що зберігає документи, так і установи-партнера»²².

У форматі огляду важко визначити ступінь відповідності моделям, запропонованим ЮНЕСКО угод і домовленостей щодо спільного користування архівами, укладених в останні роки між центрально-європейськими державами, що утворилися на теренах колишньої Австро-Угорської імперії. Проте можна стверджувати, що *велику роль у забезпеченні такої досить інтенсивної співпраці відіграло задеклароване свого часу Баденською угодою 1926 р. визначення фондів центральних імперських установ як спільної духовної спадщини кількох народів і вироблення можливих форм спільного користування ними. Баденська угода засвідчила новий підхід до визначення цінності архівів – не як державної власності насамперед, а як власності націй, причетних до їх створення, в ширшому розумінні – загального історико-культурного надбання людства.*

Вирішення архівних суперечок між Сполученим Королівством Великої Британії та Північної Ірландії та країнами – колишніми британськими колоніями

За результатами проведеної евристичної роботи не було виявлено інформації про існування будь-коли взаємних архівних претензій між Великобританією та Ірландією, а також між Великобританією та країнами очолюваної нею Співдружності, куди входять держави, утворені на територіях, що перебували у колоніальній залежності від британської корони. Причиною цього може бути, зокрема, те, що у Великобританії, на відміну від материкових європейських країн, не існувало періоду абсолютної монархічної влади, а отже, не відбулося централізації та уніфікації системи органів місцевого управління за принципом жорсткого вертикального підпорядкування. Саме за умови уніфікації системи органів державного управління та при державному керуванні економікою в центральних керівних органах (і у відповідних архівах) формуються значні за обсягом документальні комплекси, що відображають усі сторони життя усіх адміністративних одиниць держави.

I. Архівна справа: історія та сучасність

Саме ці комплекси архівних документів, поряд із архівами чи окремими пам'ятками, вивезеними із підпорядкованих територій як військові трофеї або через неспроможність регіональних органів самоврядування протистояти центральній владі і стають предметом архівних суперечок після одержання суверенітету країною, що раніше входила до складу або перебувала у підпорядкуванні цієї держави.

Особливістю архівного устрою у Сполученому Королівстві є відсутність централізації. Великобританія складається з чотирьох історико-географічних регіонів – Англії, Уельсу, Шотландії та Північної Ірландії, в яких системи органів адміністративно-територіального управління історично склалися на основі місцевих традицій і тією чи іншою мірою різняться між собою. Принципи організації системи архівних установ Сполученого Королівства, їх структура відображають політичний та адміністративно-територіальний устрій країни.

Так, Національний архів Англії, Уельсу та Сполученого Королівства, що утворився 2003 р. шляхом злиття Державного архіву та Комісії історичних рукописів, зберігає документи центральних урядових установ і судів від XI ст. до наших днів. Великобританія не має центрального органу управління архівами; державні і національні інтереси у користуванні архівами забезпечуються через ряд законів, зокрема «Акт про державні документи» (1958), яким визначено обов'язки і підпорядкованість осіб, відповідальних за забезпечення збереженості документів архіву, комплектування його фондів та використання документів. Порядок доступу до документів Державного архіву та документів місцевих органів влади регламентовано «Актом про захист даних» (1998), «Актом про свободу інформації» (2000) та «Правилами, що регулюють доступ до інформації про природне середовище та її поширення» (2004).

Щодо недержавних архівів Національний архів продовжує діяльність Комісії історичних рукописів, на яку ще з 1869 р. покладался обов'язок виявляти місцезнаходження рукописів та приватних документів історичного значення і інформувати про їх зміст. Нині Національним архівом через Національний реєстр архівів та Реєстр маноріальних документів надається інформація про недержавні документи з британської історії, що зберігаються в Сполученому королівстві та за його межами. Контроль держави за приватними архівами, окрім реєстрації, здійснюється також через ліцензування вивезення приватних колекцій документів та придбання їх архівами та іншими куль-

турними установами на умовах звільнення їх власників від сплати податків. Національний архів слідкує також за умовами зберігання документів у приватних архівах. Документи помісних (маноріальних) судів перебувають під наглядом Керівника судових архівів, а контроль за збереженістю та доступом до церковних архівів здійснюється епископами відповідних єпархій.

На відміну від історичних регіонів Англії та Уельсу, які мають спільні традиції адміністративно-територіального управління, Шотландія та Північна Ірландія мають власну систему органів державного управління та національні архівні установи.

Національний архів Шотландії (раніше – Шотландський державний архів) з 1993 р. є органом виконавчої влади і зберігає документи державних установ, шотландських судів, приватних осіб та організацій. Очолює його Хранитель документів Шотландії, який несе персональну відповідальність за організацію роботи архіву перед шотландськими міністрами, а також перед Лордом-президентом Шотландського верховного цивільного суду за ефективність організації роботи з юридичними документами. Регламентується діяльність Національного архіву Шотландії актами про державні документи (Шотландія) 1937 і 1948 рр. та окремими статтями британського Акту про державні документи 1958 р. з доповненнями 1967 р., а також Актом про захист даних (Великобританія) 1998 р. та Актом про свободу інформації (Шотландія) 2004 р. Інша державна архівна установа Шотландії – Центральний офіс реєстрації – зберігає документи реєстрації народження, смерті, сімейного стану, матеріали переписів. Загалом архівна мережа Шотландії нараховує понад 50 зареєстрованих архівів, серед яких приватні архіви, архіви органів місцевої влади, навчальних закладів, корпоративних установ. Інформація про їхній документальний склад представлена в онлайновому каталозі архівної мережі Шотландії.

Державний архів Північної Ірландії заснований у 1923 р. згідно з Актом про державні документи, з 1995 р. він є окремим органом виконавчої влади. Зберігає документи державних установ, міністерств, судів, місцевих органів влади; на правах депозитів – приватні, церковні та корпоративні архівні документи²³.

Отже, архівна мережа у Сполученому королівстві Великобританії та Північної Ірландії характеризується відсутністю централізованої системи архівних установ та концентрації в них архівних фондів, відсутністю окремого органу управління та єдиного методичного цен-

тру, повагою до права власності на історичні документи. Історичні архіви виникали у місцях функціонування установ центральної, місцевої та судової влади, суб'єктів підприємництва, навчальних, культурних закладів, в маєтках і не зазнавали переміщень задля концентрації у адміністративних центрах, що могло б спричинити появу претензій у разі зміни кордонів. Стабільним залишався і традиційний територіальний поділ країни. Звичайно, окремі історичні документи або групи документів могли зазнавати спорадичних переміщень, наприклад, у випадку військових дій; у архівних фондах міністерств Великобританії відкладалися документи, що відображали стосунки центральної влади із регіонами, але питання про надання цим групам документів особливого статусу наразі не піднімалося.

Що стосується країн Співдружності²⁴, колишніх колоній Великобританії, то інформація про наявність у них архівних претензій до Сполученого Королівства також відсутня. Загальновідомо, що в Британській імперії використовувався непрямий метод управління колоніями. Поселення, засновані переселенцями з Європи, розбудовували власну систему самоврядування під загальним наглядом генерал-губернатора, а в Азії та Африці колоніальна адміністрація уникала надмірних втручань у традиційну соціальну структуру захоплених країн, у більшості випадків залишаючи при владі місцевих володарів і надаючи їм автономію за умови визнання британського суверенітету²⁵. Таким чином, Великобританія могла використовувати ресурси і ринок колонізованих територій, звівши до мінімуму витрати на утримання чиновницького апарату, одночасно зменшуючи ризик виникнення серед місцевого населення невдоволення пануванням європейців. З 20-х рр. ХХ ст. на передній план вийшли такі аргументи на користь непрямого управління колоніями, як необхідність навчити туземців самоврядуванню і можливість передати досягнення західної цивілізації, не руйнуючи місцеві соціальні і політичні інститути²⁶. Наскільки успішною була колоніальна політика Великобританії в соціально-культурній сфері, можна судити вже з того, що майже всі британські колонії, одержавши у другій половині ХХ ст. незалежність, продовжують залишатися у її сфері впливу.

Безумовно, протягом десятиріч управління підлеглими територіями у архівах міністерств Сполученого Королівства, зокрема, Міністерства колоній, відклалися документи, що є джерелами для вивчення історії країн Співдружності, у архівах наукових та освітніх установ – записи про при-

родничі та етнографічні дослідження, у приватних економічних архівах – документи про економічну і підприємницьку діяльність на їх території. Зважаючи на відсутність централізації архівів у Сполученому Королівстві та державної власності на документи, що в них зберігаються, можна припустити, що потреби держав-членів Співдружності в архівній інформації документів, що зберігаються у Великобританії, забезпечуються шляхом безпосередніх домовленостей із архівними установами про надання копій або доступу для дослідників.

Загальні висновки

За результатами проведеного дослідження можна зробити низку таких висновків:

1. Зміст архівних претензій та спосіб їх вирішення безпосередньо залежать від форми організації архівної справи у зацікавлених країнах. Значний ступінь одержавлення архівів (створення централізованої архівної системи з вертикальним підпорядкуванням, законодавчо закріплене визначення державного чи національного архівного фонду як загальнонародної власності) переносить вирішення архівних суперечок виключно у політичну площину, тоді як перебування архівів у приватній, корпоративній, відомчій чи муніципальній власності дозволяє більш гнучко розв'язувати подібні проблеми безпосередньо на рівні зацікавлених установ.

2. Взяті до розгляду держави (Австро-Угорщина та Великобританія) є країнами із помірно слабкою централізацією державної влади і, відповідно, архівної справи, міцними традиціями непопорушності територіальної належності архівних установ, відсутністю практики концентрації і переміщень архівних фондів у державних архівах, низьким відсотком державної власності на архівні документи, що кардинально відрізняється від ситуації, що склалася в СРСР.

3. Досвід країн, що утворилися після розпаду Австро-Угорської імперії, значною мірою випередив пропозиції ЮНЕСКО 1978 р. Зокрема, у 1926 р. було запроваджено поняття «спільної духовної спадщини» народів та запропоновано порядок спільного користування архівними документами, за яким документи спільної спадщини зберігаються у одній з зацікавлених країн, а інша сторона має безперешкодну можливість їх використання і копіювання з можливістю вливання копій до складу власного архівного фонду. Сучасний етап вирішення зазначеної проблеми характеризується укладанням угод на рівні місцевих органів державної влади та зацікавлених архівних

І. Архівна справа: історія та сучасність

та наукових установ щодо спільного опрацювання архівних фондів та запровадження до наукового обігу інформації про них.

4. У зв'язку з відмінностями в системах органів державної влади та в організації архівної справи у даних країнах з СРСР, використання їхнього досвіду можливе лише часткове, зокрема у вигляді рекомендацій щодо архівного співробітництва на рівні зацікавлених установ та органів місцевого самоврядування, із залученням недержавних джерел фінансування спільних проєктів. Враховуючи існування на теренах колишніх Російської імперії та СРСР великого масиву документів колишніх загальносоюзних та загальноімперських установ, які можуть бути предметом спільної архівної спадщини, вирішення проблеми спільного користування документами архівів вимагає прийняття політичного рішення на найвищому рівні, після попереднього обговорення зацікавленими органами управління архівною справою.

¹ Детальніше про це див.: *Матяш І.* Перша міжнародна угода щодо спільної архівної спадщини колишніх радянських республік: проблеми реалізації // Пам'ятки: археографічний щорічник. – К., 2006. – Т. 6. – С. 3–20.

² *Козлов В. П.* Сотрудничество архивистов СНГ: некоторые итоги и возможные перспективы // Отечественные архивы. – 2006. – № 3. – С. 9.

³ *Степняк В.* Контрверсії довкола юридичних підстав для врегулювання міжнародних архівних претензій // Архіви України. – 2004. – № 3. – С. 75.

⁴ Шестая общая конференция ЕВРАЗИКИ [Електронний ресурс] // Держкомархів України: [веб-сайт]. – 23.09.2005. – <http://www.archives.gov.ua/news/EVRAZIKA/php#3> (16.06.2008)

⁵ Концепція Спільної Архівної Спадщини країн-учасниць СНД та шляхів її впровадження в практику міждержавних домовленостей [Електронний ресурс] / УНДІАСД. – 2006. – http://www.archives.gov.ua/news/Konc_27.12.06.pdf (18.06.2008).

⁶ Доклад Генерального директора об исследовании, касающемся проблем, связанных с передачей документов из архивов, расположенных на территории некоторых стран в страну их происхождения // Документ ЮНЕСКО 20С/102. – Париж, 1978. – 9 с.

⁷ Там само. – С. 2.

⁸ Там само. – С. 5.

⁹ *Кечкмети Ш., Лаар Э. Ван.* Соглашения и конвенции: Модели двусторонних и многосторонних соглашений и конвенций о передаче архивов / ЮНЕСКО; Пер. с фр. – Париж, 1981. – 29 с. – (PG-81/WS/3); укр. перекл., витяги, див.: *Кечкмети Ш., Ван Лаар Е.* Організація об'єднаних націй з питань освіти, науки і культури. Угоди і конвенції: Моделі двосторонніх і багатосторонніх угод і конвенцій про передачу архівів [Електронний ресурс] // Концепція Спільної Архівної Спадщини країн-учасниць СНД та шляхів її впроваджен-

ня в практику міждержавних домовленостей [Електронний ресурс] / УНДІАСД. – 2006. – http://www.archives.gov.ua/news/Konc_27.12.06.pdf (18.06.2008)

¹⁰ Большая советская энциклопедия. – М., 1969. – Т. 1. – С. 112.

¹¹ Див., напр.: *Старостин Е. В.* Архивное дело в странах Западной Европы к началу XX в. И зарождение международного сотрудничества // Советские архивы. – 1982. – № 3. – С. 68; *Бржостовская Н. В.* Развитие архивного дела с древнейших времен до наших дней. – Труды ВНИИДАД, т. VIII, ч. I–II. – М., 1979.

¹² *Бржостовская Н. В.* Архивы и архивное дело в иностранных государствах. Вып. II. Архивное дело в странах Европы и Америки в период капитализма. – М., 1957. – С. 54.

¹³ *Палиєнко М.* Архіви Австрії // Українська архівна енциклопедія. А–Г. Робочий зошит. – К., 2006. – С. 69.

¹⁴ *Бржостовская Н. В.* Архивы и архивное дело... – С. 60.

¹⁵ *Палиєнко М.* Архіви Угорщини // Українська архівна енциклопедія. А–Г. Робочий зошит. – К., 2006. – С. 87–88.

¹⁶ Див.: *Дипломатический словарь*: в 3-х тт. – Т. 3. – М., 1986. – С. 26, 30, 480.

¹⁷ Тексти договорів у російському перекладі див.: *Итоги империалистической войны: Серия мирных договоров / Под ред. Ю. В. Ключникова и А. В. Сабанина.* Сен-Жерменский мирный договор. – М., 1925; Трианон. – М., 1926; Севр и Лозанна. – М., 1927.

¹⁸ *Итоги империалистической войны: серия мирных договоров / Под ред. проф. Ю. В. Ключникова и А. Сабанина.* Сен-Жерменский мирный договор. – М., 1925. – С. 67.

¹⁹ *Итоги империалистической войны: серия мирных договоров / Под ред. проф. Ю. В. Ключникова и А. Сабанина.* Трианон. – М., 1926. – С. 58.

²⁰ Зведена таблиця договорів та угод щодо переміщення архівів (1645–1975) // *Хрестоматія з архівознавства.* – К., 2003. – С. 204; *Шунош А.* Деякі головні риси архівної системи і роботи в архівах Угорщини // *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. наук. збірник.* – К., 2006. – Вип. 8. – С. 87.

²¹ *Шунош А.* Деякі головні риси архівної системи і роботи в архівах Угорщини... – С. 88.

²² Цитується за: *Кечкмети Ш., Ван Лаар Е.* Організація об'єднаних націй з питань освіти, науки і культури. Угоди і конвенції: Моделі двосторонніх і багатосторонніх угод і конвенцій про передачу архівів [Електронний ресурс] // Концепція Спільної Архівної Спадщини країн-учасниць СНД та шляхів її впровадження в практику міждержавних домовленостей [Електронний ресурс] / УНДІАСД. – 2006. – http://www.archives.gov.ua/news/Konc_27.12.06.pdf (18.06.2008).

²³ *Антоненко І.* Архіви Великої Британії // Українська архівна енциклопедія. А–Г. Робочий зошит. – К., 2006. – С. 71–72.

²⁴ Про неї див.: *Співдружність, очолювана Великою Британією* // *Юридична енциклопедія.* – Т. 5. – К., 2003. – С. 588–589; *Крылова Н. С.* Содружество наций: политико-правовые проблемы. – М., 1991.

²⁵ *Зотова Ю. Н.* Традиционные политические институты Нигерии. – М., 1979. – С. 3.

²⁶ Там само. – С. 16.

Розділ II

ТЕОРІЯ І МЕТОДИКА АРХІВОЗНАВСТВА

Кулешов Сергій

ДО ПРОБЛЕМИ ВІДНЕСЕННЯ ДОКУМЕНТІВ НАЦІОНАЛЬНОГО АРХІВНОГО ФОНДУ ДО УНІКАЛЬНИХ

Нині майже кожна галузь знань і/або сфера практичної діяльності, що має справу із джерелами інформації, вивчає питання їхньої цінності. Причому декілька століть тому ними опікувалася фактично тільки історична наука, а з нею такі напрями, що сьогодні мають назву історичне джерелознавство, архівознавство, книгознавство, бібліотекознавство та бібліографознавство, а вже у ХХ ст. до цього переліку долучаються журналістика, видавнича справа, інформатика, соціологія, теорія керування та інші науки. Однак, якщо в деяких науках ці питання розглядаються час від часу, то в історичному джерелознавстві та архівознавстві вони набули пріоритетного значення. В історичному джерелознавстві ціннісні аспекти джерела пов'язують з ключовими методиками щодо визначення його автентичності і разом з тим значущості для суспільства. В архівознавстві поряд з цим – також із методиками аналізу характеристик документа для визначення строку його зберігання. Безперечно, є низка суміжних із зазначеною проблематикою аспектів. Так, в історичному джерелознавстві певна кількість публікацій, присвячена аналізу категорій «масове» та «унікальне» джерело, ціннісним характеристикам джерела як пам'яток культури¹ тощо. За кордоном вироблення єдиних підходів до визначення ціннісних ознак різних історичних джерел, зокрема унікальних, активізувалося з реалізацією регіональних (державних, національних) проектів «пам'яті світу»². У 1960–1980-х рр. в СРСР у межах так званої наукової інформатики здійснювалося застосування інформологічного підходу до визначення цінності документальної інформації³, що знайшло свого часу певне відображення і в архівознавчих дослідженнях⁴.

Водночас у радянському архівознавстві було напрацьовано вагомий доробок із питань експер-

тизи цінності документів, що вже у 1970-х рр. узагальнювалося у фундаментальних наукових виданнях⁵. Тоді було вироблено критерії експертизи цінності, які у загальному формулюванні зафіксовано в сучасних українських нормативно-правових актах⁶ та нормативних документах⁷. Разом з тим і нині ціннісні аспекти оперативних та архівних документів залишаються одним із пріоритетних об'єктів документознавчих та архівознавчих досліджень⁸. За кордоном також приділяють значну увагу критеріям визначення строків зберігання документів, методикам їхнього відбору для зберігання в архіві⁹, зокрема із застосуванням критерію внутрішньої цінності¹⁰. Досвід практики визначення строків зберігання службових документів узагальнено в міжнародному стандарті ISO 15 489¹¹.

Визначення ціннісних ознак документів традиційно вважається спільною справою двох наукових дисциплін – документознавства та архівознавства. Цілком зрозумілою є спеціалізація кожної з них щодо об'єктів вивчення – відповідно це оперативні та архівні документи. Однак, для розвитку аксіології документа, тобто у прагненні створення загальної, цілісної теорії цінності документа вона не є суттєвою, оскільки йдеться про один і той же об'єкт, який з часом змінює статус у зв'язку з завершенням виконання основної функції (заради виконання якої його було створено). Між тим, безперечно, що строк зберігання документа від одного року до довічного визначається вже для статичної фази його побутування і залежить від значущості документа для держави, суспільства, окремої установи або особи як джерела поточної фактографічної інформації, правового акта і/або джерела історичної інформації. Поняття значущості документа під час відбору на постійне зберігання охоплює не тільки низку критеріїв (походження,

II. Теорія і методика архівознавства

зміст, зовнішні ознаки), а й враховує певні його інформаційні характеристики, пов'язані із відображенням діяльності юридичної або фізичної особи (залежно від функцій, виду номіналу документа), поглинанням або дублюванням інформації інших документів, мірою узагальнення інформації у документі. Як вже зазначалося, аналіз потоків оперативних службових документів з метою визначення строків зберігання різних видів документів є важливим і перспективним напрямом у документознавстві. Особливо це стосується України, де видовий склад таких документів значно зріс внаслідок політичних та економічних змін. Однак, не менш важливою залишається проблема диференціації за ціннісними ознаками документів Національного архівного фонду України.

У сучасному українському архівознавстві утвердилася така ієрархія документів Національного архівного фонду України (далі – документів НАФ) за ціннісними ознаками: унікальні, особливо цінні, цінні¹². Зазначений поділ зумовлений потребою виокремлення певної групи документів, що мають виняткову історичну та іншу культурну цінність, і це, відповідно, вимагає особливого порядку їх обліку, зберігання та користування ними. Так, виявлення унікальних документів в Україні пов'язано із формуванням відповідної частини Державного реєстру національного культурного надбання¹³. Для забезпечення збереженості унікальних (а за можливості й особливо цінних) документів вони мають зберігатися відокремлено¹⁴; необхідним є виготовлення їх страхових копій та копій фонду користування. Надалі розглянемо окремі проблемні питання визначення ціннісних категорій документів НАФ, зокрема, пов'язані із віднесенням зазначених документів до унікальних.

Виокремлення категорій архівних документів за ціннісними ознаками в радянському архівознавстві

Базою для розвитку сучасного українського архівознавства була радянська архівна наука. І хоча за останні 15 років в організації архівної справи в незалежній Україні, її законодавчому, нормативно-методичному та науковому забезпеченні відбулися кардинальні зміни, всі революційні та еволюційні зрушення у цій сфері відштовхуються від сформованих у радянський період уявлень та набутого у ті часи практичного досвіду. У методичних розробках¹⁵, спеціальних публікаціях сучасних російських дослідників¹⁶ початок визначення унікальних та особливо цінних ар-

хівних документів в СРСР відноситься до 1958 р. або навіть до 1938 р. Водночас спроби конкретизації понять різних категорій архівних документів було зроблено значно пізніше.

Так, у виданому 1968 р. «Кратком словаре архивной терминологии» з нашої проблематики зафіксовано тільки один термін – «унікальний документ», який визначається як документ особливої цінності, що не має собі подібних за змістом або оформленням¹⁷. Перший радянський термінологічний стандарт з діловодства й архівної справи 1970 р. (ГОСТ 16487-70 «Делопроизводство и архивное дело. Термины и определения»)¹⁸ не тільки не містив диференціації документів за ціннісними ознаками, а й самого поняття «архівний документ».

У проекті першого випуску «Словаря современной архивной терминологии социалистических стран» (1978)¹⁹ вже було зафіксовано визначення особливо цінного документа, унікального документа, цінності документа, що відбивало певні зрушення в теорії та практиці організації архівної справи. Майже аналогічно ці поняття визначалися також у виданні цього словника 1982 р. Зокрема, особливо цінний документ визначався як цінний документ, *що має значущість, яка не минає* (російською мовою «непреходящее значение»), для державного керування, оборони країни, в міжнародних відносинах, наукових дослідженнях, і який не можна замінити у разі втрати з точки зору його юридичної значущості та автографічності²⁰, а унікальний документ – як особливо цінний, що не має собі подібних за інформацією, що він містить, і/або за зовнішніми ознаками²¹. Однак, у цей випуск словника було додано також термін «цінний документ», який трактовано як такий, що має політичне, наукове, економічне і/або культурне чи інше значення, через що він прийнятий або підлягає прийманню на державне зберігання і державному обліку²². Цінність документа визначалася як інформаційні можливості документа, що зумовлюють його політичну, наукову, економічну і/або культурну чи іншу суспільну значущість²³. Ці визначення починають використовуватись у практичній роботі, про що свідчить інструкція щодо виявлення, обліку, описування та зберігання особливо цінних документів (1981), в якій зафіксовано ідентичне формулювання поняття особливо цінного документа, однак у трактуванні унікального документа до інформаційної ознаки та зовнішніх ознак додано також «спосіб фіксації інформації»²⁴.

У наступній редакції термінологічного стандарту з діловодства й архівної справи – ГОСТ 16487-83²⁵, визначено поняття двох видів доку-

II. Теорія і методика архівознавства

ментів за категорією цінності – «цінний документ» та «особливо цінний документ». Термін «цінність документа» – відсутній. Визначення цінного документа з незначними змінами повторює трактування у зазначеному вище словнику 1982 р., а формулювання поняття «особливо цінний документ» подано у такій редакції: це цінний документ, що має для держави значущість, яка не минає, і який не можна замінити у разі втрати. Властивість «неможливості заміни у разі втрати» вже не уточнюється з точки зору юридичного значення та автографічності, що, безперечно, спричинювало неоднозначність розумінні ознаки. Ознака «значущості, яка не минає» у трактуванні особливо цінного документа безперечно потребувала конкретизації, виходячи з мінливості поняття «цінності» у часі для певних груп документів. Так у фундаментальному радянському підручнику з архівної справи зауважувалося, що «критерії цінності на відміну від основних принципів експертизи не можуть бути незмінними, раз на завжди встановленими. Певні критерії цінності можуть втратити свої значення, втратити силу для відбору документів, інші – навпаки, виникнути»²⁶. Принагідно зауважимо також, що за наявності використання терміна «унікальний документ», ця категорія документів, як і інші їх ціннісні категорії, у зазначеному підручнику не аналізуються.

Разом з тим, не всі категорії документів згадуються навіть у загальносоюзних нормативних актах. Так, в «Основных правилах работы ведомственных архивов» (1986) фігурує тільки словосполучення «особливо цінна справа»²⁷, а в «Основных правилах работы государственных архивов СССР» (1984) використано поняття «особливо цінний документ» та коротко розкрито етапи роботи щодо їхнього виявлення²⁸. Детальніше технологію роботи з особливо цінними документами викладено у вже згадуваній інструкції щодо виявлення, обліку, описування та зберігання цих документів і методичних рекомендаціях щодо роботи з ними у державних архівах²⁹. Зокрема, було охарактеризовано зміст вироблених у радянському архівознавстві критеріїв, за якими виявлялися особливо цінні документи. Зважаючи на значну їхню подібність до критеріїв, що застосовують під час проведення експертизи цінності документів, акцентувалася увага на специфіці виявлення документів за категоріями їхньої цінності (слід зауважити, що у цілому назви зазначених критеріїв власне збереглися донині). Досвід роботи із виявлення, обліку та зберігання особливо цінних документів відображався на сторінках профільних періодичних видань³⁰.

Визначення категорій архівних документів та історичних пам'яток за ціннісними ознаками в незалежній Україні

У першому українському термінологічному стандарті з діловодства та архівної справи (1994)³¹ було зафіксовано диференціацію на цінні, особливо цінні та унікальні документи. Визначення цінного та особливо цінного документа у ньому було відтворено за ГОСТ 16487-83 (змінено одне слово), а от дефініція такої поняттєвої інновації для термінологічних стандартів як унікальний документ була дубльована зі «Словаря современной архивной терминологии социалистических стран» 1982 р. видання.

Прийнятий 1994 р. Закон України «Про Національний архівний фонд і архівні установи» визначав одну категорію архівних документів – унікальні документальні пам'ятки. Їх було трактовано як документи Національного архівного фонду, що мають особливу історико-культурну цінність³². Як вже зазначалося, виокремлення цієї категорії документів було стимульовано необхідністю здійснення роботи щодо виявлення цих документів для створення відповідного розділу Державного реєстру національного культурного надбання³³.

Певні аспекти роботи з унікальними документами у подальшому було унормовано в другій редакції Закону України «Про Національний архівний фонд та архівні установи»³⁴, а ще раніше також «Порядком віднесення документів Національного архівного фонду до унікальних, внесення їх до Державного реєстру національного культурного надбання та зберігання»³⁵ й «Методикою і критеріями виявлення і включення унікальних документальних пам'яток Національного архівного фонду України до Державного реєстру національного культурного надбання»³⁶ (далі – «Методика...»). Зокрема, у «Методиці...» подано таке визначення унікальної документальної пам'ятки як синоніма унікального документа: це особливо цінний документ Національного архівного фонду, який має важливе значення для формування національної свідомості українського народу, визначає його вклад у всесвітню культурну спадщину, не має собі подібних і щодо юридичної сили, автографічності та зовнішніх ознак, не може бути відновлений у разі непоправного пошкодження або втрати. Водночас відповідно до «Положення про державний реєстр національного культурного надбання» до документальних пам'яток було зараховано також рідкісні друковані видання. У другій редакції Закону України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» з метою усу-

II. Теорія і методика архівознавства

нення можливостей різного тлумачення співвіднесення понять документальних пам'яток та документів НАФ³⁷ було однозначно унормовано, що документи НАФ є пам'ятками культури, а термін «документальна пам'ятка» було вилучено з архівної терміносистеми. Унікальний документ тут порівняно з «Методикою...» подано в іншому формулюванні: це документ Національного архівного фонду, що становить виняткову культурну цінність, має важливе значення для формування національної свідомості Українського народу і визначає його вклад у всесвітню культурну спадщину. Слід відзначити важливу рису, що відрізняє формулювання від попередніх дефініцій, – *поняття «унікальний документ» визначено не через поняття «особливо цінний документ».*

У новій редакції вітчизняного термінологічного стандарту з діловодства й архівної справи (ДСТУ 2732:2004)³⁸ було застосовано порівняно з попередньою інші підходи щодо поділу документів за ціннісними ознаками. По-перше, прийнято, що йдеться не про документи взагалі, а про архівні документи. По-друге, що цінні, особливо цінні та унікальні архівні документи – це визначені експертизою цінності категорії архівних документів (зрозуміло віднесені за ціннісними характеристиками). По-третє, що визначення однієї категорії документів не може здійснюватися через визначення іншої (особливо цінний документ через цінний, унікальний через особливо цінний). Тобто за логікою визначення категорій об'єктів це мають бути окремі, чітко розмежовано групи документів, що відрізняються за своїми ціннісними характеристиками.

Так, у ДСТУ 2732:2004 цінний архівний документ трактовано як визначена експертизою категорія цінності архівного документа, інформація якого має культурне та інше суспільне значення. Дефініція особливо цінного архівного документа має такий зміст: визначена експертизою категорія цінності архівного документа, який містить особливо важливу інформацію про державу, суспільство та її видатних представників і/або особливу характеристику окремих зовнішніх ознак документа. Поняття унікального архівного документа викладено у такій редакції: визначена експертизою категорія цінності архівного документа, який має виняткове значення для історії держави та суспільства, і аналогі якого за документною інформацією і/або зовнішніми ознаками документа відсутні. У стандарті також подано таке визначення терміна «цінність документа»: це інформаційні та інші характеристики документа, що зумовлюють його значимість для особи, суспільства, держави.

Як бачимо, у трактуванні унікального архівного документа не було враховано деякі ознаки, наявні у попередніх його визначеннях у вітчизняних нормативно-правових актах. Зокрема, щодо важливого значення для формування національної свідомості екранського народу і його вкладу у всесвітню культурну спадщину. Зрозуміло, що не кожен унікальний документ впливає на формування національної свідомості народу, а до всесвітньої культурної спадщини може бути внесена дуже малочисельна група документів. Не відображено таку якісну характеристику як «неможливість заміни у разі втрати», хоча дещо в іншому контексті її збережено в актах України, що стосуються унікальних пам'яток.

Зокрема, у «Порядку занесення унікальних пам'яток Музейного фонду України до Державного реєстру національного культурного надбання»³⁹ унікальна пам'ятка – це «єдина свого роду серед цінних пам'яток, що містить винятково важливу інформацію про події, явища, факти з усіх сфер життя держави, суспільства чи окремих видатних осіб і має важливе значення для формування національної самосвідомості українського народу, визначає його вклад у всесвітню культурну спадщину, немає собі подібних і щодо походження, змісту, автографічності, наукової, художньої цінності, зовнішніх ознак, не може бути відновлена (підкреслено мною – С. К.) в разі непоправної шкоди або втрати»⁴⁰. На мою думку, по-перше, термін «відновлення»* більше відноситься до реставраційних робіт, а по-друге, будь-яку пам'ятку, як історичний об'єкт, у разі завданій їй непоправної шкоди або її втрати **взагалі не можна відновити**. Можна відтворити, створити ідентичний за певними характеристиками об'єкт, який буде більш чи менш подібний до втраченого (повністю чи частково пошкодженого, зіпсованого, зруйнованого) оригіналу сучасною копією⁴¹. Такі зауваги можна було б вважати втручанням у справу іншої сфери діяльності, якщо б до унікальних музейних пам'яток у зазначеному «Порядку...» не було віднесено документальні пам'ятки (архівні документи)** , які зберігають в Музейному фонді України. «Порядок...» фактично дублює зміст критеріїв віднесення та які документи можуть бути віднесені до унікальних з архівної «Методики...». Це факт позитивний (хоча коректно було б послатися на архівний нормативно-правовий акт), але доцільним є узгодження як визна-

* За «Новим тлумачним словником української мови» (К.: Аконіт, 2000. – Т. 1. – С. 433) відновлювати означає «надавати попереднього вигляду чому-небудь пошкодженому, зіпсованому, зруйнованому, приводити до попереднього стану».

** В окремому розділі – кінофотофондокументи.

II. Теорія і методика архівознавства

чень, так і критеріїв щодо віднесення до унікальних документів НАФ, у тому числі, які зберігаються у Музейному фонді. Зрозуміло, що перші вітчизняні нормативні акти з визначення унікальних пам'яток будуть ще коригуватися. Ці зміни буде зумовлено досвідом практики виявлення та роботи з різними видами пам'яток, диференційованими за ціннісними характеристиками. А оскільки поняття цінності є суб'єктивним й інколи мінливим, то ми не позбудимося й відносності унікальності, нечітких меж, що відокремлюють визначену як унікальну пам'ятку від категорії пам'яток, які розташовані рангом нижче.

Специфічною є диференціація за ціннісними ознаками друкованих видань як історичних пам'яток. У процесі розвитку книгознавства сформувалися два основних поняття, що характеризують категорії цих пам'яток – «рідкісна книга» та «цінна книга». Генезис та еволюцію поглядів на зазначені та інші поняття, пов'язані з визначенням цінності друкованих книг, аналіз критеріїв їхнього поділу за цією ознакою подано в фундаментальній монографії Г. Ковальчук⁴². Вміщений у монографії словник термінів, що відображає авторську позицію щодо різних категорій книжних пам'яток, надає, зокрема такі поняття як «цінна книга», «унікальне видання»⁴³.

Слід відзначити, що рідкісні або цінні книги теж мають свою градацію, про що свідчить «Інструкція про порядок відбору рукописних книг, рідкісних і цінних видань з бібліотечних фондів до Державного реєстру національного культурного надбання»⁴⁴. Тобто внесенню до Державного реєстру національного культурного надбання підлягають певні групи рідкісних і цінних видань. Зі змісту «Інструкції...» зрозуміло, що це інкунабули, палеотипи та іноземні стародруки, випущені до 1800 р., видання глаголичного друку, видання кириличного друку, випущені до 1800 р., видання гражданського друку датовані до 1830 р., а також надруковані українською мовою до 1860 р. Відбір українських, російських та іноземних видань за певні періоди після цих дат здійснюють вже на підставі експертної оцінки. Слід відзначити, що відповідно до Інструкції внесенню до Державного реєстру національного культурного надбання підлягають рукописи та рукописні книги, створені до

XVII ст. включно (у тому числі фрагменти), а «починаючи з XVIII ст. – лише унікальні, з урахуванням особливостей письма, матеріалів, мови, оформлення та змісту». Слід зауважити, що згідно з «Порядком занесення унікальних пам'яток Музейного фонду України до Державного реєстру національного культурного надбання» внесення унікальних письмових пам'яток має здійснюватись відповідно до зазначеної Інструкції.

Грошове оцінювання архівних документів та інших пам'яток культури як метод визначення їхньої цінності

Найбільшу диференціацію ціннісних характеристик документа, що відкривало можливість комплексно розглянути його за всіма ознаками, на мою думку, надавали методики грошової оцінки архівних документів. Як приклад можна навести видані у радянські часи «Методические рекомендации по денежной оценке автографов деятелей русской культуры XVIII–XX вв., рукописных книг, актов и других материалов эпохи феодализма»⁴⁵ та друге їх видання⁴⁶.

Сучасними російськими дослідниками було вироблено інноваційні підходи щодо визначення цін документів за трьома категоріями цінності, що знайшло відображення у відповідних методичних рекомендаціях⁴⁷. В Україні також розроблено нормативну базу, на підставі якої проводиться грошове оцінювання документів НАФ⁴⁸. Її автори узагальнили досвід, набутий у сфері визначення грошової вартості пам'яток і, зокрема, враховано зміст згадуваних вище методичних рекомендацій та вітчизняних розробок, що стосуються інших видів історичних об'єктів⁴⁹. Процедура грошового оцінювання є, безперечно, одним із напрямів експертизи цінності документів і її результати можуть враховуватись під час вирішення інших завдань щодо диференціації архівних документів за ціннісними характеристиками. Наприклад, певні межі вартісних показників можуть окреслювати категорії унікальних, особливо цінних та цінних документів НАФ⁵⁰. У методичних рекомендаціях «Принципы денежной оценки документов Архивного фонда Российской Федерации и их страхование» наведено таку шкалу аукціонних цін на архівні документи⁵¹:

Категорії оцінки	Інтервали аукціонних цін фірми Сотбі (Лондон)
1. Унікальні	Від 1 млн. до 10 млн. ф. ст.
2. Особливо цінні	Від 100 тис. до 1 млн. ф. ст.
3. Дуже цінні	Від 30 тис. до 100 тис. ф. ст.
4. Цінні	Від 1 тис. до 30 тис. ф. ст.

ІХ. Архівні відкриття

Однак, зазначена кореляція для категорій документів НАФ має бути встановлена на підставі емпіричного дослідження, тобто зіставлення груп зазначених документів з показниками їхньої грошової оцінки. Необхідно також мати на увазі умови і завдання проведення грошового оцінювання. Наприклад, незадовільний стан навіть унікального документа може зумовити значне зниження його ціни. Однак, коли йдеться про документ НАФ, що, наприклад, має виняткову значущість для історії нашої держави та суспільства, то він визнається як унікальний і відповідно високо оцінюється безвідносно від стану його збереженості. З іншого боку, оцінювання архівних документів на світових аукціонах базується виключно з критеріїв попиту на подібні документи, його рідкості та стану збереженості.

Фактично ці критерії оцінювання поширені на всі види речових (рухомих) пам'яток, що виставляють на аукціонах або представлені у каталогах-цінниках. Іноді в основу загальної диференціації за ціннісними ознаками певних пам'яток взято одну чи дві ознаки об'єкта, переважно стан збереженості і/або ступінь рідкості. Це характерно, наприклад, для нумізматичних пам'яток. Зокрема, в закордонних каталогах-цінниках (аукціонних каталогах) з цих двох ознак зазвичай перевага надається стану збереженості⁵². У каталогах, призначених для атрибуції об'єктів, як правило – ступінь рідкості. Так, у фундаментальному каталозі російських монет наведено таку градацію за цією ознакою: не зовсім звичайна (монета), рідкісна, дуже рідкісна, надзвичайно рідкісна, має виняткову рідкісність, у тому числі відома в одному екземплярі⁵³. Каталог радянських монет міру рідкості визначає за кількістю відомих екземплярів⁵⁴. Цікаво, що саме цей критерій було обрано диференціації за ступенем рідкості таких унікальних пам'яток НАФ, як біфони – виготовлені друком у незначній кількості грошових документи ОУН-УПА⁵⁵.

Останнім часом має місце презентація універсальних методик проведення експертизи, укладення уніфікованого опису, з'ясування споживчої цінності, класифікації за рівнем соціокультурної значимості та визначення прогностичної вартості культурних цінностей⁵⁶. Ці методики, безперечно, заслуговують на увагу і можливість для врахування під час удосконалення та застосування методики грошового оцінювання архівних документів. Водночас не всі пропоновані методики визначення ціни історичних об'єктів за допомогою сукупностей критеріїв, впровадження універсальних формул їхнього грошового оцінювання можуть

бути придатними для відповідної експертизи архівних документів⁵⁷.

Критерії та характеристики, за якими визначають цінність документів

Вище вже відзначалося, що основним інструментарієм для диференціації архівних документів за різними ціннісними ознаками є так звані критерії, що застосовують під час проведення експертизи цінності документів. Водночас зазначені критерії (походження, зміст та зовнішні особливості) складаються з характеристик, зміст ознак яких і дає підстави відносити конкретний документ до групи документів (за строками зберігання – тимчасового чи постійного) або категорії документів постійного строку зберігання (цінні, особливо цінні, унікальні). Наприклад, характеристиками критерію походження є час створення, місце та історичні умови створення документа, значущість автора. Слід зауважити, зміст ознак характеристик, склад цих характеристик і навіть критеріїв може бути різним залежно від мети проведення експертизи (визначення строку зберігання, віднесення документа до особливо цінного або унікального, грошове оцінювання архівного документа тощо). Однак, критерії походження, змісту і зовнішніх ознак документа, можна назвати загальними, оскільки їх, як правило*, включають до всіх методик експертизи.

Не маючи на меті комплексне аналізування критеріїв та їх характеристик, схематично представимо еволюцію поглядів на їхній склад та наочну ілюстрацію подібностей та відмінностей за допомогою переліків цих критеріїв, вміщених, переважно, в різних нормативних документах. У Таблиці 1** подано сукупність критеріїв та їхніх характеристик, що застосовувалися в СРСР та застосовують нині в Україні та Російській Федерації.

Безперечно, що в СРСР і до прийняття «Основних правил работы государственных архивов СССР» 1984 р. мали місце нормативні методики щодо проведення експертизи цінності. На мою думку, найбільш комплексний характер щодо представлення сукупностей критеріїв мали методики грошового оцінювання архівних документів, зокрема вже згадувані мною «Методические рекомендации по денежной оценке автографов деятелей русской культуры XVIII–XX вв., рукописных книг, актов и других материалов эпохи феодализма» (див. Табл. 2). Слід зауважити, що за-

* Під час проведення експертизи цінності у діловодстві зовнішні ознаки документа можливо не є суттєвими.

** Таблиці розміщено наприкінці тексту статті.

ІХ. Архівні відкриття

значалися також такі додаткові чинники, що могли вплинути на грошову оцінку рукописів творів (літературних, богослужбових, наукових тощо), актових книг (разрядних, митних, родоводних тощо): 1) вид рукописного твору, зумовлений змістом; 2) наявність списків твору в архівосховищах країни; 3) відхилення від канонічного або загальновідомого тексту, від звичайної або однієї із відомих редакцій; 4) записи і позначки на рукописах; 5) мініатюри, заставки та інше художнє оформлення⁵⁸. Майже у такому ж складі їх було повторено у наступному виданні зазначеної методики (додано критерій «рідкісність»), однак як цікаву інновацію слід вважати уточнення деяких умов грошового оцінювання (наприклад, що завершений твір коштує дорожче частини рукопису, що в основі оцінки фотодокумента знаходиться позитив, а вартість фотографії може бути підвищена, якщо є негатив та анотація)⁵⁹. З деякими корективами ці критерії було зафіксовано у розділі «5. Критерії визначення оціночної вартості письмових джерел» вітчизняної «Інструкції про порядок визначення оціночної та страхової вартості пам'яток Музейного фонду України» (див. Табл. 3). В основу грошової оцінки документів Архівного фонду Російської Федерації покладено такі критерії як інформаційна цінність, споживча цінність та збереженість документа, які складаються з певних характеристик (див. Табл. 2).

В Україні критерії, за якими проводиться грошова оцінка документів НАФ, зафіксовано у «Порядку проведення грошової оцінки документів Національного архівного фонду» і диференційовано за їхніми характеристиками у Примірній шкалі оцінок документів НАФ «Методики грошової оцінки документів Національного архівного фонду»⁶⁰. Можна відзначити певну близькість критеріїв для визначення грошової оцінки документів НАФ критеріям у методиках грошового оцінювання інших видів історичних об'єктів і навіть нерухомих пам'яток (див. Табл. 3)⁶¹.

Майже подібним є склад критеріїв та їхніх характеристик для віднесення архівних документів до особливо цінних або унікальних, зафіксовані в методиках часів СРСР та сучасних Російської Федерації й України (див. Табл. 4). Певною мірою наближені до цього переліку і критерії, викладені у «Порядку занесення унікальних пам'яток Музейного фонду України до Державного реєстру національного культурного надбання» (2002)⁶². У зазначеному «Порядку...» подано такий їхній склад: 1) походження (визначення ролі і значення пам'яток, їх авторів, фондоутворювачів як джерела інформації, значущості подій, явищ, які зна-

йшли відображення у пам'ятках, їх зв'язок з історичними подіями, певним історичним середовищем, видатними особами, часом і місцем створення, побутуванням і знаходженням); 2) зміст; 3) наукова цінність; 4) художня цінність; 5) зовнішня особливість.

Нині в Україні у зв'язку з набуттям чинності «Порядку віднесення документів Національного архівного фонду до унікальних, їх обліку та зберігання»⁶³ розроблено «Методику віднесення документів Національного архівного фонду до унікальних», яка пройшла державну реєстрацію⁶⁴ і має впроваджуватись. Критерії в ній диференційовано за характеристиками таким чином: 1) Походження: функціонально-цільове призначення юридичної особи (фондоутворювача), значення фізичної особи (фондоутворювача) в житті суспільства, час створення, місце та історичні умови створення документа. 2) Зміст: значущість інформації, що міститься в документі, вид документа, оригінальність документа. 3) Зовнішні ознаки: форма фіксації та передачі змісту, особливості оформлення документа.

Далі розглянемо деякі проблемні питання організації віднесення документів НАФ до унікальних у зв'язку із впровадженням оновленої редакції Методики.

Організація віднесення документів НАФ до унікальних

Як уже зазначалося, в незалежній Україні проведення робіт щодо віднесення документів НАФ до унікальних було розпочато у зв'язку з формуванням Державного реєстру національного культурного надбання. До зазначеного реєстру повинні бути внесені унікальні об'єкти матеріальної та духовної культури і такими об'єктами є також унікальні документи НАФ. Внесення їх до Державного реєстру національного культурного надбання (далі – Державний реєстр) має здійснювати Державний комітет архівів України (Держкомархів). Основні аспекти цієї роботи було унормовано вже згадуваною мною «Методикою...» 1998 р. («Методика і критерії виявлення і включення унікальних документальних пам'яток Національного архівного фонду України до Державного реєстру національного культурного надбання»). Застосування «Методики...» зумовило виявлення в центральних державних архівах, Державному архіві в Автономній Республіці Крим, державних обласних архівах, державних архівах міст Києва та Севастополя унікальних документів і складення ними анотованих переліків цих документів. На сьогодні розділ «Унікальні документи НАФ» Держав-

II. Теорія і методика архівознавства

ного реєстру представлений сукупністю анотованих переліків, наданих Держкомархіву державними архівами.

Зміни нормативно-правової бази організації архівної справи, необхідність коригування змісту Методики відповідно до сучасних реалій зумовили її перероблення і прийняття у 2008 р. Держкомархівом оновленого її варіанту з назвою «Методика віднесення документів Національного архівного фонду до унікальних». На попередньому етапі розроблення нової редакції Методики було проаналізовано анотовані переліки унікальних документів, стан організації їх виявлення, зроблено певні висновки і окреслено головні проблеми щодо виявлення і віднесення документів НАФ до категорії унікальних. Оскільки подібні завдання вирішуються архівістами Російської Федерації, також опрацьовано зміст їхніх науково-практичних публікацій та методичних рекомендацій з цієї проблематики.

Передусім постала необхідність чіткіше визначити характеристики критеріїв, за якими слід здійснювати віднесення (див. Табл. 4). Однак, стало зрозумілим, що сформулювати певні межі, параметри і умови віднесення документів НАФ до унікальних можливо тільки для змісту окремих характеристик. Наприклад, для характеристики часу створення документа, оскільки встановлюється що всі документи (включаючи копії та фальсифікати), створені до XVIII ст., є унікальними. До речі, у зв'язку з цим формулювання інших характеристик стосуються документів, створених від 1701 р. Однозначно віднесені до унікальних документів можуть бути рукописи (автографи), створені всесвітньо відомими особами, оригінали офіційних документів, що відіграли значну роль в історії держави і/або суспільства, зразки перших аудіовізуальних документів, а також тих документів, що мають дорожочіну оздобу. Зміст інших характеристик скоріше орієнтує на те, серед яких документів **може бути** унікальний документ, ніж однозначно вказувати, що цей документ є унікальним.

Важливим є питання щодо конкретизації меж унікальності архівних документів. Аналіз анотованих переліків унікальних документів, наданих Держкомархіву державними архівами, засвідчив різні підходи до визначення таких меж. Зазначені розбіжності зумовлювала специфіка складу фондів державних архівів залежно від профілю архіву, стану збереженості фондів та історії їх формування у зв'язку із розвитком окремих регіонів України. Зокрема, оскільки масштабне освоєння (переважно промислове) крайнього сходу України відбулося

тільки у XIX ст., то унікальні документи цього регіону стосуються саме цього століття чи початку XX. Цілком зрозуміло, що документи віднесені у цих архівах і, наприклад, в історичних архівах Києва та Львова до унікальних, будуть значно різнитися за своїми характеристиками цінності. Суттєві відмінності за цими ознаками мають документи фондів державних обласних архівів, які зазнали і не зазнали значних втрат під час Другої світової війни. За умови застосування однакових критеріїв фонди історичних архівів та й мабуть усіх центральних, слід було б віднести до унікальних⁶⁵. Звертаючись до визначення унікального документа у Законі України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» (документ НАФ, що становить виняткову культурну цінність, має важливе значення для формування національної самосвідомості Українського народу і визначає його вклад у всесвітню культурну спадщину) у даному випадку «виняткову культурну цінність» можна розглядати не тільки у світовому або державному масштабах, а й з точки зору регіональної історії, тобто враховувати ситуацію віднесення документа до унікального як винятково важливого джерела красноріччя історичної інформації⁶⁶. Оскільки саме з історії регіонів складається цілісна історія України. Не врахування цієї умови призведе до того, що ті документи НАФ, задекларовані окремими державними архівами східних та південних областей як унікальні навряд чи можуть бути віднесені до цієї категорії.

З іншого боку, заслуговує на увагу думка російських архівістів, які вважають, що підхід до виявлення особливо цінних документів тільки з позицій важливості відображених у документах подій, фактів, явищ стосовно окремого регіону неминуче призводить до невиправданого розширення складу особливо цінних документів, нечіткості меж між цими та цінними документами. Що ж стосується унікальних документів, то в Російській Федерації до Державного реєстру унікальних документів Архівного фонду РФ вносять всі документи, створені до XVI ст., тобто так звані **давні** документи (див. Табл. 4). Російські архівісти вважають, що як унікальні можна розглядати і більш пізні документи (зокрема, XVII ст.), однак це вже потребує додаткового обґрунтування і висновків фахівців. Водночас для внесення до зазначеного реєстру документів, що не є давніми, необхідно, щоб вони відповідали не менш, ніж п'яти іншим характеристикам критеріїв і до того ж були оригіналами⁶⁷.

Не виключено, що в Україні також постане необхідність кардинального перегляду впроваджуваних підходів щодо визначення меж унікальності

II. Теорія і методика архівознавства

архівних документів. Застосування в державних архівах фактично усталених характеристик критеріїв віднесення документів НАФ до унікальних (чинна «Методика...» 2008 р. є власне модернізованим варіантом «Методики...» 1997 р.) показує, що більшість таких документів (навіть XVII ст.) фактично належить до типової документації і вони аж ніяк не становлять виняткову культурну цінність, не мають важливого значення для формування національної самосвідомості українського народу і тим більше не визначають його вклад у всесвітню культурну спадщину. Можливо така ситуація створилася в результаті «адаптації» в першій половині 1990-х рр. (коли виникла потреба розпочати формування Державного реєстру) ознак характеристик критеріїв особливо цінних документів (досвід виявлення яких вже був в українських архівах за радянських часів) до таких ознак характеристик критеріїв унікальних документів. А досить значна кількість виявлених державними архівами унікальних документів явно суперечить постулату, що «унікального не може бути багато».

За логікою внесення унікальних документів до Державного реєстру має бути подокументним. Чи можливе внесення до реєстру сукупностей документів? На цьому наполягають деякі центральні архіви. Безперечно, до цього їх можливо спонукає величезний обсяг роботи у разі подокументного створення анотованих реєстрів. Але ця причина не може бути вирішальною. Іншим, більш вагомим аргументом, є те, що і справді певні сукупності документів, де навіть немає унікальних документів, можуть представляти унікальну єдність.

Зокрема, до унікальних можуть бути віднесені справи, документи яких не окремо, а в комплексі становлять унікальне історичне джерело (наприклад, що містять статистичні відомості, листи, документи надані для підтвердження прав або статусу тощо, судово-слідчі, наглядові, виборчі, інші справи). Вже є практика віднесення сукупності хронологічних записів, що велися державними (адміністративними, судовими, фінансовими тощо), релігійними, громадськими, установами в книжній формі (актові, метричні, межові, родовідні та інші книги, журнали посадових осіб, журнали дослідів, реєстраційні журнали документів тощо), які обліковують у державних архівах як окремі справи. Унікальними можуть бути визнані також нотні записи, оформлені у вигляді книг. Причому віднесення може здійснюватися із застосуванням критеріїв, на підставі яких визначають характеристику унікальності окремих документів, відповідно як до певної складової книги (окремого запису), так і при визнанні її як ком-

плексного історичного джерела. За такими характеристиками до унікальних може бути віднесено комплекс архівних науково-технічних документів, створених у межах теми або проекту.

До унікальних сукупностей документів може бути віднесено архівний фонд, якщо він є унікальним комплексним джерелом з історії (політичної, економічної, релігійної тощо) України, окремого її регіону (фонди магістратів, громадських урядів, центральних і крайових органів державної влади тощо) і/ або його фондоутворювач відіграв винятково значущу роль в історії українського народу, інших народів та країн. До таких сукупностей документів може бути віднесено і архівну колекцію (в державних архівах обліковують як архівний фонд), якщо ця збірка є унікальним комплексним історичним джерелом (колекція документів про злочини німецько-фашистських загарбників, колекція документів ОУН-УПА, колекція карт і креслень тощо).

У Російській Федерації до Державного реєстру унікальних документів АФ РФ вносять одиниці зберігання – справи, фонди, які складаються **тільки з унікальних документів**⁶⁸. Водночас практика роботи з історичними об'єктами свідчить про можливість віднесення до унікальних комплексів предметів, кожен окремо з яких може і не бути унікальним. Наприклад, такими є особливо значущі книжкові колекції і зібрання (зокрема, що зберігають в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського – бібліотека польського короля Станіслава Августа Понятовського, бібліотека Михайлівського Золотоверхого монастиря, колекція книг Університету Св. Володимира та ін.) або колекції артефактів чи скарби⁶⁹.

У разі внесення унікальних справ та архівних фондів до Державного реєстру постає низка питань. Наприклад, чи можна вважати унікальним окремий документ у складі таких сукупностей? Зокрема, втрата такого документа, що зберігався у справі, порушить логічні зв'язки між документами і справа втратить ознаки унікальності. Інше питання: як здійснювати описування в анотованому реєстрі та Державному реєстрі унікальних об'єктів, якщо справа чи фонд слід визнати унікальними, але вони також містять унікальні документи? Можливо у цьому разі слід застосувати подвійне внесення як окремих унікальних об'єктів. Втім, у результаті кардинального перегляду ознак характеристик унікальних документів і значного зменшення кількості документів, що можуть мати цей статус, на мою думку, їхнє внесення до Державного реєстру має бути тільки подокументним.

II. Теорія і методика архівознавства

Процес виявлення і віднесення до унікальних документів НАФ потребує наявності у архівістів, що його здійснюють високих професійних знань і не тільки, що стосуються фондів власного архіву, а й наявності документів в інших архівах. Більшість практиків усвідомлюють, що ніякі методики і рекомендації не можуть дати універсальних й однозначно сформульованих порад з параметрами або дихотомічними класифікаціями унікальних документів, зважаючи на специфіку фондів державних архівів, склад їхніх документів, історію фондоутворювачів, міру репрезентативності збереженими документами історії регіонів та певних історичних періодів. Визначення цінності документа, за об'єктивної її притаманності цьому

документу, має суб'єктивний характер. У багатьох випадках суб'єктивний підхід є вирішальним і позитивний результат прямо залежний від професійних якостей експерта. Йдеться про рівень компетентності архівістів, що здійснюють виявлення унікальних документів, членів комісій з експертизи цінності документів, що розглядають пропозиції цих архівістів щодо віднесення документів НАФ до унікальних, членів експертно-перевірних комісій, які схвалюють ановані переліки документів, що пропонується віднести унікальних, та Центральної експертно-перевірної комісії Держкомархіву, яка погоджує ці переліки і вносить унікальні документи до відповідної частини Державного реєстру.

Табл. 1. Основні критерії визначення цінності документів, застосовувані під час проведення експертизи цінності

Основные правила работы государственных архивов СССР (1984)	Експертиза цінності управленческих документов и комплектование ими государственных архивов (теория и методика) (2006)	Основные правила работы державних архівів України (2004)
<p>1) критерії походження: - значущість установи чи особи в житті суспільства; - значущість події (явища, предмета), відображеного у документах; - час і місце створення документів; 2) критерії змісту: - значущість інформації, що містить документ, її повторення в інших документах; - цільове призначення, вид і різновид документа; 3) критерії зовнішніх особливостей документа: - оригінальність; - наявність резолюцій, віз, позначок на документі; - зовнішній вид документа, форма передачі змісту, засвідчення й оформлення документа (у тому числі художні, палеографічні, мовні та ін. особливості); - фізичний стан документа.</p>	<p>1) критерії походження: - функційно-цільове призначення установи або особи автора документа в житті суспільства; - час і місце створення документа; 2) критерії змісту: - значущість інформації, що містить документ (залежність її від документованої функції та події, відображеної в документі, наявність віз, резолюцій, позначок); - повторення інформації документа в інших документах; - вид документа; - оригінальність документа; 3) критерії зовнішніх особливостей: - форма передачі змісту, засвідчення й оформлення документа; - фізичний стан документа; - ступінь повноти збереженості фонду.</p>	<p>1) група походження: - роль та значення авторів (фондоутворювачів) у житті суспільства; - час і місце створення документів; - значущість подій, явищ, предметів, відображених у документах; 2) група змісту: - значення інформації, що міститься у документах, її новизна, повторюваність в інших документах; - цільове призначення, види документів; - наявність чи відсутність резолюцій, віз, позначок; - ступінь збереження документів у складі певного документального комплексу; 3) група зовнішніх ознак: - оригінальність чи копійність документів; - вид носія; - спосіб фіксації інформації; - стан фізичної збереженості документів; - наявність художніх, палеографічних, мовних та інших особливостей в оформленні документів.</p>

II. Теорія і методика архівознавства

Табл. 2. Основні критерії з грошового оцінювання архівних документів у методичних рекомендаціях СРСР та Російської Федерації

Методические рекомендации по денежной оценке автографов деятелей русской культуры XVIII–XX вв., рукописных книг... (1971)	Методические рекомендации по денежной оценке актов документов эпохи феодализма и капитализма, рукописных и старопечатных книг... (1983)	Принципы денежной оценки документов Архивного фонда Российской Федерации и их страхование (1993)
<ol style="list-style-type: none"> 1) Історико-культурна значущість автора. 2) Зміст документа. 3) Неопублікованість. 4) Ступінь автографічності документа. 5) Ступінь збереженості особистого архіву. 6) Віддаленість виникнення документа від нашого часу. 7) Адресат. 8) Збереженість документа. 9) Антикварно-букіністична ціна. 10) Експозиційна цінність документа. 11) Обсяг документа. 	<ol style="list-style-type: none"> 1) Зміст документа. 2) Історико-культурна значущість творчості та діяльності автора. 3) Час виникнення документа. 4) Неопублікованість. 5) Автографічність документа. 6) Записи та позначки на документах. 7) Рідкісність документа. 8) Адресат. 9) Зовнішні особливості документа. 10) Фізичний стан документа. 11) Антикварно-букіністична ціна. 	<ol style="list-style-type: none"> 1) критерії інформаційної цінності: <ul style="list-style-type: none"> - номінал документа; - автор/адресат; - зміст документа; 2) критерії споживчої цінності: <ul style="list-style-type: none"> - оригінальність; - хронологічна приналежність документа; - зовнішні особливості документа; - новизна повідомлюваної інформації; - рівень (інтенсивність) попиту на ретроспективну документну інформацію, вміщену у документі; 3) критерії збереженості документа: <ul style="list-style-type: none"> - збереженість тексту; - режим зберігання; - ступінь ризику.

Табл. 3. Основні критерії, застосовувані під час грошового оцінювання архівних документів та інших історичних пам'яток в Україні

Методика грошової оцінки документів Національного архівного фонду (2005)	Інструкція про порядок визначення оціночної та страхової вартості пам'яток Музейного фонду України (1998)	Грошова оцінка пам'яток архітектури та містобудування, а також історичних ландшафтних, монументального і садово-паркового мистецтва (з Методики грошової оцінки пам'яток) (2002)
<ol style="list-style-type: none"> 1) критерії інформаційної цінності: <ul style="list-style-type: none"> - вид документа (приналежність до видів, груп номіналів документів); - автор/адресат; - зміст документа; - ступінь поширення (оприлюднення) документної інформації; 2) критерії історико-культурної цінності: <ul style="list-style-type: none"> - оригінальність документа; - рівень значущості документа; - хронологічна належність документа; - зовнішні особливості документа; - рівень попиту на подібні документи; 	<ol style="list-style-type: none"> 1) Походження та час (належність до відомих історичних епох, культур, осіб, подій, авторів, шкіл тощо). 2) Зміст. 3) Оригінальність. 4) Унікальність (визначення ознак, які дають змогу розглядати даний предмет як своєрідний, неповторний серед інших, що зберігся в однині або таких предметів існує незначна кількість). 5) Реліквійність (предмет, що має високий ступінь експресивності, особливо шанований як пам'ять про визначну історичну подію або особу і має суспільну значимість). 6) Збереженість. 	<ol style="list-style-type: none"> 1) Дата створення пам'ятки. 2) Категорія, до якої належить пам'ятка. 3) Стильова характеристика пам'ятки. 4) Особливості архітектурного рішення. 5) Раритетність пам'ятки. 6) Схоронність (автентичність) та технічний стан головних конструктивних елементів. 7) Умови охоронного договору.

II. Теорія і методика архівознавства

Методика грошової оцінки документів Національного архівного фонду (2005)	Інструкція про порядок визначення оціночної та страхової вартості пам'яток Музейного фонду України (1998)	Грошова оцінка пам'яток архітектури та містобудування, а також історичних ландшафтних, монументального і садово-паркового мистецтва (з Методики грошової оцінки пам'яток) (2002)
3) критерії цінності, зумовлені збереженістю документа: <ul style="list-style-type: none"> - збереженість носія інформації; - збереженість тексту (інформації змісту); - режим зберігання (необхідність додаткових витрат); - ступінь ризику (у зв'язку з можливим переміщенням документа). 		

Табл. 4. Основні критерії віднесення архівних документів до особливо цінних або унікальних документів

Методические рекомендации по работе с особо ценными документами в государственных архивах (1983)	Регламент Государственного реестра уникальных документов Архивного фонда Российской Федерации и организации работы по его созданию (2001)	Методические рекомендации по работе с особо ценными документами в государственных архивах Российской Федерации (2006)	Методика і критерії виявлення і включення унікальних документальних пам'яток НАФ до Державного реєстру національного культурного надбання (1998)
<ol style="list-style-type: none"> 1) Значущість фондоутворювача. 2) Авторство документів. 3) Час створення документів. 4) Цінність інформації, що містять документи. 5) Юридична сила, оригінальність документів. 6) Наявність художніх, палеографічних особливостей документів. 	<ol style="list-style-type: none"> 1) Давність документа. 2) Оригінальність документа. 3) Незаперечність культурно-історичної значущості документа. 4) Публічність. 5) Висока матеріальна цінність документа. 6) Відношення документа до історичної події або до історичної особи. 7) Юридична значущість документа. 8) Художні особливості та особливості оформлення документа. 	<ol style="list-style-type: none"> 1) Час створення документа. 2) Цінність інформації, що містять документи. 3) Юридична сила, оригінальність документів. 4) Значущість фондоутворювача. 5) Авторство (адресат) документа. 6) Наявність художніх, палеографічних та інших особливостей документів. 	<ol style="list-style-type: none"> 1) Час створення, давність документів. 2) Авторство документів і значення фондоутворювачів. 3) Оригінальність, юридична сила документів. 4) Цінність інформації, що міститься в документах. 5) Наявність художніх, палеографічних особливостей документів, їх оздоблення. 6) Місце та історичні умови виникнення документів.

¹ Див., наприклад: *Илизаров Б. С.* О понятии ценности документального исторического источника // История СССР. – 1986. – № 5. – С. 104–111; *Литвак Б. Г.* Очерки источниковедения массовой документации XIX – начала XX в. – М.: Наука, 1979. – С. 7–9; *Акуленко В. І.* Про наукові критерії визначення й оцінки пам'яток історії та культури // УДЖ. – 1971. – № 6. – С. 113–116; *Массовые документы и проблемы архивоведения: Сб. науч. трудов / ВНИИДАД.* – М., 1986. – 155 с.; *Савин В. А.* Документ – архивный источник – памятник истории и культуры: проблемы проявления сущностных характеристик // Архивоведение и источниковедение

отечественной истории. Проблемы взаимодействия на современном этапе: Докл. и тезисы выступлений на второй Всерос. конф. 12–13 марта 1996 г. / ВНИИДАД. – М., 1997. – С. 181–187 та ін.

² Чи не першим тут був проект Бібліотеки Конгресу США «Пам'ять Америки». Див.: Библиотека без стен: «Память Америки». Новый проект библиотеки Конгресса США // Информатика: ЭИ / ВИНТИ. – 1993. – № 4. – С. 2–4.

³ Див., зокрема: *Михайлов А. И., Черный А. И., Гиляревский Р. С.* Научные коммуникации и информатика. – М.: Наука, 1976. – С. 94–100; *Калишевская Л. К., Фенина Н. А.*

II. Теорія і методика архівознавства

О ценности документальной информации // НТИ. Сер. 2. – 1975. – № 4. – С. 3–9; *Волгин Л. Н.* Экономическая теория информации // НТИ. Сер. 2. – 1989. – № 1. – С. 10–13; *Соколов Ю. Н.* Цена информации в условиях рынка // НТИ. Сер. 1. – 1993. – № 5. – С. 16–17.

⁴ Див.: *Илизаров Б. С.* К вопросу о единстве источниковедческого и информационного походов при определении ценности документов // Тр. ВНИИДАД. – Т. 6. – М., 1976. – Ч. 1. – С. 236–273; *Виноградов В. М., Стяжкин Н. И., Цаленко М. Ш., Чумаченко Э. Г.* Теоретические проблемы архивоведения с точки зрения информатики // НТИ. Сер. 1. – 1984. – № 9. – С. 1–7.

⁵ Див. «Труды ВНИИДАД» том 4 (частини перша і друга; рік видання – 1974).

⁶ Деякі питання формування і функціонування Національного архівного фонду: Постанова Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2002 р. № 1739 // Офіційний вісник України. – 2002. – 47. – Ст. 2127. У 2007 р. прийнято оновлену редакцію зазначеного нормативно-правового акта: Про проведення експертизи цінності документів: Постанова Кабінету Міністрів України від 18 серпня 2007 р., № 1004.

⁷ Основні правила роботи державних архівів України / Держкомархів України. УНДІАСД. – К., 2004. – С. 67–71.

⁸ Серед вітчизняних дисертаційних досліджень останніх років, див., наприклад: *Сельченкова С. В.* Переліки документів у діловодстві: історія, класифікація, концептуальні та методичні засади підготовки: Дис. ... канд. іст. наук / УНДІАСД. – К., 2005. – 223 с. Аналіз поглядів на зміст теоретичних основ експертизи цінності документів вміщено у зазначеній дисертації на сторінках 116–133. Досвід з експертизи цінності управлінських документів, набутий радянськими та сучасними російськими архівістами, представлено у фундаментальному науковому виданні: Експертиза цінності управлінських документів і комплектування ними державних архівів (теорія і методика) / Федеральное архивное агентство; ВНИИДАД; сост.: М. П. Жукова, Н. А. Пучко, О. В. Усанова и др. – М., 2006. – 224 с.

⁹ Див., наприклад: *Антоненко І.* Нові підходи до проведення експертизи цінності документів (зарубіжний досвід) // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць. Вип. 9. – К., 2007. – С. 27–38; *Сельченкова С. В.* Переліки документів у діловодстві: історія, класифікація, концептуальні та методичні засади підготовки... – С. 121–128.

¹⁰ *Ham F. Gerald.* Selecting and Appraising Archives and Manuscripts. – Chicago: Society of American Archivists, 1993. – 106 p.

¹¹ ISO 15489 – 2: 2001. Information and documentation – Records management. – Part 2: Guidelines. – Printed in Switzerland. – P. 11–12 (subclause 4. 2. 4. 3).

¹² Основні правила роботи державних архівів України... – С. 72–73.

¹³ Про затвердження «Положення про державний реєстр національного культурного надбання»: Постанова Кабінету Міністрів України від 12 серпня 1992 р. № 466 // Збірник постанов Уряду України. – 1992. – № 9. – Ст. 220.

¹⁴ Правда, на думку окремих архівістів вимога окремого зберігання документів або справ призводить до порушення принципу неподільності фонду і створює незручності під час їх зберігання (в основному через брак вільних приміщень) та користування ними. Див.: *Ащеулова Е. Н.* К проблеме особо ценных документов // Отечественные архивы. – 1994. – № 3. – С. 44.

¹⁵ Методические рекомендации по работе с особо ценными документами в государственных архивах / ГАУ СМ СССР; ВНИИДАД. – М., 1983. – С. 5–9.

¹⁶ *Ащеулова Е. Н.* К проблеме особо ценных документов... – С. 39–45; *Елпатьевский А. В., Химица Н. И.* К вопросу о состоянии работы с особо ценными документами в государственных архивах Российской Федерации // Отечественные архивы. – 2004. – № 3. – С. 16–24; *Алексеева Е. В.* Некоторые аспекты выявления, отбора и использования особо ценных и уникальных документов // Делопроизводство. – 2007. – № 2. – С. 99–104.

¹⁷ Краткий словарь архивной терминологии / ГАУ СМ СССР; ВНИИДАД; МГИАИ. – М.; Л., 1968. – С. 52.

¹⁸ ГОСТ 16487–70. Делопроизводство и архивное дело. Термины и определения. – М.: Госстандарт, 1971. – 8 с.

¹⁹ Словарь современной архивной терминологии социалистических стран (проект). – М., 1978. – Вып. 1. – С. 60, 85, 92.

²⁰ Там само. – М., 1982. – Вып. 1. – С. 163–164.

²¹ Там само. – С. 236.

²² Там само. – С. 259.

²³ Там само. – С. 258.

²⁴ Инструкция о выявлении, учете, описании и хранении особо ценных документов. Положение о создании и организации страхового фонда копий особо ценных документов государственных архивов / ГАУ СМ СССР. – М., 1981. – С. 3.

²⁵ ГОСТ 16487–83. Делопроизводство и архивное дело. Термины и определения. – М.: Госстандарт, 1984. – 12 с.

²⁶ Теория и практика архивного дела в СССР: Учебник / Под ред. Ф. И. Долгих и К. И. Рудельсон. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Высш. школа, 1980. – С. 86.

²⁷ Основные правила работы ведомственных архивов / ГАУ СМ СССР. – М., 1986. – С. 24–26.

²⁸ Основные правила работы государственных архивов СССР / ГАУ СМ СССР. – М., 1984. – С. 112; 115.

²⁹ Методические рекомендации по работе с особо ценными документами в государственных архивах / ГАУ СМ СССР. ВНИИДАД. – М., 1983. – 34 с. Зазначені розробки у подальшому змінювалися і доповнювалися. До того ж мали місце випуски інструктивних та методичних посібників, виданих різними центральними архівами.

³⁰ Див., наприклад: Хранение и учет особо ценных документов // Сов. архивы. – 1990. – № 6. – С. 81–83.

³¹ ДСТУ 2732–94. Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення. – К.: Держстандарт України, 1994. – 33 с.

³² Про Національний архівний фонд і архівні установи: Закон України від 24 грудня 1993 р. № 3814-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 15. – Ст. 86.

³³ Зокрема, є вже досвід презентації відповідних розділів Державного реєстру національного культурного надбання, що враховують пам'ятки історії, монументального мистецтва та археології. Див.: Пам'ятки України. – 2000. – № 2.

³⁴ Закон України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» // Офіційний вісник України. – 2002. – № 2. – Ст. 43.

³⁵ Деякі питання формування і функціонування Національного архівного фонду: Постанова Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2002 р. № 1739 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 47. – Ст. 2127.

³⁶ Методика і критерії виявлення і включення унікальних документальних пам'яток Національного архівного фонду України до Державного реєстру національного куль-

II. Теорія і методика архівознавства

турного надбання: Затверджено наказом Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України та Національної академії наук від 19 листопада 1998 р. № 73/298.

³⁷ *Новохатський К. С.* Документ Національного архівного фонду – документальна пам'ятка історії та культури: співвіднесення понять // *Архіви України*. – 1999. – № 1–6. – С. 26–34.

³⁸ ДСТУ 2732 – 2004. Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять: Національний стандарт України. – К.: Держспоживстандарт України, 2005. – 31 с.

³⁹ Порядок занесення унікальних пам'яток Музейного фонду України до Державного реєстру національного культурного надбання // *Офіційний вісник України*. – 2002. – № 9. – Ст. 419.

⁴⁰ Знов таки бачимо, що унікальна пам'ятка єдина серед цінних (!) пам'яток. Причому яка містить винятково важливу інформацію (?) ...А якщо це речова анепіграфічна пам'ятка? Безперечно, це визначення потребує уточнення.

⁴¹ Слід зауважити, що в російських «Методических рекомендаций по работе с особо ценными документами в государственных архивах Российской Федерации» особливо цінним документом Архівного фонду Російської Федерації є документ, «который имеет непреходящую культурно-историческую ценность, особую важность для общества и государства», а унікальний документ – «особо ценный документ, не имеющий себе подобных, по содержащейся в нем информации и/или его внешним признакам, невозможный при утрате с точки зрения его значения и/или автографичности». Зокрема уточнюється, що мається на увазі «невозможность их автографичности с позиций культурного и правового значения» (Методические рекомендации по работе с особо ценными документами в государственных архивах Российской Федерации / Росархив; ВНИИДАД. – М., 2006. – С. 10–12). Фактично повторено властивості особливо цінного документа, сформульовані радянськими архівістами у 1980-х рр. На мою думку, ознаки юридичної сили і/або автографічності можуть мати документи-оригінали, що віднесені до будь-яких категорій цінності). Тобто йдеться не тільки про унікальні, єдині у своєму роді матеріальні характеристики пам'ятки, а й про характеристику виняткового місця, яке вона посідає за своїм правовим і/або культурним статусом серед інших пам'яток даного роду (виду). У вітчизняному термінологічному стандарті ДСТУ 2732:2004 цю характеристику архівного документа визначено як його «виняткове значення для історії держави та суспільства».

⁴² *Ковальчук Г. І.* Книжкові пам'ятки (рідкісні та цінні книжки) в бібліотечних фондах. – К.: НБУВ, 2004. – 644 с.

⁴³ Там само. – С. 631, 635.

⁴⁴ Інструкція про порядок відбору рукописних книг, рідкісних і цінних видань з бібліотечних фондів до Державного реєстру національного культурного надбання: Затверджено наказом Міністерства культури і мистецтв України від 20 листопада 2001 р. № 708 // *Офіційний вісник України*. – 2001. – № 51. – Ст. 2318.

⁴⁵ Методические рекомендации по денежной оценке автографов деятелей русской культуры XVIII–XX вв., рукописных книг, актов и других материалов эпохи феодализма / ГАУ при СМ СССР. – М., 1971. – 76 с.

⁴⁶ Методические рекомендации по денежной оценке актов документов эпохи феодализма и капитализма, рукописных и старопечатных книг, документов личного проис-

хождения XVIII–XX вв., приобретаемых в собственность государства / ГАУ при СМ СССР. – М., 1983. – 88 с.

⁴⁷ Принципы денежной оценки документов Архивного фонда Российской Федерации и их страхование: Методические рекомендации / Росархив; ВНИИДАД. – М., 1993. – 54 с.

⁴⁸ Порядок проведення грошової оцінки документів Національного архівного фонду: Затверджено постановою Кабінету міністрів України від 13 грудня 2004 р. № 1649 // *Офіційний вісник України*. – 2004. – № 50. – Ст. 3277; Методика грошової оцінки документів Національного архівного фонду: Наказ Державного комітету архівів України та Фонду державного майна України від 28 березня 2005 р. № 34/683 // *Офіційний вісник України*. – 2006. – № 26. – Ст. 1508. Розробники проєктів документів – Н. М. Христова, С. Г. Кулешов.

⁴⁹ Див., зокрема: Інструкція про порядок визначення оціночної та страхової вартості пам'яток Музейного фонду України: Затверджено наказом Міністерства культури і мистецтв України від 13 липня 1998 р. № 325 // *Офіційний вісник України*. – 1998. – № 32. – Ст. 1215; Методика грошової оцінки пам'яток: Затверджено постановою Кабінету міністрів України від 26 вересня 2002 р. № 1447. *Офіційний вісник України*. – 2002. – № 39. – Ст. 1828.

⁵⁰ Висока вартість документа, що виражена його страховою оцінкою, слугує одним з критеріїв віднесення до унікальних у Російській Федерації. Див.: *Алексеева Е. В.* Некоторые аспекты выявления, отбора и использования особо ценных и уникальных документов... – С. 101.

⁵¹ Принципы денежной оценки документов Архивного фонда Российской Федерации и их страхование... – С. 7.

⁵² Див., наприклад: *Sear David R.* Greek coins and their values. – London: Seaby Publications Ltd., 1978. – Vol. 1. Europe. – P. XL.

⁵³ *Узденников В. В.* Монеты России. 1700–1917 / Под ред. акад. В. Л. Янина – М.: Collector's Books, 2004. – С. 15. Водночас тут зауважено, що ціна монети значною мірою залежить від стану її збереженості (див. стор. 485–488).

⁵⁴ *Щелоков А. А.* Монеты СССР. М.: Финансы и статистика, 1989. – С. 61. Виокремлено п'ять ступенів рідкості.

⁵⁵ *Гайдай О., Хаварівський Б.* Біфони / Держархів Тернопільської обл. – Тернопіль, 1995. – 51 с.

⁵⁶ Зокрема, йдеться про методику розроблену дослідниками Державного гемологічного центру України. Про цю та інші методики див.: *Калашикова О. Л.* Основи мистецтвознавчої експертизи та вартісної оцінки культурних цінностей: Підручник. – К.: Знання, 2006. – С. 284–304.

⁵⁷ Наприклад, у них не враховано окремі характеристики критерію інформаційної цінності документа, зокрема його змісту, або для розрахунків пропонується застосовувати витратний метод, що прийнятний як додатковий при обчисленні ціни пергаментних документів чи які мають коштовну оздобу, а для документів з паперовою основою (які переважають в НАФ) він не є доцільним. Див.: *Тамойкин М. Ю., Тамойкин Д. М.* Экспертиза стоимости предмета коллекционирования. – Вильнюс: Tamoikin Inc., 2005. – 58 с. Цікаво, що автори запатентували в Російській Федерації свій «універсальний метод визначення розрахункової ринкової вартості будь-якого предмета колекціонування» (Патент РФ № 2 264 654 від 20/11/2005).

⁵⁸ Методические рекомендации по денежной оценке автографов деятелей русской культуры XVIII–XX вв., рукописных книг, актов и других материалов эпохи феодализма... – С. 12–13.

II. Теорія і методика архівознавства

⁵⁹ Методические рекомендации по денежной оценке актов документов эпохи феодализма и капитализма, рукописных и старопечатных книг, документов личного происхождения XVIII–XX вв., приобретаемых в собственность государства... – С. 4–5.

⁶⁰ Див. посилання за № 48.

⁶¹ Крім офіційних методик опублікована також низка наукових праць, де сформульовано оригінальні пропозиції щодо грошового оцінювання як архівних документів, так і стародруків, інших історичних джерел. Див, наприклад, публікації російського дослідника В. Соболева, зокрема вміщені у «Вестнике архивиста» («Моделирование денежной оценки исторических документов личного происхождения, рукописных и старопечатных книг на основе аукционных цен для целей страхования» у № 4 за 2005 р.; «Денежная оценка рукописных и старопечатных книг» в № 2 за 2001 р.; «Моделирование цен на ретроспективную информацию проблемно-ориентированных баз данных (фактографическая, цифровая, статистическая и полнотекстовая информация) в № 3 за 2002 р. та ін.).

⁶² Порядок занесення унікальних пам'яток Музейного фонду України до Державного реєстру національного культурного надбання // Офіційний вісник України. – 2002. – № 9. – Ст. 419.

⁶³ Зазначений Порядок є складовою нормативно-правового акта «Про проведення експертизи цінності документів»,

затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 18 серпня 2007 р. № 1004.

⁶⁴ Методику затверджено наказом Держкомархіву України (від 19 лютого 2008 року № 34) і зареєстровано в Міністерстві юстиції України (12 березня 2008 року за № 202/14893). Укладач проекту методики – С. Г. Кулешов.

⁶⁵ До речі, відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2004 р. № 73-р «Про віднесення наукових об'єктів до таких, що становлять національне надбання» до зазначених об'єктів віднесено Архів рукописних фондів Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка та Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнографії імені М. Т. Рильського. А в Російській Федерації до унікальних об'єктів зараховано низку центральних архівів.

⁶⁶ Див.: Методические рекомендации по работе с особо ценными документами в государственных архивах Российской Федерации / Росархив. ВНИИДАД. – М., 2006. – С. 12.

⁶⁷ Алексеева Е. В. Некоторые аспекты выявления, отбора и использования особо ценных и уникальных документов... – С. 101.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ «Порядок занесення унікальних пам'яток Музейного фонду України до Державного реєстру національного культурного надбання» передбачає внесення до реєстру визначні комплексні археологічні пам'ятки – житла, поховання, скарби (п. 3. 12. 1. та 3. 12. 2.).

Матяш Ірина

ГАЛУЗЕВА ПРОГРАМА «АРХІВНА УКРАЇНКА»*

Загальна частина

Документи культурної спадщини України, які знаходяться за кордоном, та документи іноземного походження, що стосуються історії України, в науковій літературі дефіновані як Архівна українка. За змістом воно аналогічне поняттям «архівна росіка», «архівна білорусіка» тощо (у пострадянських державах) та «полоніка», «гунгаріка», «румуніка» тощо (в колишніх країнах соціалістичного табору) з яскраво вираженим національним компонентом у кожному випадку, пов'язаним з виявленням і вивченням джерел до історії державотворення та формування національних традицій у різних країнах. Склад і зміст Архівної українки відображає Концепція створення та функціонування Національного реєстру «Архівна українка», схвалена колегією Держкомархіву України 14 серпня 2007 р.

Згідно з Законом України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» (2001, ст. 5) Архівна українка, що зберігається в інших країнах, підлягає поверненню в Україну в оригіналах або копіях. Реалізація цього завдання передбачає укладання спеціального реєстру – комплексного маси-

ву відомостей вторинної інформації про місця зберігання (країни, міста, інституції/приватні власники), склад і зміст Архівної українки.

Основні засади виявлення, реєстрації та впровадження в науковий обіг архівної інформації, що міститься в подібних документах, було вперше визначено Державною програмою «Книжкова та рукописна спадщина України: створення бібліографічного реєстру і системи збереження та загальнодоступності» (1992), зокрема її підпрограмою «Архівна та рукописна Україніка: Національна зведена система документальної інформації» (1991–1996). Однак упродовж терміну реалізації програми повноцінного інформаційного продукту щодо Архівної українки не було створено.

Проблеми реєстрації Архівної українки знайшли також відображення в Державній програмі «Культурні цінності України: Втрати. Шляхи повернення» (1999) та в рішеннях колегії Державного комітету архівів України «Про створення баз даних на зарубіжні документи історико-культурної спадщини України та документи іноземного походження з історії України» (17 січня 2001 р.), «Про підготовку основних засад міжвідомчої Програми «Архівна спадщина української еміграції та діаспори ХХ ст.» (27 листопада 2002 р.), «Про

* Схвалена Нормативно-методичною комісією Держкомархіву України. Пр. № 3 від 22 травня 2008 р.

II. Теорія і методика архівознавства

виявлення зарубіжної архівної україніки державними архівними установами» (22 грудня 2006 р.), спрямованих зокрема на створення та реалізацію програми виявлення Архівної україніки за межами України на період з 2001 р. по 2010 р. Завершення такої роботи у вигляді спеціальних довідників (у тому числі електронних) про Архівну україніку в конкретних країнах досі не відбулося. Проміжні результати зусиль у цій царині реалізовано в інформаційному ресурсі, розміщеному на веб-порталі Держкомархіву України (розділ «Зарубіжна архівна україніка»), який включає загальні огляди, матеріали до бібліографії (589 позицій, перелік динамічний), огляди зібрань Архівної україніки в окремих країнах світу (Австралія, Австрія, Великобританія, Італія, Казахстан, Канада, Польща, Росія, США, ФРН, Франція, Чехія), нормативні документи.

Затверджений наказом Головархіву України від 11.11.1999 № 67 та зареєстрований в Міністерстві юстиції України за № 816/4109 від 29.11.1999 Порядок здійснення централізованого обліку документів історико-культурної спадщини України, що знаходяться за кордоном, та документів іноземного походження, що стосуються історії України (1999) повноцінно не реалізується і вимагає внесення змін і доповнень.

Загалом вирішення проблеми виявлення та обліку документів історико-культурної спадщини України, що знаходяться за кордоном, та документів іноземного походження, що стосуються історії України, істотно гальмували брак в архівних установах фахівців зі знанням іноземних мов, коштів на проведення цілеспрямованої архівної евристики, неперіоритетність цих питань у практиці роботи центральних та місцевих державних архівних установ, брак механізму регулювання надання інформації про такі документи співробітниками академічних інститутів та інших установ, які досліджували Архівну україніку в окремих країнах, та спеціалізованої архівної установи для виявлення і зберігання Архівної україніки. Останнє зумовлювало спорадичність і розпорошеність зусиль науковців та архівістів щодо збирання відомостей про Архівну україніку.

Вирішити окреслені проблеми покликана Галузева програма «Архівна україніка» (далі – Програма).

Мета та основні завдання

Мета Програми полягає в наступному: 1) розробленні наукових і організаційних засад створення комплексного реєстру Архівної україніки; 2) створенні реєстру фондів/колекцій/документів

культурної спадщини України, які знаходяться за кордоном; 3) створення реєстру документів, переданих на законних підставах до державних архівів України, та документів іноземного походження, що стосуються історії України; 4) укладанні повного переліку зарубіжних установ, які зберігають Архівну україніку; 5) створенні належних умов доступу до комплексного реєстру Архівної україніки.

Основні завдання:

- створення матеріально-технічної бази для створення комплексного реєстру Архівної україніки;

- розроблення наукових засад реєстру Архівної україніки та алгоритму проведення науково-пошукової роботи щодо виявлення Архівної україніки;

- вироблення схеми описання документів/комплексів Архівної україніки та установ, які зберігають відповідні документи;

- удосконалення кваліфікації співробітників архівних установ, до компетенції яких входить виявлення Архівної україніки та створення відповідного реєстру;

- створення реєстрів: а) документів культурної спадщини України, які знаходяться за кордоном та які передані на законних підставах до державних архівів України; б) документів іноземного походження, що стосуються історії України; в) зарубіжних установ, які зберігають Архівну україніку;

- організація централізованого зберігання інформаційного ресурсу Архівної україніки.

Для виконання завдань Програми передбачається здійснити заходи відповідно до положень, викладених у Концепції створення та функціонування Національного реєстру «Архівна україніка», та Додатку до цієї Програми, а також із урахуванням Положення державної установи «Центральний державний архів зарубіжної україніки» (далі – ЦДАЗУ), Порядку здійснення централізованого державного обліку документів історико-культурної спадщини, що знаходяться за кордоном, та документів іноземного походження, що стосуються історії України, і рішення колегії Держкомархіву від 17 грудня 2007 р.

Програма уможливить координацію зусиль українських архівістів щодо збирання відомостей про зарубіжні українські архівні цінності, що зберігаються як за межами України, так і в державних архівах, музеях та бібліотеках України, передані туди на підставі міжнародних угод про співробітництво в галузі архівної справи або шляхом дарування чи за заповітом, та документи іноземного походження, що стосуються історії України.

II. Теорія і методика архівознавства

Термін реалізації Програми становить 5 років (2008–2012 рр.)

Фінансове забезпечення

Фінансове забезпечення реалізації Програми здійснюватиметься за рахунок коштів Державного бюджету – в межах фінансування основної діяльності ЦДАЗУ, інших центральних і місцевих архівних установ та згідно з Державною програмою розвитку архівної справи на 2006–2010 рр. (розділи «Повернення архівних цінностей в Україну» – 968 тис. грн., «Наукові дослідження», п. 16 – 100 тис. грн.)

Орієнтовний обсяг завдань Програми становить 1575 тис. грн.

Очікувані результати

Реалізація Програми уможливить:

- створення матеріально-технічних та інтелектуальних умов для реєстрації Архівної україніки та установ, які зберігають відповідні документи;
- укладання реєстру архівних фондів і колекцій Архівної україніки з відомостями про їхній склад;
- створення інформаційного ресурсу для підготовки взаємопов'язаної системи довідників (у тому числі електронних) про документи культурної спадщини України, які знаходяться за кордоном, та документи іноземного походження, що стосуються історії України;
- організацію централізованого зберігання інформаційного ресурсу Архівної україніки.

Координація роботи і контроль за виконанням Програми

Контроль за виконанням Програми здійснює Держкомархів.

Наукове забезпечення здійснює Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства.

Координацію виконання Програми здійснює ЦДАЗУ.

Для організації виконання Програми Держкомархів утворює міжвідомчу робочу групу в складі представників Управління інформації та міжнародного співробітництва Державного комітету архівів України, Центрального державного архіву зарубіжної україніки, ЦДАВО України, ЦДАГО України, ЦДІАК України, ЦДІАЛ України, ЦДАМЛМ України, ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного, ЦДНТА України, державних архівів в Автономній Республіці Крим, областей, міст Києва і Севастополя України та інших зацікавлених установ.

Порядок здійснення реєстрації та обліку Архівної україніки

З метою систематизації інформації про Архівну україніку ЦДАЗУ створює реєстри: а) зарубіжних установ, які зберігають архівну україніку; б) документів культурної спадщини України, які знаходяться за кордоном; в) документів іноземного походження, що стосуються історії України; г) Архівної україніки, переданої/повернутої на законних підставах до українських архівних установ.

Кожен державний архів України складає повний реєстр документів Архівної україніки, отриманих ними на підставі міжнародних угод про співробітництво в галузі архівної справи або шляхом дарування чи за заповітом, в інший спосіб, один примірник якого передають до ЦДАЗУ. Крім того, державні архіви ведуть систематичну роботу з описування документів Архівної україніки на картках централізованого державного обліку в двох примірниках, один із яких передають до Центрального фондового каталогу. По одному примірнику реєстру та картки зберігають за місцем їх складання.

Виявлення документів Архівної україніки, переданої/повернутої в Україну, у фондах архівних підрозділів наукових установ, музеїв та бібліотек України здійснює ЦДАЗУ із залученням співробітників відповідних установ **на взаємовигідних умовах.**

Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства розробляє наукові засади реалізації Програми, спільно з Держкомархівом України та державними архівами проводить наукові семінари, конференції та наради з питань, пов'язаних із реалізацією Програми.

Управління інформації та міжнародного співробітництва Держкомархіву України надає допомогу у вирішенні питань, пов'язаних із укладанням, виконанням міжнародних угод у галузі архівної справи та дотриманням норм міжнародного права в питаннях організації виявлення та реєстрації документів Архівної україніки.

План заходів щодо створення реєстру «Архівна україніка»

Згідно з Державною програмою розвитку архівної справи на 2006–2010 рр. (розділ «Повернення архівних цінностей в Україну» – 968 тис. грн.):

- Придбання комп'ютерної техніки та витратних матеріалів для реєстрації документів Архівної україніки та закордонних установ, які зберігають такі документи – 2008–2010 рр. – 165 тис. грн.

II. Теорія і методика архівознавства

- Створення єдиного банку даних про українські архіви в державних, інституційних та приватних архівах іноземних держав – 2008–2010 рр. – 455,4 тис. грн.
- Підтримка, захист інформації та експлуатація реєстру зарубіжної «Архівної україніки» – 2008–2010 рр. – 90 тис. грн.
- Постійна підтримка мережі Інтернет – 2008–2010 рр. – 60 тис.
- Розроблення науково-методичних посібників – 2009–2010 рр. – 100 тис. грн.
- Публікація серії науково-довідкових видань та підготовка реєстру архівних документів 2009–2010 рр. – 59 тис. грн.

- Організація евристичної роботи в зарубіжних країнах з метою пошуку документів з історії України та українського народу – 2008–2010 рр. – 138,6 тис. грн.

Додатково до Державної програми:

- Організація курсів іноземних мов при Держкомархіві або УНДІАСД для співробітників, діяльність яких пов'язана з підготовкою реєстру – 2010–2012 рр. – з розрахунку 2,5 тис. грн. на одного слухача на рік: – 250 тис. грн.;
- Підтримка, захист інформації та експлуатація реєстру «Архівна україніка» – 2010–2012 рр. – 60 тис. грн.

Косенко Олена

ОСОБЛИВОСТІ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ДОКУМЕНТІВ І МАТЕРІАЛІВ ОСОБОВИХ АРХІВНИХ ФОНДІВ ТА СПЕЦИФІКА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ

Для української історіографії традиційним є тяжіння до антропоцентризму і персоналізації історії. З часів просвітництва, а ще більше з другої половини ХХ ст. проблема людини стала центральним об'єктом вивчення в українській історичній науці. Головна увага істориків зосереджується на визначенні статусу, соціальної ролі та долі конкретних осіб як творців, суб'єктів історичного процесу. В умовах незалежної України та демократизації суспільства виникла гостра потреба в різноманітній інформації про персоналії української історії, насамперед архівній. Найбільш інформаційно насиченими з погляду персоналістики є особові архівні фонди визначних діячів науки та культури, більшість з яких тривалий час були недоступними. Лише після масового розсекречування архівних документів упродовж 1989–1995 рр. стало можливим їх ширше використання. У зв'язку з цим перед архівними установами та архівознавством постало завдання актуалізувати інформаційні ресурси особових фондів як суттєвої складової сукупної архівної спадщини українського народу.

Актуальність даної проблеми полягає в тому, що особові фонди, які зберігаються в архівах України, є винятково цінними джерелами з багатьох галузей знань, оскільки містять великий інформаційний потенціал з історії культурного, громадського та ідейно-політичного життя українського суспільства. Однак, будь-яка інформація, в тому числі й та, що зафіксована в документах та матеріалах особових архівних фондів, набуває ще

більшої цінності, коли її використовують у науковій та інших сферах інтелектуальної діяльності. Ось чому актуальним завданням архівістів є не тільки забезпечення фізичної збереженості особових фондів, а й створення сприятливих умов для всебічного використання їх. Збагачення способів, форм та методів організації використання джерельної інформації із особових архівних фондів, оприлюднення та введення в обіг їх на різних етапах та рівнях є надзвичайно важливим і актуальним завданням істориків, архівознавців та документознавців. Крім того, сучасний стан української історичної науки в умовах необхідності формування національної самосвідомості українців та посиленого інтересу людей до спадщини свого народу обумовлює підпорядкування джерельної бази особових архівних фондів сучасним можливим формам та методам їхнього використання.

Теоретико-методологічний аспект проблеми особових архівних фондів, у цілому, й питання про особливості їхнього інформаційного потенціалу та специфіку використання його, зокрема, є актуальними і з точки зору наукового дослідження їх. Донині така проблема ще не була предметом спеціального розгляду і не дістала окремого й комплексного висвітлення в сучасній українській та зарубіжній фаховій літературі, незважаючи на те, що в Україні спостерігається помітне піднесення історичної біографістики. Однак, більша частина наявних наукових праць присвячена джерелознавчому аналізу лише окремих особових фондів визначних представників української науки та куль-

II. Теорія і методика архівознавства

тури, громадських й політичних діячів XIX–XX ст., або окремо взятих із них документів, що, насамперед, засвідчує про наявність певної специфіки дослідження особових архівних фондів. Так, особові фонди відомих діячів науки та культури, насамперед істориків, привертала увагу І. Н. Войцехівської, Я. С. Калакури, Г. Д. Казьмирчука, І. Б. Матяш, М. Г. Палієнко та ін.¹ Загальні відомості про склад особових фондів та використання їх інформаційного потенціалу наявні в архівних путівниках, покажчиках, а також у підручниках з архівознавства², методичних рекомендаціях³ та в низці інших праць, зокрема в публікаціях А. В. Санцевича, Б. І. Корольова та ін.⁴ Інша група наукових студій, яка стосується Національного архівного фонду як складової частини інформаційних ресурсів держави⁵, частково розкриває питання інформаційного потенціалу особових фондів. Доступ до інформаційних ресурсів НАФ, у тому числі й до документів та матеріалів особових архівних фондів, регулюється низкою законодавчих актів України, безпосередньо пов'язаних з функціонуванням документної інформації: «Про інформацію» (1992), «Про Національний архівний фонд і архівні установи» (1993, 2001) тощо.

Мета цієї статті полягає в тому, щоб системно і комплексно з'ясувати особливості інформаційного потенціалу документів та матеріалів особових архівних фондів та показати специфіку їх використання у науковій, соціальній та інших. Конкретне наше завдання: з'ясувати специфіку їхньої джерельної інформації у порівнянні з іншими джерелами, а також описати можливі методи та форми її використання.

Переважає більшість особових фондів нині зберігається в центральних, галузевих та місцевих державних архівах України. Якщо в 1956 р. в державних архівах налічувалося лише 48 особових фондів обсягом в 5457 од. зб. (1660–1941 рр.), а в 1978 р. – 1128⁶, загальним обсягом 99 936 од. зб. (XVII ст. – по 1977 р.), то уже в 1996 р. в архівах перебувало 2,5 тис. особових фондів обсягом 300 тис. од. зб. (XVII ст. – по 1996 р.)⁷ Таким чином, за 40 років кількість особових архівних фондів зросла більше ніж на дві тисячі. За даними Державного комітету архівів України за 2007 р. лише в державних архівах України зберігається понад 1700 фондів особового походження, тобто особових, сімейних та родових фондів разом взятих, з яких близько 80 % – особові архівні фонди. На жаль, сьогодні встановити точну кількість таких фондів в Україні дуже важко, не кажучи вже про кількість особових фондів поза межами держави. Це можна пояснити кількома причинами.

По-перше, слід мати на увазі, що до кінця 1980-х рр. відомості про більшу половину фондів архівів були засекречені або перебували під різними обмеженнями і дані про них не включалися в загальнодоступні види довідникового апарату архівів. По-друге, в радянські часи не приділялося належної уваги таким елементам довідникового апарату (алфавітні каталоги, персоніфіковані архівні огляди тощо). Тільки останнім часом використовуючи комп'ютерні системи, архівісти розгорнули створення різноманітних картотек та алфавітних каталогів. Нині перед дослідником відкрились сприятливі перспективи для використання важливих архівних документів визначних українських діячів. Слід тільки врахувати певні особливості наявних у них свідчень. Джерельний склад будь-якого особового архівного фонду залежить, передусім, від умов і часу його створення та особи-фондоутворювача. Для переважної більшості таких фондів типовими є такі групи документації: біографічні джерела, документи наукової, службової, політичної, громадської діяльності, творчі праці та зібрані для них матеріали, листування, мемуари, спогади, щоденники, майново-господарчі документи, зображальні та інші документи. Однак, серед них є обмежена кількість творів мемуарного характеру. Загроза репресій за тоталітарного ладу не заохочувала вчених до їх створення.

Особливості інформаційного потенціалу особових архівних фондів визначаються специфікою наявної в них джерельної інформації з історії культурного, громадського та ідейно-політичного життя в Україні. Кожний документ таких фондів зафіксував різну інформацію, яка прямо залежить від роду занять, оточення, особистих потреб та власних вподобань окремої особи, індивідуума. Тому, ця інформація (на відміну від інформації ділових документів установ та організацій) є неповторною і нерегламентованою, по-своєму розкриває процеси та події історичної дійсності. Крім того, характерною особливістю більшості особових фондів є те, що їхні документи здебільшого рукописні, що ускладнює роботу дослідника при їх використанні, а водночас збільшує їхню цінність як історичного джерела первинної інформації. Тому переважна більшість документів та матеріалів особових фондів містить у собі багато оригінальної інформації, яка не зазнала змін при друкуванні. Такі рукописні матеріали, як правило, наявні в єдиному примірнику і віднайти необхідну інформацію про них набагато складніше ніж про тиражовані пам'ятки. Що ж до включення архівістами рукописних джерел у науковий обіг, то тут їхня увага концентрувалася як на розробці

II. Теорія і методика архівознавства

форм та методів здобуття із них інформації, яка потрібна не лише вченим, а й усім соціальним інститутам та пересічним громадянам⁸, так і на можливих формах їхнього оприлюднення: публікація, організація виставок, вечорів, вдосконалення роботи читальних залів архівів тощо. Бо, як відомо, основним критерієм, що визначає науковий авторитет вченого та вагомість його внеску в обрану галузь науки, є оцінка наукового та творчого добробуту колегами-сучасниками та колегами-нащадками. Однак, оцінити, а відтак і критично дослідити його, науковці можуть, лише оприлюднивши ці здобутки. Неопубліковані свідчення, як правило, залишаються для більшості невідомими. На сьогодні значна кількість рукописних документів та матеріалів особових фондів вже опубліковано. Це стосується, передусім, документів особових фондів: листи, автобіографії, щоденники, творчі матеріали.

Розглянувши загальні риси інформаційного потенціалу особових архівних фондів, можна відзначити такі його особливості – тематична різноманітність, неповторність, первинність інформації тощо.

Методи дослідження документів та матеріалів особових архівних фондів прямо залежать від теми, мети і дослідницьких завдань. Найчастіше дослідники застосовують біографічний метод, який дає змогу простежити процес нагромадження свідчень про життєвий та творчий шлях особи-фондоутворювача, окреслити його внесок у примноження знань. Цей метод застерігає від механічного описування життя особи, орієнтуючи на з'ясування її участі в суспільних процесах, на аналіз структури всього її життєвого шляху, виявлення найхарактерніших рис усього покоління інтелектуалів певної епохи. Він передбачає низку важливих дослідницьких процедур з автобіографіями, щоденниками, листами, спогадами, відкриває реальну можливість реконструювати життєвий шлях і внутрішній світ як окремої особи, так і певного наукового осередку, встановити тип вченого як особистості, виявити його місце у соціокультурному та науковому середовищі⁹. При дослідженні документів та матеріалів розглядуваних фондів застосовують й інші методи, а саме: історичний, порівняльний тощо. Однак вони є типовими при використанні й інших джерел.

Ефективність використання документів та матеріалів особових архівних фондів залежить від багатьох факторів, серед яких важливе місце займає відображення інформації про них у довідниках, путівниках та покажчиках по архівах. Сьогодні майже всі державні архіви України видали

путівники по своїх фондах, однак відображення в них інформації про особові архівні фонди є недостатнє, що ускладнює використання їхніх документів у науковій, суспільній та інших сферах сучасного життя. Так, в узагальнюючих довідниках про державні архіви України перелічені тільки окремі особові фонди¹⁰. У путівнику по ЦДАК України¹¹ особові фонди – переважно таких відомих істориків як Д. Багалій, В. Базилевич, М. Володимирський-Буданов, М. Довнар-Запольський, В. Іконников – не відокремлено від сімейних та родових фондів в окремий розділ або параграф, що ускладнює роботу дослідника під час їх використання в науковій та інших сферах діяльності. Набагато повнішу інформацію про такі фонди наведено в інших виданнях цього типу, зокрема у путівнику по ЦДАМЛМ України¹². Тут містяться інформація про особові фонди відомих діячів української культури – П. Тичини, А. Головка, О. Гончара, М. Рильського, В. Сосюри та ін., яких в архіві налічується близько півтисячі. Першим і найбільшим за обсягом в Україні науково-довідковим виданням архівної спадщини видатних діячів став путівник «Особові фонди Інституту рукопису», що зберігаються в НБУ імені В. І. Вернадського¹³. У ньому подано відомості про склад і зміст 264-х особових фондів, а саме: рукописи наукових та творчих праць фондоутворювачів, біографічні матеріали, документи службової та громадської діяльності, листування, матеріали інших авторів тощо. Що ж стосується путівників по обласних державних архівах, то більшість із них, на жаль, не фіксує відомостей про наявність особових фондів (Вінницька, Київська, Львівська та інші області). У деяких із них відомості про особові фонди подано вибірково (Харківська область – 11, Дніпропетровська – 9, Полтавська – 3, Миколаївська – 5). Майже зовсім відсутні путівники по особових фондах галузевих архівів.

Цінну інформацію про особові фонди можна почерпнути з інших видань. Зокрема, із серії покажчиків «Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки», започаткованої Українським науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства, перший випуск якої присвячено видатному вченому І. Огієнку і охоплює 37 фондів 17 архівів¹⁴ та із серії бібліографічних довідників про відомих діячів із певної галузі знань. Саме за таким принципом складено довідник, присвячений українським архівістам¹⁵.

Особливо важливу роль у прискоренні використання особових фондів відіграють новітні інформаційні технології. Перший досвід створення автоматизованої бази даних про особові архівні та

II. Теорія і методика архівознавства

рукописні фонди уже є (у НБУВ, ЛНБ ім. В. С. Стефаника тощо). Багато інформації про особові фонди можна почерпнути за допомогою інтернетресурсів. Створена центральними державними архівами, архівними виданнями та науково-дослідними інститутами електронна система науково-довідкової інформації про наявні архівні фонди, в тому числі й про особові, полегшує роботу дослідників на етапі їх пошуку та використання.

З-поміж поширених форм використання документної інформації із особових архівних фондів слід відзначити експозиційну роботу працівників архівів, ініціативне інформування, виконання тематичних та соціально-правових запитів громадян, публікації документів.

Активною формою використання документів та матеріалів із особових архівних фондів, яка надає можливість відвідувачам наочно ознайомитися з ними, є організація виставок. Тематика виставок, як правило, присвячується ювілеям видатних державних, громадських та культурних діячів або іншим подіям, які цікавлять громадськість. Експозиційна робота архіву з використанням особових фондів має свої особливості. Зокрема, всі виставки документів та матеріалів із особових фондів у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтв України проводяться з використанням оригіналів, що дає змогу яскравіше шанувати пам'ять творчої особистості та безпосередньо оприлюднити документи, які утворились упродовж її життя та діяльності – листи, щоденники, автобіографії, рукописи творчих праць та ін. На цих виставках експонуються друковані видання, при цьому оригінали документів використовуються в обмеженій кількості. В оригіналах виставляються, зокрема, твори мистецтва відомих діячів культури: живописні полотна, графічні твори, ескізи театральних декорацій, костюмів, малюнків, етюдів та ін. Щоб підкреслити значення художнього твору або його роль в літературному процесі у виставках використовують також рукописний оригінал цього твору. Ефективність використання особових фондів при проведенні виставок залежить, як правило, від цілісності фонду, що впливає на залучення до виставки всіх можливих експонатів, вдалого художнього оформлення тощо.

Традиційною формою використання документів особових архівних фондів є ініціативне інформування, яке полягає в тому, що працівники державних архівів до ювілейних дат з власної ініціативи надсилають в бібліотеки, музеї, товариства, школи інформаційні листи з даними про склад особових фондів відомих діячів літератури і мис-

тецтв, враховуючи місце народження та діяльності їх. При виявленні необхідних матеріалів основна увага звертається на найбільш цікаві та вартісні документи особових фондів, які можуть зацікавити адресатів: малюнки, фотографії, статті тощо. Ініціативне інформування є вдалим засобом розкриття інформаційного потенціалу особових архівних фондів, особливість якого полягає у випереджальному задоволенні потреб установ, організацій, окремих громадян.

Відповіді на тематичні та соціально-правові запити, які надходять до державних архівів, відкривають можливість використання інформації документів та матеріалів із особових фондів поза межами архіву. Запити різної тематики надходять до них від установ, організацій, фізичних осіб з метою одержати більше інформації про того чи іншого діяча за допомогою його особового фонду для створення меморіальних куточків, стендів тощо. Соціально-правові запити надходять до архіву від людей з проханням надати їм фінансово-правові документи для переоформлення пенсій, отримання льгот тощо. Здебільшого архів видає довідки про трудовий стаж, заробітну платню, освіту, перебування в армії, участь у бойових діях, нагородження, майнові права, державну і громадську діяльність. Ця форма використання документів та матеріалів особових архівних фондів має надзвичайно важливе суспільне значення, оскільки безпосередньо пов'язана з виплатою пенсій, компенсацій, наданням пільг та іншими формами соціального захисту громадян.

Публікація документів із особових архівних фондів належить до найефективніших засобів поширення їхньої джерельної інформації. За минулі 15 років було опубліковано сотні книг і величезна кількість статей із цієї проблематики. Крім того, публікуються збірки матеріалів із особових фондів, творчі матеріали, листування, нариси (навіть не закінчені), які доповнюються коментарями, примітками тощо. Особливістю таких публікацій є те, що в них обов'язково присутні посилання на архівні матеріали із зазначенням особового фонду, опису, справи, аркуша. Зокрема, нещодавно вийшли збірки із документами та матеріалами із спадщини поета П. Тичини, з листуванням видатних істориків М. Грушевського, М. Максимовича та ін.

У ряді радянських підручників з архівознавства проводилася думка про те, що різні аспекти використання інформації документів із особових архівних фондів у наукових, соціально-правових та інших цілях визначають і застосування у виявленні їхніх інформаційних можливостей різні критерії

II. Теорія і методика архівознавства

або групи критеріїв оцінки документів. Так, використання таких документів та матеріалів в науково-історичних цілях зумовляє першочергове застосування критерію ролі та значення діяльності особи-фондоутворювача, його наукового та творчого доробку, а при підході до них в якості джерел для історико-демографічних та інших досліджень основними виступають інші моменти: відображення свідчень про його професію, службову та громадську діяльність. Однак практика показала, що такий підхід до оцінки інформаційного потенціалу особових архівних фондів для подальшого використання є помилковим. На нашу думку, незалежно від можливих напрямків використання їх доцільнішим і ефективнішим буде при цьому комплексне застосування оціночних критеріїв до них. Тому, визначаючи специфіку використання інформаційного потенціалу особових архівних фондів, слід відзначити, що кожний документ таких фондів передусім є сегментом цілісної інформаційної системи. Як зазначила Л. Драгомірова, характерною рисою всіх особових архівних фондів є сильне тяжіння його елементів до свого центру – фондоутворювача – та міцні внутрішні зв'язки. Кожний взаємопов'язаний елемент фонду є окремою, але невід'ємною часткою усього фонду, бо відображає лише певний аспект життєдіяльності свого утворювача. Використання частини документів фонду або його окремого документа призведе до часткової або повної втрати інформації, спотворить цілісність відтворення образу, події, картини¹⁶.

Обґрунтовуючи практичні завдання щодо ефективного використання джерел особових архівних фондів в інтелектуальній діяльності, можна виділити декілька напрямів роботи. Перший, найбільший за широтою виконання, – це створення всеохоплюючого довідника-показчика особових фондів з використанням сучасних комп'ютерних технологій. Таке завдання надзвичайно складне. Воно передбачає, насамперед, виявлення всіх особових фондів, оцінку їхньої історичної цінності, описання за єдиною методичною основою тощо. Крім того, слід забезпечити об'єднання всіх зібраних матеріалів в єдину мережу даних архівної інформації про персоналії і на цій основі створити зведену базу даних. Звичайно, для цього необхідне відповідне комп'ютерне забезпечення. Другий напрям пов'язаний з покращанням технічного оснащення читальних залів архівів. Зокрема значно розширило використання документів та матеріалів особових фондів їх розмноження на ксероксі, хоча б документів, що утворилися у ХХ ст. та використання комп'ютера при обліку замовлень до-

кументації. Третій напрям стосується роботи Державного комітету архівів України. Наприклад, збираючи щорічні відомості про кількість фондів в усіх архівах за так званими «зведеними паспортами архівів», доцільнішим було б особові фонди виокремити в окрему графу. Все це дало б змогу розв'язувати проблеми особових архівних фондів на вищому науковому рівні.

¹ *Войцехівська І. Н.* Особовий архівний фонд академіка В. Іконникова // Студії з архів. справи та документознавства. – К., 1999. – Т. 4. – С. 134–137; *Палієнко М. Г.* Документи особового фонду Володимира Науменка як історичне джерело // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць. – К., 1999. – Вип. 1. – Архів і особа. – С. 191–198; *Казьмирчук Г. Д.* Особові фонди істориків Київського університету 1920–1930 рр. // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідом. зб. наук. праць. – К., 2000. – Вип. 2: Архівознавчі читання. – С. 99–104; *Матяш І. Б.* Особа в українській архівістиці. Біографічні нариси. – К., 2001. – 226 с.; *Калакура Я. С., Войцехівська І. Н.* Особові архівні фонди фундаторів архівної освіти в Київському університеті імені Тараса Шевченка – професорів В. Стрельського та В. Замлинського // Архівіст. Ювіл. зб. Серія «Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела». – Вип. 5. – К., 2002. – С. 30–43 та ін.

² *Личные архивные фонды в хранилищах СРСР: Указатель.* – М., 1962. – Т. 1. – 448 с.; Т. 2; М., 1963. – 502 с.; Т. 3. – М., 1980. – 544 с.; Архівознавство: Підручник для студентів вищих навчальних закладів України / Під ред.: Калакури Я. С. та Матяш І. Б. – К., 2002. – 356 с.; ін.

³ *Методические рекомендации по работе с документами личного происхождения.* – М., 1989; *Методические рекомендации по работе с документами личного происхождения (литература и искусство).* – М., 1990. – 256 с. та ін.

⁴ *Санцевич А. В.* Використання документів особових архівних фондів у краєзнавчій роботі // Архіви України. – 1991. – № 4. – С. 38–44.; *Він же.* Специфіка особових архівних фондів українських істориків ХХ століття // Актуальні проблеми розвитку архівної справи в Україні. Доп. та повід. наук. конф. (15–16 берез. 1995). – К., 1996. – С. 49–52, 201–212; *Корольов Б.* Особові архівні фонди та їх відображення у путівниках та показниках // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідом. зб. наук. праць. Вип. 2: Архівознавчі читання. – К., 2000. – С. 85–90.

⁵ *Ляхоцький В.* Національний архівний фонд – складова частина інформаційних ресурсів держави // Київська старовина. – К., 2004. – № 2. – С. 42–58; *Юдіна Л. М.* Використання інформаційних ресурсів національного архівного фонду України: Науково-методичні засади. Напрями та форми. Дис. ... к. і. н. – К., 2005 та ін.

⁶ ЦДАГО України, ф. 14, оп. 2, арк. 1–217.

⁷ Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства. Поточне діловодство, 1996 р., спр. 1–36, арк. 38.

⁸ *Дубровіна Л. А.* Українська рукописна книга як об'єкт кодикології та камеральної археографії // Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип. 1 (4). – С. 59–70.

⁹ *Калакура Я. С.* Українська історіографія. Курс лекцій. – К., 2004. – 496 с.

II. Теорія і методика архівознавства

¹⁰ Государственные архивы Украинской ССР: Справочник. – К., 1988. – 221 с.; Архивні установи України. Т. 1: Державні архіви. – К., 2005. – 692 с.

¹¹ Центральный государственный исторический архив УССР в Киеве: Путеводитель. – К. 1958. – 348 с.

¹² Центральный державний архів-музей літератури і мистецтв України: Путівник. – К., 2003. – Т. 1. – 544 с.; К., 2005. – Т. 2. – 620 с.

¹³ Боляк О. С., Булатова О. С., Воронкова Т. І. Особові архівні фонди Інституту рукопису: Путівник. – К., 2002.

¹⁴ Ляхоцький В. І. Огієнко (Митрополит Ілларіон): Показчик архівних джерел. – К., 1998. – 79 с.

¹⁵ Українські архівісти: Бібліографічний довідник. – Вип. 1. (XIX ст. – 1930-ті роки). – К., 1998. – 307 с.; Українські архівісти (XIX–XX ст.): Бібліографічний довідник. – К., 2007. – 750 с.

¹⁶ Драгомірова Л. Оптимальна модель організації документів Національного архівного фонду: методологія визначення та технологія створення (науково-практичний коментар до третього розділу Основних правил роботи державних архівів України // Студії з архів. справи та документознавства. – К., 2004. – Т. 11. – С. 111–131.

Матеріали до Української архівної енциклопедії

Шумейко Михайл

ВСЕБЕЛОРУССКИЕ АРХИВНО-АРХЕОГРАФИЧЕСКИЕ КОНФЕРЕНЦИИ (СЪЕЗДЫ, СОВЕЩАНИЯ)

Собираются с 1924 г. в Минске; носят за некоторым исключением юбилейный или проблемный характер. В 1930–1950-е гг. вместо конференций (съездов) проводились совещания архивных работников. В конференциях участвуют сотрудники архивных органов и учреждений, представители академических институтов гуманитарного профиля, музеев, библиотек, ВУЗов, издательств Беларуси (с 1990-х г. и зарубежных стран). На них обсуждаются теоретико-методические и практические вопросы архивоведения, археографии, других специальных исторических дисциплин, а также архивного дела. Информационные сообщения, отчеты о их работе регулярно помещаются в республиканской и зарубежной периодической печати, специализированных архивно-археографических журналах и бюллетенях Польши, России, Украины; с 1999 и Беларуси. Материалы некоторых конференций и съездов опубликованы отдельными изданиями.

Первая всебелорусская конференция архивных работников состоялась **12–15 мая 1924 г.** в связи с реорганизацией архивного дела в Беларуси. Участвовало около 30 архивистов, историков, представителей государственных учреждений республики. На ней были заслушаны и обсуждены доклады В. Пичеты «Деятельность Центрархива РСФСР», «Влияние договоров РСФСР с отделившимися государствами (Польшей, Литвой и Латвией) на состояние белорусских архивов», «Пересмотр архивного законодательства БССР», «Подготовка архивных работников» и др.; Д. Довгялло «Состояние архивного дела на Могилевщине», «Археографические работы в Бела-

руси» и др.; М. В. Мелешко «Реорганизация архивного дела в Беларуси», Б. Брежго «Архивы и архивное дело на Витебщине» и др.; В. Краснянского «Минские архивы с древнейших времен до начала 20 в.», И. Сербова «Состояние архивного дела на Могилевщине в первые годы революции 1918–1921 гг.», Я. Ракова «Делопроизводство и текущие архивы в наркоматах и учреждениях Беларуси и способы улучшения их по программе НОТ» и др.

Конференция обсудила также вопросы о необходимости возвращения в Беларусь вывезенных в разное время архивов (сообщ. Д. Ф. Жилуновича), об организации Центрархива СССР, о недопустимости вывоза архивных материалов за пределы СССР (в Польшу, Латвию, Литву), уничтожения архивных материалов без ведома Центрархива Беларуси. Было предложено продолжить издание документов и материалов по истории Беларуси, особенно периода XIX–XX вв.

Обсуждения ряда вопросов конференции получило развитие на **Первом съезде исследователей белорусской археологии и археографии**, состоявшемся **17–18 января 1926 г.** и являвшем собой продолжение традиции археологических съездов, проводившихся в России начиная с 1869 г. В нем участвовало около 60 делегатов и гостей, включая и представителей архивных органов и учреждений республики. Последние выступили со следующими докладами: Д. И. Довгялло «Литовская метрика и ее ценность для изучения прошлого Беларуси», М. Довнар-Запольский «Старые белорусские архивы за границами Беларуси», М. Мелешко «Архивное дело в БССР к насто-

II. Теорія і методика архівознавства

ящему времени». Съезд принял 6 резолюций, из которых половина касалась архивного дела: «О Литовской метрике», «О белорусских архивных фондах за границами БССР», «О Центрархиве БССР и его отделах». В них ставились вопросы о необходимости передачи в Беларусь Литовской метрики и ее издания, о возвращении в республику архивных фондов белорусского происхождения и др.

Вторая конференция (совещание) архивных работников Беларуси состоялась **19–24 декабря 1927 г.** На ней присутствовало 23 делегата, представлявших Центрархив БССР, ЦГАОР БССР, исторические архивы Витебска, Могилева и Минска, 6 окружных архивных отделений, Институт белорусской культуры, Белорусский государственный музей, Центр. бюро краеведения. Конференция констатировала, что после 1924 г. в республике создана сеть государственных архивных учреждений, возвращены из России белорусские архивы. В ее резолюциях в соответствии с принятым 28 мая 1927 г. ЦИК и СНК БССР Положением о Едином государственном архивном фонде БССР признавалось «вредным и недопустимым параллельное хранение архивных документов другими учреждениями», отмечалась необходимость создания районных архивов для концентрации в них «всех архивных низовых советских учреждений и архивов церквей до времени их перевоза в окружные архивы», обращалось внимание на отсутствие печатного органа Центрархива БССР, рекомендовалось по примеру Центрархива Украины обсудить вопрос о создании сети архивных корреспондентов на местах. В то же время участники конференции допускали возможность передачи библиотекам и музеям архивных материалов, которые «не обязательно хранить в архивных учреждениях»; предполагалось также установление более тесных контактов с краеведческими обществами путем привлечения краеведов к разработке архивных материалов и их концентрации в окружных архивах; в «текущих делах» были рассмотрены вопросы архивной терминологии. Последующие конференции и совещания, собиравшиеся в Беларуси, не имели последовательной нумерации.

Всебелорусское совещание архивных работников состоялось **22–24 апреля 1937 г.** Присутствовало 37 человек. В докладе «Об итогах Пленума ЦК ВКП(б)», с которым выступил руководитель архивной службы республики А. Град, отмечалась «засоренность» белорусских архивов так называемыми «врагами народа», назывались фамилии архивистов, арестованных органами НКВД,

приводились абсурдные факты существования «вредных» теорий в архивном деле и т. п. Большинство участников совещания поддерживали жесткие меры против своих коллег. Предшественник Града А. Иодко, который на время совещания работал научным сотрудником ЦАОР БССР в Могилеве, признавал свои «ошибки» во время руководства архивной отраслью. Одновременно на совещании высказывалась резкая критика в адрес архивного руководства СССР за недостаточное методическое обеспечение работы архивных органов и учреждений республики, отсутствие учебника по архивоведению и т. п.

Всебелорусское совещание работников госархивов и отделений ЦАУ БССР состоялось **27–28 марта 1938 г.** Присутствовало 27 человек. С докладом «Итоги проделанной работы за 1937 год и задачи по архивной работе на 1938 год» выступил директор ЦАУ БССР А. С. Град, сообщивший об арестах снятых с работы бывших руководителей архивных органов и учреждений республики – А. Иодко, П. Вашкевича, Э. Лейланд, И. Шпилевского и др. В принятой совещанием резолюции подчеркивалось, что это способствовало улучшению работы архивных органов и учреждений, поскольку арестованные занимались «вредительской деятельностью». Совещание отметило исключительную слабость работы в области публикации «наиболее актуальных документов и популяризации архивного строительства на страницах печати» и обязало ЦАУ и госархивы обеспечить выполнение плана по этому направлению. Было предложено руководителям архивных учреждений организовать работу по подготовке и изданию в 1939 г. путеводителей по госархивам.

Конференция руководящих и научных работников архивных органов БССР, посвященная 30-летию архивного строительства в СССР проходила **8–10 июня 1948 г.** Участвовало 89 человек. На конференции с докладами выступили директор ИИП при ЦК КП(б) И. Чимбург «Решение ЦК ВКП(б) по идеологическим вопросам и задачи архивных органов БССР», начальник АУ МВД БССР А. Азаров «30 лет архивного строительства в БССР», начальники отделов АУ Г. Г. Еремин «К вопросу о составлении путеводителей по госархивам БССР», В. Н. Жигалов «Археографические работы в БССР», директора центральных архивов республики и начальники архивных отделов областей и др. Конференция подвела итоги восстановления сети архивных учреждений республики, обратила внимание на имевшие место факты проявления недостаточной бдительности и разглашения государственной тайны

II. Теорія і методика архівознавства

со стороны архивных работников. Участвовавший в ее работе представитель ГАУ СССР И. А. Голубцов предложил руководству архивной службой Беларуси «добиваться того, чтобы в БГУ на истфаке было открыто архивное отделение, как на Украине, так как МГИАИ не может удовлетворить потребности в кадрах». В принятой конференцией резолюции наряду с позитивной оценкой работы архивных учреждений обращалось внимание на недостатки в обеспечении сохранности районных архивов, отмечалась слабая работа по подготовке путеводителей и сборников документов. Конференция в духе происходившей в СССР борьбы с «безродным космополитизмом» приняла решение организовать выявление в госархивах документов по истории искусства, науки и техники, «характеризующих превосходство нашей передовой отечественной науки и культуры перед иностранной».

Республиканское совещание работников архивных учреждений БССР, посвященное 40-летию ленинского декрета «О реорганизации и централизации архивного дела в РСФСР» 3–4 июля 1958 г. Присутствовало 175 человек, включая представителей архивных органов и учреждений Литвы, Украины, Эстонии. С докладами выступили А. И. Азаров «Архивное строительство в БССР и перспективы его развития», зам. директора ИИП при ЦК КПБ С. З. Почанин «Партийные архивы КПБ к 40-летию ленинского декрета об архивном строительстве», начальник отдела АУ МВД БССР И. Н. Шишонок «Эффективность использования документальных материалов», зам. начальника Филиала ЦГИА БССР в г. Гродно Л. В. Аржаева «Популяризация документальных материалов через печать и радио» и др. В докладе А. И. Азарова поднимался вопрос о нахождении в архивах, библиотеках и музеях России, Литвы, Украины архивных документов белорусского происхождения и высказывалось обращение к представителям этих республик передать их в республику в виде оригиналов или микрофотокопий. В принятом участниками совещания обращении ко всем архивистам республики говорилось о необходимости укрепления творческих связей с историками, министерствами, совнархозами, об усилении работы по усовершенствованию НСА архивов, развертывании научно-публикационной работы. Для координации археографической работы в республике предлагалось создать археографическую комиссию, поставить вопрос об издании историко-архивоведческого журнала; рекомендовалось БГУ, педагогическим институтам ввести преподавание на исторических

факультетах курса архивоведения и усилить разработку вспомогательных исторических дисциплин. В обращении отмечалась необходимость создания в республике центральных литературного и технического архивов для концентрации в них архивных материалов из музеев и библиотек, а также личных архивов деятелей литературы, искусства, науки и техники.

Научная конференция по архивоведению и источниковедению в Беларуси состоялась 13–14 июня 1968 г. Приурочена к 50-летию советского архивного строительства. Участвовало более 200 человек, в том числе представители архивных органов и учреждений Беларуси, России, Украины, научные сотрудники гуманитарных институтов АН БССР, преподаватели БГУ и МГИАИ. Заслушаны доклады А. И. Азарова «50 лет советского архивного строительства и задачи архивных учреждений Белорусской ССР», Почанина «Партийные архивы Белоруссии – документальная база истории КПБ» и зав. отдела АУ при СМ БССР Е. Ф. Шорохова «Использование документальных материалов в идеологической работе» и еще 4 доклада и 38 сообщений. Работали секции «Архивоведение и делопроизводство», «Использование документальных материалов и источниковедение».

Научная конференция архивных учреждений Беларуси, посвященная 100-летию с дня рождения В. И. Ленина состоялась 3 апреля 1970 г. Заслушаны доклады проректора Минского педагогического института Н. В. Каменской «Историческая роль В. И. Ленина в создании БССР и КПБ», зам. начальника АУ при СМ БССР В. Н. Жигалова «Выявление и использование архивными учреждениями БССР документов о Ленине», Т. А. Воробьевой «Распространение трудов В. И. Ленина в дореволюционной Белоруссии (по документам ЦГИА БССР в г. Минске)», Д. Л. Шороховой «Документы ЦГАКФФД БССР о претворении в жизнь ленинского плана социалистического строительства» и др.

Научная конференция по проблемам издания исторических источников и развития археографии в БССР состоялась 12–13 октября 1976 г. Подготовлена ГАУ при СМ БССР. Участие принимали сотрудники архивных органов и учреждений Беларуси, Литвы, России, Украины, представители академических и историко-партийного институтов Беларуси, преподаватели МГИАИ и др. Заслушано 5 докладов и 17 сообщений по проблемам истории и методики публикации документов, в том числе Жигалова «Состояние и задачи публикации документов в БССР», Шорохова «Археографическая деятельность научных учреждений Белорус-

II. Теорія і методика архівознавства

ской ССР (к историографии вопроса)», В. Хевролиной «Некоторые вопросы методики и практики археографии в Белоруссии в связи с подготовкой археографов», Е. Бравер «Публикация документов по истории социально-политической борьбы в городах Белоруссии XVI–XVII в.», А. Залесского «Некоторые вопросы собирания, научной обработки и публикации мемуаров Институтом истории Академии наук БССР», Воробьевой «Методы и принципы публикации документов в сборнике «Белоруссия в эпоху феодализма», Р. Васильевой «Принципы и методы передачи текста на белорусском языке в документальных изданиях», Э. Савицкого «Публикация источников по истории революционного движения в Белоруссии в начале XX в. (1900–1917 гг.)», В. Скалабана «О публикации Манифеста Временного рабоче-крестьянского правительства Белоруссии» и др.

Международная научно-теоретическая конференция «**Архивоведение, источниковедение, историография Беларуси: состояние и перспективы**» состоялась **1–2 декабря 1993 г.** Подготовлена Белкомархивом, Белорусским научно-исследовательским центром документоведения, археологии и архивного дела, БГУ, НАРБ. Участвовало более 70 архивистов, сотрудников научных учреждений, преподавателей Беларуси, Польши, России, Украины. Заслушаны доклады председателя Белкомархива А. Н. Михальченко «Архивы и общество», зам. директора БелНИЦДААД М. Ф. Шумейко «Проблемы архивоведения и археологии в Беларуси», зав. отдела Института истории АН Беларуси Г. Я. Голенченко «Источниковедческие проблемы истории Беларуси феодального периода» и др. Работали секции «Архивоведение и археология Беларуси: история и современность», «Теоретические и практические проблемы источниковедения», «Современные методы анализа исторических источников», «Историография истории Беларуси и вспомогательные исторические дисциплины», «Проблемы подготовки специалистов-историков в Беларуси».

Научная конференция «**Н. Н. Улащик и проблемы белорусской историографии, источниковедения и археологии (к 90-летию со дня рождения ученого)**» состоялась **14–15 февраля 1996 г.** Организована БелНИЦДААД, историческим факультетом БГУ. Участвовало более 50 архивистов, литературоведов, писателей Беларуси, Польши, России. Заслушаны доклады А. Кавко (Москва) «Творческое наследие Н. Улащика: проблемы осмысления», В. Чемерицкого «Николай Улащик – издатель и исследователь белорусских летописей», А. Грицкевича «Н. Н. Улащик и проб-

лемы историографии Великого княжества Литовского (XIV – первая пол. XVI в.)», М. Шумейко «Н. Н. Улащик как историк археологии», В. Конона «Публицистика Н. Н. Улащика – источник по истории белорусской культуры», Г. Сагановича «К проблеме периодизации белорусской истории: Средневековье и Новое время», выступление Н. Гилевича и др.

Международная научная конференция «**Зарубежная архивная Беларусика**» состоялась **25–26 апреля 1996 г.** Организована Белгоскомархивом и БелНИИДАД совместно с Белорусской ассоциацией клубов ЮНЕСКО, Белорусской ассоциацией историков, истфаком БГУ и журналом «Беларуская мінуўшчына». Участвовало свыше 70 историков, архивистов, литературоведов Беларуси, Литвы, Польши, России. Обсуждались вопросы выявления и использования зарубежной архивной Беларусики. Заслушаны доклады М. Шумейко «Исторические аспекты реституции белорусских архивов в прошлом и в современности», А. Мальдиса «Перспективы поисков в зарубежных архивах материалов для комиссии «Вяртанне», В. Соколовского «Беларусика в Германии и ее исследователи», Я. Янушкевича «Беларусика в архивах Парижа», А. Запартыко «Архивы белорусской эмиграции», С. Шупы (Вильнюс) «Архивы БНР в литовских архивах», В. Селеменова «Об опыте работы НАРБ по выявлению документов по истории Беларуси в зарубежных странах».

Международная научная конференция «**Проблемы белорусской археологии**» состоялась **11–12 марта 1999 г.** Посвящена 175-летию выхода в свет первого белорусского археологического сборника «Белорусский архив древних грамот». Организована Белгоскомархивом, БелНИИДАД совместно с истфаком БГУ. В ее рамках работал международный семинар «Педагогические аспекты исторической информатики». Участвовали историки, архивисты, литературоведы, преподаватели ВУЗов Беларуси, Польши, России. Заслушаны доклады М. Шумейко «От «Белорусского архива древних грамот» до серийных документальных изданий: исторические, теоретико-методические и организационные аспекты отечественной археологии», Н. Николаева (С.-Петербург) «Иван Григорович – историк белорусской рукописной книги», Кавко «Эпистолярное наследие Николая Улащика: тема для исследователя», Е. Старостина (Москва) «Методология истории архивов: периодизация», Янушкевича «Национальная программа публикации исторических источников (проект): восстановление Белорусской археологической комиссии», Л. Бородкина (Москва) «Информаци-

II. Теорія і методика архівознавства

онные технологии в археографии». Работали секции «Теоретические и методические аспекты археографии», «История отечественной археографии», «Адам Киркор – историк и археограф».

Международная научно-практическая конференция **«Архивы Беларуси на рубеже XX–XXI в.: история, состояние, перспективы развития»** состоялась **8–9 февраля 2000 г.** Участвовали белорусские, польские, российские, украинские, французские историки и архивисты. Подготовлена Белгоскомархивом, его Археографической комиссией и истфаком БГУ. В рамках конференции работал 2-й бел.-франц. архивный семинар. С докладами выступили Михальченко «Архивы Беларуси на рубеже тысячелетий: состояние и перспективы», В. Тарасов (Москва) «Архивное строительство в рамках СНГ», руководитель Государственной архивной службы Украины Р. Пирог «Современное архивное строительство в Украине: тенденции, проблемы, перспективы», директор Украинского НИИ архивного дела и документоведения В. Ляхоцкий «Актуальные проблемы украинского архивоведения и документоведения», директор БелНИИДАД В. Федосов «Научные основы экономики архивного дела в Республике Беларусь», председатель Археографической комиссии Белгоскомархива Р. Платонов «Археографическая комиссия в системе архивных учреждений Республики Беларусь: назначение, задачи», зав. кафедры БГУ В. Сидорцов «Проблемы подготовки кадров архивистов», В. Пуансот (Франция) «Архивное образование во Франции: состояние и перспективы». В ходе работы 6 секций конференции и семинара заслушано и обсуждено около 100 докладов и сообщений по проблемам архивоведения и археографии. По итогам работы конференции приняты рекомендации, опубликованные в журнале «Архивы и делопроизводство».

Международная научно-практическая конференция **«Архивы и общество сегодня»** состоялась **12 ноября 2003 г.** в рамках IV Общей конференции Евроазиатского регионального отделения. Подготовлена Белкомархивом, БелНИИДАД. Участвовали руководители и представители архивных служб Беларуси, Казахстана, Латвии, Молдовы, России, Украины. С докладами выступили руководитель Росархива В. Козлов «Российские архивы в средствах массовой информации: образы действительности и поиск идеалов», руководитель Архивной службы Казахстана Р. Сариева «Использование до-

кументов Национального архивного фонда Республики Казахстан как составной части культурного наследия народа и информационного ресурса государства», директор УНИИАДД И. Матяш «Развитие архивного дела в Украине: век XX», директор БелНИИДАД В. Федосов «О теоретических и практических аспектах архивной информации в современном обществе» и др. Были приняты рекомендации конференции.

Международная научная конференция **«Источниковедение, археография, архивоведение в XX–XXI вв. в Беларуси. К 100-летию со дня рождения Н. Н. Улащика»** состоялась **24–25 февраля 2006 г.** Организована истфаком БГУ совместно с БелНИИДАД. Участвовали историки, архивисты, литературоведы, преподаватели вузов Беларуси, России, Украины. С докладами выступили декан истфака БГУ С. Н. Ходин «Традиции и перспективы развития источниковедения в БГУ», А. Л. Хорошкевич (Москва) «Ответственность историка перед обществом. Пример Улащика», зам. директора ВНИИДАД Н. И. Химины «О подготовке «Летописи истории архивного дела Российской Федерации (1990–2004 гг.)», Николаев «Камеральная археография и памятники книжной культуры Беларуси: достижения, проблемы и перспективы» и др. Работали 4 секции: «Вклад Н. Н. Улащика в историографию истории Беларуси, источниковедение, археографию», «Актуальные проблемы развития источниковедения и историографии», «Теоретические и методические проблемы развития архивоведения и археографии», «Проблемы профессиональной подготовки историков и архивистов».

Л и т .: Первая всебелорусская конференция архивных работников 12–15 мая 1924 г. – Мн., 1999; Працы Першага зьезду дасьледчыкаў беларускае архэалёгіі і архэаграфіі 17–18 студзеня 1926 году. – Мн., 1926; Второе совещание архивных работников Беларуси 19–24 декабря 1927 г. – Мн., 2001; Вопросы архивоведения и источниковедения в БССР. – Мн., 1971; Вопросы археографии в БССР. – Мн., 1980; Тэзісы міжнар. навук.-тэар. канф. «Архівазнаўства, крыніцазнаўства, гістарыяграфія Беларусі: стан і перспектывы» 1–2 снежня 1993 г. – Мн., 1993. – Ч. 1–2; М. М. Улашчык і праблемы беларускай гістарыяграфіі, крыніцазнаўства і архэаграфіі: да 90-х угодкаў вучонага. – Мн., 1997; Замежная архіўная Беларусіка: Матэрыялы міжнар. навук. канф. 25–26 красавіка 1996 г. – Мн., 1998; Архівы на шляху XXI стагоддзя: гісторыя, спадчына, сучаснасць. – Мн., 2003; Архівы і общество сегодня: Матэрыялы Междунар. науч.-практ. канф. Минск, 11–12 ноября 2003 г. – Мн., 2004.

Розділ III
ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ГАЛУЗІ ЗНАНЬ

Віталій Тельвак

**НАУКОВІ ПОГЛЯДИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО
В ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ДИСКУСІЯХ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ
КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.**

Однією з актуальних проблем сучасного грушевськознавства є розширення тематичних меж аналізу творчої спадщини М. Грушевського поза традиційний український контекст та його інтеграція в ширше поле історіографічної рефлексії. Адже сепаратний розгляд національних традицій грушевськіани не дає змогу створити цілісну картину сприйняття історичних поглядів видатного вченого, відтворити загальну логіку формування міждисциплінарного напрямку грушевськознавства. Першим кроком на шляху такого комплексного осмислення проблеми становлення та генези грушевськознавчої традиції може бути спроба узагальнюючого дослідження української та російської рецепції історичних концепцій М. Грушевського в умовах ускладнення єдиного інтелектуального простору Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. Такий підхід уможливить простежити формування спільних та відмінних рис національних грушевськознавчих традицій, виявити широкий спектр мотивацій різноманітних оцінок доробку М. Грушевського, дослідити взаємовпливи українського та російського погляду на його історичні концепції. Виявлені характеристики творчої спадщини видатного вченого у російській грушевськіані, без перебільшень, можна розглядати як своєрідне дзеркало, в якому відбилися загальні оцінки російськими істориками української Кліо кінця XIX – першої третини XX ст., адже на той час автор «Історії України-Руси» був загальноновизнаним лідером гуманітарної науки України.

Початки історіографічної рефлексії над працями М. Грушевського співпадають, зрозуміло, з його власними першими кроками в науці, а саме з появою його дебютної друкованої розвідки «Южнорусские господарские замки в половине XVI века», що появилася як наслідок авторської участі в роботі наукового семінару В. Антоновича. Цю першу «пробу» сил початкуючого історика схвально сприйняли у київському науковому

середовищі. Один із його чільних репрезентантів П. Голубовський у рецензії відзначив, що поставлене перед собою завдання молодий автор «виконав досить старанно та вміло», підкреслив докладність опрацювання ним джерельного матеріалу, вказав на значення праці дослідника-початківця, який подав стислий, але місткий образ колонізації степових просторів України на підставі опублікованих актових документів. «Праця п. Грушевського читається з великою цікавістю та легкістю, а за уважністю обробки матеріалів та повнотою, з якою автор вичерпує питання, являє собою приємне явище в російській історичній літературі», – зазначав рецензент¹.

Значно критичнішими та докладнішими були відгуки на першу монографічну студію М. Грушевського «Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст.», відзначену золотою медаллю як найкраща студентська праця. Підвищена увага до книги молодого вченого була зумовлена, передусім, вагомістю предмета вивчення, адже історія Київщини княжої доби традиційно знаходилася у фокусі зацікавлень російських дослідників. Написана у дусі теоретичних настанов школи В. Антоновича, ця праця отримала цілковите його схвалення. У своєму піднесено написаному листі до М. Грушевського він зазначив: «Особливо мене привабили два сюжети у Вашій праці, котрі я вважаю Вашим цілковитим досягненням. Це вказівка на існування земської боярщини в Києві та гіпотеза про відсутність князів після нашестя монголів»². Також, як занотував М. Грушевський у щоденнику, В. Антоновичу припав до душі п'ятий розділ монографії, присвячений суспільному устрою Київської землі у домонгольський період³. Особливо київський професор похвалив біографічний нарис у праці та складену автором історичну карту.

Одним із перших з докладною рецензією на «Нарис» виступив уже згаданий П. Голубовський.

III. Джерелознавчі галузі знань

Він відзначив ті труднощі, які повстали перед дослідником, адже «писати історію Київської землі значить писати історію всієї Русі внаслідок того значення, котре мав Київ у давньоруському житті»⁴. Та незважаючи на них, «Нарис», на думку рецензента, став вагомим внеском у розробку проблеми, а автор зумів подати історію полянської землі «в ясному розслідуваному вигляді», наскільки взагалі це йому уможливили кількість і характер джерел. Виклад автора П. Голубовський назвав легким, а подані ним характеристики історичних діячів – живими та образними, водночас зазначив, що не погоджується з деякими з висловлених ним оцінок. До надзвичайно вдалих місць книги М. Грушевського у рецензії віднесено пояснення походження удільно-вічевого устрою, еволюції віче й аналіз окремих періодів у політичній історії давньоруської держави. Особливо детально, наголосив рецензент, у ній окреслено політичну діяльність Андрія Боголюбського. Все це тим більше підносить вартість праці, що, незважаючи на солідну історіографічну традицію дослідження Київщини, «... в наведених місцях внесено п. Грушевським багато свого оригінального, що явилось результатом і самостійною розробкою першоджерел». Загалом, підсумував П. Голубовський, історичний нарис Київської землі вирізняється повнотою та докладністю розробки матеріалів. Найбільшим недоліком монографії критик назвав певний апіоризм та категоричність молодого дослідника, який сформулювавши для себе робочу гіпотезу, не припускає самої можливості її перегляду чи корекції. Рецензент також вказав на помічені «випадкові неточності», на певну суперечливість похідної інформації та висновків, деяке порушення логіки розміщення розділів.

До слабких місць розвідки ним віднесено й недостатність вивчення економічних процесів та їхнього впливу на політичне життя у Давньокіївській державі. Натомість, надзвичайно схвально відгукнувся П. Голубовський про останню частину праці, присвячену характеристиці минулого Київської землі від монгольського нашестя до кінця XIV ст. «Загалом, шоста глава становить одну з кращих частин праці п. Грушевського, – зауважив він. – ... Нам здається, що автор саме тут показав своє вміння обходитися з історичними матеріалами, критично розробляти й встановлювати ясно свої погляди на цілі епохи та на окремі явища. З висновками можна не погоджуватись, можна подекуди сперечатися і з методом автора, але слід визнати безперечну заслугу його в розробці історії цього темного періоду російської історії»⁵. П. Голубовський підтримаву аргументи

М. Грушевського проти «теорії запустіння», у той же час наголосив, що гіпотеза про відсутність князів «ще не цілком підтверджується фактами». Загальне враження від книги, підкреслив рецензент, є надзвичайно приємне, праця свідчить про належний фаховий рівень її автора.

Перша монографія М. Грушевського обговорювалася також у центральних фахових часописах Російської імперії. Так, оглядач «Вестника Европы» наголосив, що вона є однією з найкращих у серії інших обласних праць школи В. Антоновича. Рецензент докладно проаналізував погляди дослідника на історію Київщини після монгольської навали та підсумував, що «автор добре вивчив літературу, котра відноситься до його предмета»⁶. На сторінках бібліографічного відділу «Исторического вестника» стверджувалось, що хоча молодий автор у вирішенні спірних питань давньоруської історії (йшлося, передусім, про автохтонне населення Київщини та характер литовського завоювання цієї території) йде слідами свого вчителя В. Антоновича, він намагається обґрунтувати власне розуміння тих чи інших проблем, виступаючи своєрідним «третьєсудним суддею» у полеміці іменитих вчених⁷. Близькою за тональністю була й рецензія, опублікована на сторінках «Русской мысли». Її автор підкреслив ґрунтовність та майстерність опрацювання М. Грушевським джерельної бази та історіографії проблеми. «До цієї літератури п. Грушевський, – зауважив рецензент, – поставився надзвичайно уважно; постійне співставлення різноманітних думок зі спірних питань складає одну з головних переваг його книги та робить її дуже корисною для всіх, хто бажає орієнтуватися в існуючій літературі»⁸. Особливістю цієї праці, на його думку, є те, що в ній на першому плані стоїть не стільки дослідження, у власному сенсі, скільки оповідання, що «складає найбільш сильну сторону авторського викладу». Проте, ця перевага наративної складової в очах рецензента одночасно є й недоліком у тих випадках, коли слід було докладно проаналізувати наявні факти та подати власний узагальнюючий висновок. Особливо недостатньо обґрунтовано авторські думки в розділі, присвяченому суспільному устрою та побуту Київської землі у домонгольський період. Як і решта оглядачів, рецензент зауважив належний фаховий рівень останньої частини книги, назвавши її «найбільш оригіальною та цікавою». Зупинившись на концептуальних засадах усієї монографії, він відніс М. Грушевського до «поміркованих прихильників українофільської теорії» в аспекті вирішення питання про вплив монгольського нашестя на Київщину.

III. Джерелознавчі галузі знань

В цьому контексті рецензент полемізує з гіпотезою молодого автора про наслідки татарського завоювання Київщини, слухно вважаючи його погляди наслідком впливу ідей школи В. Антоновича.

Схвальний відгук про зміст «Нарису...» подав також І. Філевич⁹. Як й інші рецензенти, він наголосив на ґрунтовності проведеної автором джерелознавчої та історіографічної роботи, зауважив, що той «мистецьки згрупував наявні дані». Концептуальні засади цієї праці, особливо в аспекті негативної оцінки дружинно-княжого устрою, оглядач цілком слухно пояснив впливом теоретичних поглядів В. Антоновича та всієї традиції його київської школи. Особливо докладно рецензент зосередився на критиці запропонованої М. Грушевським «теорії безкняжіння». «Гіпотеза п. Грушевського, – зауважив І. Філевич, – побудована дуже ґрунтовно: автор скористався всіма фактами, які можна навести на її користь... При всьому цьому вказаній гіпотезі не вистачає внутрішньої вірогідності... Яку б роль не відігравала в нашій історії маса населення, тим не менше безперечно – вона не могла залишатися без керівництва»¹⁰. Надто категорично, на думку оглядача, молодий автор розв'язує й питання «уявного запустіння Київщини після татар», котре, на думку І. Філевича, можна буде остаточно вирішити лише після всебічного вивчення колонізаційних процесів на Подніпров'ї. Незважаючи на серйозність своїх зауважень, І. Філевич все ж підкреслив, «що книга п. Грушевського є фактом дуже відрадіним. ...Ви явила й серйозні знання і критичні, конструктивні здібності, і самостійну думку».

Наступна монографічна студія М. Грушевського – його магістерська дисертація, присвячена історії Барського староства, стала ще помітнішим явищем у тогочасній історичній науці. Про це свідчить низка ґрунтовних рецензій, що з'явилася відразу після її виходу в світ. В офіційному відгуку про на книгу керівники магістерської роботи молодого вченого В. Антонович і В. Іконніков відзначали, що «твір п. Грушевського... є монографією, дуже ретельно зроблену». Коротко характеризуючи зміст роботи, В. Антонович (а саме він був автором рецензії, В. Іконніков лише додав – «С настоящим мнением согласен») підкреслював, що всі висловлені автором положення ґрунтуються на численних та ретельно опрацьованих актових документах, а також враховують здобутки у цій галузі російської та польської історичної літератури. Привертає увагу те, що зауважена В. Антоновичем у роботі надмірна деталізація при розробці деяких сюжетів дослідження

оцінювалася ним як одна з сильних сторін праці, оскільки, на його переконання, «ця детальна розробка у будь-якому випадку становить достатньо міцний ґрунт для висновків, і в науковому відношенні є швидше перевагою, ніж недоліком»¹¹. Решта ж рецензентів цієї та й інших праць М. Грушевського такий детальний опис вважали їхньою вадою та неодмінно на це вказували у своїх оглядах. Тож пріоритетність аналітичної процедури у творчій лабораторії М. Грушевського над процедурою синтетичною можемо цілком віднести до впливів його вчителя. Антонович також підкреслював об'єктивність та обережність висновків, їхню цілковиту обґрунтованість, наголошував на уникання молодим ученим методу аналогій тощо. Рецензент схвально відгукнувся й про мовностилістичне оформлення праці, зауваживши, що деякі її частини написані дуже жваво. «Загалом, – зробив висновок В. Антонович, – твір п. Грушевського являє собою працю самостійну, основу, значною мірою, на матеріалі першої руки, отриманому самим автором, та обробленому з необхідними критичними прийомами».

Значно критичніші оцінки магістерської праці М. Грушевського на сторінках «Київської старини» висловив Н. Молчановський. Передусім, рецензент високо оцінив едиційну роботу, проведenu автором, що завершилась опублікуванням двох томів актів Барського староства. «Зібрання цих актів, – наголосив він, – що потребувало маси клопіткої праці, складає значну заслугу п. Грушевського в історії нашого краю, оскільки вони дають досить ґрунтовну картину колонізації та руху землеволодіння на певній території Поділля»¹². Значне місце в рецензії оглядач відвів для полеміки з автором. Так, він закинув М. Грушевському зловживання методом аналогій, їхню штучність і довільність, підкреслив «сумнівність» та «гадальний характер» деяких висновків. До останніх він відніс гіпотезу М. Грушевського про походження шляхти привілейованої та непривілейованої, а також його твердження про цілеспрямований антиукраїнський характер польської урядової колонізації. Рецензент висловив ще зауваження щодо структури книги, особливо гостро критикуючи зміст першої та шостої частин. Перший розділ, що містить традиційний для представників школи В. Антоновича географічний огляд та нарис ранньої історії Барської землі, є настільки недоречним у книзі, що, на переконання Н. Молчановського, міг би «не ввійти у це дослідження без втрати для останнього». Значно позитивніше оглядач оцінив частини праці, присвячені заселенню Барщини в XV та на початку XVI ст., діяль-

III. Джерелознавчі галузі знань

ності королеви Бони, історії шляхетських родів, встановленню кількості та характеристик населення староства, а також змінам у його внутрішньому устрої до кінця XVIII ст. Та й тут рецензент висловив низку критичних зауважень, передусім, зробив закид М. Грушевському в апіорності та категоричності деяких положень, для котрих немає достатнього обґрунтування у документах. Н. Молчановський також піддав критиці «еклектичну манеру» автора, надмірну деталізацію у висвітленні низки питань, що, зрештою, «призводить іноді до результатів прямо протилежних...». Старший колега дав молодому досліднику пораду методологічного характеру – «уникати еклектичної манери викладу, здатної реальні факти дійсності перетворити у невідчутний та ні для кого непереконливий вимисел». Незважаючи на достатньо гострий та полемічний зміст рецензії, оглядач підсумував, що «наведені окремі зауваження з приводу книги п. Грушевського цілком не применшують значення зробленого ним цінного внеску до скарбниці нашої південноруської історії»¹³.

Поряд із монографічними працями, увагу російських дослідників привертала й стаття, які з'являлися з-під пера М. Грушевського. Достатньо зацікавлено, наприклад, було сприйнято його розвідку «Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці», опубліковану у першому томі «Записок Товариства імені Шевченка». Оглядач її Н. Молчановський відзначив сміливість автора в конструюванні моделі суспільних відносин у ранній період східнослов'янської історії, досконале володіння ним джерелами та літературою. Разом із тим, під сумнів було поставлено саму гіпотезу вченого, для якої, як вважав рецензент, немає достатніх аргументів. «Але необхідно зауважити, – резюмував він, – що ці питання до теперішнього часу залишаються спірними в науці, п. Сергієнко не береться за їхнє вирішення, і як би вони не виявились в кінці кінців, намальована автором історична картина залишається вірною у загальних рисах»¹⁴.

Після переїзду М. Грушевського до Львова осмислення його творчих ідей істориками Російської імперії ускладнилось. Передусім, на заваді цьому була українська мова його праць, що, з одного боку, утруднювала розуміння їх більшістю російських істориків, з іншого – формувала до них упереджене ставлення внаслідок загального застереження щодо українського слова в Російській імперії. До цієї обставини невдовзі додалася потужна політико-ідеологічна складова – зростаюча громадсько-політична активність М. Грушевського в Галичині була негативно сприйнята офіційними

російськими колами, що спричинило накладання історіографічних та ідеологічних оцінок. Це, зрозуміло, не могло не відбитися як на загальному ставленні до його творчості, так і на певному замовчуванні його різновекторної діяльності. Сам професор із певною долею образи відзначав у своїй «Автобіографії», що внаслідок таких обставин його праці в Росії було «грунтовно замовчано»¹⁵. Постійним прагненням у його діяльності у цей час стало намагання пробити своєрідну інформаційну блокаду та популяризувати український погляд на східноєвропейське минуле.

Попри названі вище несприятливі обставини для поширення праць та ідей М. Грушевського в Російській імперії, на сторінках наукових видань київського історичного середовища, з яким учений був тісно пов'язаний численними особистісними контактами, продовжувалось обговорення його творчої діяльності. Так, досить ґрунтовному аналізу в «Киевской старине» була піддана започаткована та редагована вченим документальна серія «Жерела до історії України-Руси». Укладені М. Грушевським перші томи цієї серії містили важливі архівні документи та мали ґрунтовні передмови, що були першою спробою узагальнення їх. Оглядачі відзначали прогресивну археографічну методику видавця, що обстоював точне передавання змісту оригіналів¹⁶. Особливий інтерес дослідників привертала передмова, що узагальнювали опубліковані джерела. У науковій літературі підкреслювалась самостійна наукова цінність їх, відзначалась «сумлінність» і «вичерпність» опрацювання джерел. У той же час, критичні закиди викликало зловживання істориком аналітичною процедурою наукового дослідження, уникання ширших узагальнень. Останнє зауваження найбільш концентровано у декількох своїх рецензіях висловив В. Щербина, зазначивши, що М. Грушевський абсолютизував свій «лабораторний» метод і «ретельно уникав всіляких узагальнень та більш чи менш загальних пояснень фактів, що наводяться»¹⁷. Відповідаючи на критику, М. Грушевський заявляв, що свідомо уникає широкого синтезу, оскільки джерельні матеріали, в основній частині, ще не зібрано, а неповнота джерельної бази некорисно позначилась би на достовірності висновків, неточно подаючи дійсний образ минулого¹⁸. На нашу думку, прискіплива увага М. Грушевського до критичного джерелознавства та аналітичний характер деяких його студій були об'єктивно зумовлені ембріональним станом розробки багатьох проблем тогочасної української історіографії, а також пануванням позитивістської методології.

III. Джерелознавчі галузі знань

Не пройшло повз увагу оглядачів «Киевской старины» й головне наукове видання галицьких українців – «Записки НТШ», кожний том яких здобув доброзичливу фахову оцінку¹⁹. На відміну від київських науковців, оглядачі столичних російських наукових видань при характеристиці львівських «Записок» нерідко на перший план ставили не фаховий рівень опублікованих статей, а політико-ідеологічну складову національної науково-культурної діяльності, розгорнутої під керівництвом М. Грушевського в Галичині. У цьому контексті наголошувалось на непридатності української мови для наукових публікацій, згубність для цілісності імперії тієї роботи, що її проводили українці Австро-Угорщини²⁰. Зауважимо, що наукова критика, яка виходила від представників київського осередку, традиційно відрізнялася більшою виваженістю в оцінці праць М. Грушевського, його учнів та співробітників, ніж сказане на сторінках центральних російських часописів.

Увага науковців до творчості М. Грушевського значно зросла після появи перших томів його «Історії України-Руси». Проте, незважаючи на порушений у них комплекс наукових проблем, які містили відмінні інтерпретації багатьох класичних положень російської історіографії, ця праця тривалий час залишалася непоміченою російськими істориками. Тому вчений шукав будь-яку можливість для популяризації національної схеми українського минулого. Наприклад, коли з'явилася нагода подати огляд діяльності НТШ до «Журнала министерства народного просвещения» та оцінити його внесок у розробку українського минулого, М. Грушевський, описуючи видавничі здобутки Товариства, багато місця відвів для характеристики змісту своєї великої «Історії», пояснивши такий крок тим, що «не знаходив у російській науковій літературі жодних відомостей про нього (авторський курс української історії – В. Т.); тим часом особи, що займаються історією давньої Русі й західноруською історією, можуть знайти у ньому не одну корисну вказівку»²¹.

Можливість для популяризації своєї історичної концепції з'явилась у М. Грушевського у зв'язку із підготовкою до видання Академією наук збірки «Статьи по славяноведению». У ній учений, серед інших, опублікував статтю «Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства», що отримала широкий резонанс у російському науковому світі. Надзвичайно прихильно сприйнята в українському інтелектуальному середовищі як струнке теоретичне обґрунтування самостійності вітчизняного історичного процесу²², вона викликала полеміку та застере-

ження в колі російських учених. Деякі з останніх зосереджувались лише на історіографічній оцінці статті М. Грушевського, відзначаючи оригінальність запропонованого ним погляду та недостатню обґрунтованість його основних теоретичних положень, що вимагають подальшого вивчення²³. Інші побачили могутній ідейний підтекст у публікації, вважаючи висловлені у ній наукові тези підставою для розвитку «сепаратистських тенденцій» в середовищі української інтелігенції. Були й такі, що з позиції постулатів «теорії змови» намагалися показати шкідливість і згубність сепаратного тлумачення історичних доль двох сусідніх народів, апелюючи до класичної слов'янофільської тези про «зовнішню загрозу» для слов'янства. «Невже старовинна слов'янська ворожнеча, що завдала стільки шкоди слов'янам, – писав один із рецензентів статті М. Грушевського, – буде безкінечно продовжуватися також у середовищі російського народу, і замість спільної культурної праці будемо чути вигуки: ми самі по собі, а ви самі по собі: ми українці, а ви великоруси – нам до вас ніякого діла немає! Хто, зрештою, залишиться у вигравші, як не вороги слов'янства»²⁴.

Певна лібералізація суспільно-політичного життя в Російській імперії на початку ХХ ст. дещо уможливила проникнення інформації про головну працю М. Грушевського на шпальти російської наукової періодики. Так, у «Киевской Старине» В. Доманицький розглянув відразу чотири перших томи «Історії України-Руси». Рецензент, передусім, зауважив той прикрий факт, що ця фундаментальна праця, котра є важливим внеском у східноєвропейську історіографію, так і не здобула жодного обговорення в російській науковій літературі, що не дає можливості дослідникам повноцінно використати творчі знахідки львівського професора, врахувати у своїх пошуках запропоновані ним ідеї. Саме на тих історіографічних концепціях М. Грушевського, що йдуть урозріз з усталеними в російській історичній науці положеннями, і зосередився в своєму огляді В. Доманицький. Він докладно проаналізував зміст першого тому «Історії», відзначив ґрунтовність джерельної та історіографічної бази праці. Не вдаючись до докладного історіографічного аналізу, рецензент наголосив на тих моментах у книзі М. Грушевського, котрі найбільшою мірою опонують традиційним поглядам російських істориків. «Поза сумнівом, відзначені нами томи «Історії України-Руси» – праця найвищою мірою цінна та корисна, – зауважив В. Доманицький, – автор наводить масу цікавого, згрупованого та належним чином висвітленого матеріалу, що виявляє до найменших подробиць, наскільки доз-

III. Джерелознавчі галузі знань

воляють у наш час засоби історичної та археологічної наук, не лише побут нашого народу в XI – пол. XIV ст., але й найдавнішу історію наших предків – існування котрих, як певного антропологічного типу, відсувається в сиву старовину, до часів Антів. В цих томах праці проф. Грушевського ми маємо, на кінець, початок повної давно очікуваної історії нашого народу»²⁵. Окремо В. Доманицький зупинився на науковому апараті книги, відзначивши його ґрунтовність і докладність та назвавши взірцевим для подібного роду видань. «Праця п. Грушевського, – зауважив він, – це, якщо дозволено буде так висловитися, есенція всієї історичної літератури про наше минуле, але разом із тим це й історична енциклопедія, де читач знаходить всі необхідні вказівки з літератури предмета у другій частині, в примітках, та без жодних проблем має можливість користуватися нею для спеціальних занять. Ця обставина, дуже важлива для наукових цілей, ще більше підносить цінність твору п. Грушевського»²⁶.

Потреба популяризації українського питання в російському суспільстві змусила М. Грушевського шукати шляхи та можливості для публікації своїх праць у Російській імперії. Така можливість з'явилася після 1903 р., коли М. Грушевський на запрошення Російської вищої школи суспільних наук у Парижі впродовж двох місяців читав російською мовою лекції з української історії. Вони й лягли в основу виданого роком пізніше російськомовного «Нарису історії українського народу». Видання подібної книги виявилось настільки своєчасним і затребуваним суспільством, що перший наклад 1904 р. розійшовся за кілька місяців. Тож праця з'явилася у доопрацьованому вигляді другим (1906) та третім (1911) виданням. Важливою була ця праця й для подальшого поступу української історичної науки, адже до того часу не було видано цілісного, написаного з ясних національних позицій, курсу вітчизняної історії. На цій обставині наголошував у своєму огляді Д. Дорошенко: «В малоросійській історичній літературі, достатньо ґрунтовно розробленій у деталях, давно вже відчувався суттєвий пробіл – відсутність повного курсу історії малоросійського (українського) народу, котрий би, охоплюючи все історичне життя цього народу аж до останнього часу, представляв разом із тим суворо наукову працю, останнє слово історичної науки. Нещодавно опублікована книга проф. львівського університету М. Грушевського досить вчасно заповнює вказаний нами пробіл»²⁷.

Саме поява «Нарису» започаткувала ознайомлення широких кіл російського суспільства з на-

ціональною моделлю українського минулого та розпочала обговорення наукових ідей М. Грушевського у професійних колах імперії. Інтерес до книги виявився настільки значним, що на перше її видання рецензіями відгукнулися практично всі російські історичні часописи. Частина з цих рецензій носила характер звичайного огляду змістової наповненості нової книги та мала на меті ознайомити читача з її провідними ідеями. Усі рецензенти одноголосно визнали важливість появи книги у кількох аспектах: науковому – цілісного представлення українського минулого, суспільно-політичному – задоволення зростаючої зацікавленості російських інтелектуалів молодим українським рухом та самою культурою й історією українців та виховному – уможливлення українцям імперії отримати зважені та науково обґрунтовані знання про своє минуле. Незважаючи на популярне спрямування видання, рецензенти підкреслювали його наукову цінність як праці самостійної, написаної з чітких теоретико-методологічних позицій із урахуванням широкого комплексу джерел і літератури. «“Нарис” Грушевського, – зауважив В. Черепін, – пробуджує допитливість у читача, заставляє його думку посилено працювати, привертає його увагу до рідної історії та спонукає працювати до висвітлення та вияснення порушених книгою жагучих питань»²⁸. Попри зрозумілу ідеологічну забарвленість більшості висловлених у книзі положень, оглядачі також відзначали спокійний академічний тон оповіді, об'єктивність у висвітленні спірних наукових проблем, що було особливо важливим у розділах, присвячених становищу українців у нові часи. У той же час висловлювалися численні зауваження полемічного характеру. Зрозуміло, що у своїй більшості ці зауваження торкалися проблем, котрі М. Грушевський подав у відмінному від російської історіографічної традиції дусі. Найбільше критики, як недостатньо обґрунтовані, викликали декілька положень: про спадкоємність державницької традиції від Київської Русі до Галицько-Волинського князівства; про антів, як безпосередніх предків українців; про вагомість українського внеску до скарбниці східнослов'янської культури тощо²⁹. Попри такі концептуальні зауваження, полеміка точилася також довкола спеціальних наукових проблем – інтерпретації станового поділу давньоруського суспільства, порядку заміщення князівських столів, розуміння ваги економічної складової в суспільній еволюції того часу тощо³⁰. Висловлювалися зауваження й щодо структури книги – відзначалася диспропорція у поділі її матеріалів на частини, коли давньоруська проблематика

III. Джерелознавчі галузі знань

кількісно домінувала над висвітленням минулого українських земель у новий період. У той же час деякі пункти критики М. Грушевським класичних тез російської науки, як наприклад, Погодинської теорії, були визнані слухними³¹. Нерідко зустрічались нарікання також на українську історичну термінологію, сумніву піддавалась і доречність вживання етноніму «Україна», особливо в контексті історії східноєвропейського середньовіччя. Спільним місцем критики були сухість викладу, численні мовні помилки перекладу та погане редагування праці, про що, зрештою, вибачаючись, писав і сам М. Грушевський у передмові до «Нарисів»³². Попри такі достатньо серйозні зауваження, загальна оцінка праці була дуже прихильною. Один з найпопулярніших критиків концептуальних положень книги М. Грушевського М. Чечулін зауважив: «Загалом же книга проф. Грушевського дуже цікава; вона виявляє в авторі вченого, що володіє значними знаннями, здатного охоплювати широкі питання, скажемо, мабуть, навіть – обрії»³³. А О. Яцимирський висловив свій жаль з приводу того, що «такий великий талант» досі не посів якої-небудь російської університетської кафедри³⁴.

Численні полемічні зауваження, висловлені у рецензіях на перше видання «Нарису», змусили М. Грушевського, з одного боку, давати необхідні пояснення та відповіді, що й було зроблено у вступі до другого видання книги, з іншого – вносити певні корективи³⁵. Загалом, порівняння двох варіантів книги дає підстави ствердити, що структурні, стилістичні та мовні недоліки першого видання, вказані багатьма рецензентами, було виправлено у виданні другому. Передусім, суттєво було розширено зміст другої частини праці, в якій висвітлювалась історія українців нового часу та додано два нових розділи; було виправлено стилістику та мову оповіді; обережніше автор тлумачив ті наукові проблеми, що не здобули консенсусу в науці. Переваги другого видання над попереднім відзначили практично всі оглядачі. Наприклад, на сторінках «Исторического вестника» зазначалось: «Найбільш слабкі частини першого видання є настільки виправленими, що навіть без підрядкового порівняння помітними є сліди серйозної авторської праці. Передусім, слід відзначити чистоту мови, що у першому виданні страждала малоруськими зворотами»³⁶. Рецензенти одностайно відзначили важливість появи «Нарису», його потрібність у суспільстві, писали про науковий та об'єктивний тон автора, що спромігся гострі питання українсько-російських взаємин висвітлити толерантно та безсторонньо³⁷. «Його книга, –

відзначалось у рецензіях, – не повинна образити нікого, окрім хіба що шовіністів»³⁸. Розширення М. Грушевським аргументації на користь своєї історичної схеми, спричинило подальше її обговорення, спрямоване на пошук наукового компромісу.

Успіх «Нарису історії українського народу» був настільки великим як у колі спеціалістів, так і серед інших читачів, що книгу було нагороджено Академією наук престижною премією графа Уварова. Офіційний відзив про саму працю та наукову діяльність М. Грушевського зробив Д. Корсаков. Він відзначив, що вся наукова творчість українського вченого є послідовною розробкою ідей його вчителя В. Антоновича та українських істориків XIX ст. Він високо оцінив наукові здобутки М. Грушевського, підкреслив об'єктивний тон його праць, позитивно відгукнувся про розгорнуту в Галичині археографічну та науково-організаційну діяльність. Рецензент поставив перед собою завдання докладно проаналізувати провідні тези праці. У зв'язку із цим особливу увагу критик звернув на концептуальні засади книги, викладені у передмові та вступі. Він, загалом, визнав слушність головних тез М. Грушевського, у той же час зауважив недостатню обґрунтованість та деяку категоричність їх. До таких дискусійних моментів творчості М. Грушевського оглядач, як і решта російських істориків, відніс історичну схему вченого, його реконструкцію початків українського народу та погляд на цивілізаційну спадщину Київської Русі. Щоправда, критик справедливо відзначив, що стосовно більшості порушених М. Грушевським спірних питань генези етнічних та політичних процесів у східноєвропейському регіоні неможливо, з об'єктивних причин, дати однозначну відповідь, оскільки джерельна база є надзвичайно скромною та не передбачається її суттєве поповнення. «Відзначені з мого погляду хиби в деяких твердженнях М. С. Грушевського, – писав Д. Корсаков, – котрі, по суті, є лише необґрунтованими припущеннями, залежать від його бажання бачити не тільки історичну можливість, але історичну достовірність в такі століття віддаленого від нас минулого, до котрих не в змозі досягти світло історії»³⁹. Також рецензент відзначив окремі помічені неточності у тексті книги. Втім, поступове – від століття до століття – збільшення джерельної бази для вивчення української історії позитивно позначилося, на думку оглядача, на обґрунтованості висловлених у «Нарисі» тез. Особливого схвалення у відзиві отримало висвітлення автором історії козаччини: «Історія українського народу за XVII ст. викладена п. Грушевським дуже

III. Джерелознавчі галузі знань

цікаво і з новим висвітленням»⁴⁰. Надзвичайно вправним також критик назвав висвітлення львівським ученим наступних XVIII і XIX ст. Загальний висновок рецензента звучить надзвичайно прихильно: «Нарис з історії українського народу» є найновішим і в наш час єдиним на загальноросійській мові оглядом цілого ходу південноросійської історії від найдавніших часів до кінця XVIII ст.»⁴¹. Загалом, рецензія Д. Корсакова є свідченням тих поступових змін у російській історичній науці, які відбулися на початку XX ст. під впливом здобутків української Клію. Ці зрушення простежуємо як у плані концептуально-термінологічному – критичного сприйняття та засвоєння українського бачення східноєвропейської історії, а також нової термінології (передусім, етноніму Україна замість Південна Росія), так і в аспекті тематичному – визначення широкого кола наукових проблем, у вивченні яких пріоритет було визнано за українськими вченими.

«Нарис історії українського народу» М. Грушевського привернув увагу до його творчості в широких колах російських фахівців, а пом'якшення політичного клімату в імперії після подій 1905 р. уможливило подальше обговорення історичних творів львівського професора, втім і його україномовних праць. З того часу практично всі помітні дослідники російської історії вважали за необхідне висловитися з приводу запропонованої М. Грушевським інтерпретації українського минулого, що завжди торкалась й розуміння тих чи інших аспектів генези українсько-російських взаємин. Цікавість фахівців до праць ученого у той час зросла у зв'язку із розпочатою ним розробкою історії козаччини, що традиційно вважалася важливим чинником українсько-російських стосунків. Сьомий том «Історії України-Руси», котрим було розпочато «козацький цикл», викликав у російській історіографії значно жвавіше обговорення, ніж попередні томи праці. Російські історики підкреслювали, що явище козаччини здавна цікавило не лише вчених, а й широке коло читачів, проте численні праці в цій галузі російських, польських та українських дослідників мають монографічний характер і не дають ані завершеної картини цього явища, ані загальноновизнаної та утвердженої в науці його генези. Завважувалося, що праця М. Грушевського, хоча й має багато дискусійних моментів, вперше дає змогу поглянути на козаччину цілісно у тривалій історичній генезі. Оглядач «Вестника Европы», наприклад, зазначив: «Праця проф. Грушевського, базована значною мірою на невідомих раніше першоджерелах, є початком першого прагматичного викладу всієї

історії козаччини, поклавши, разом із тим, вперше тверде наукове підґрунтя для подальших праць по дослідженню походження самого явища козаччини. І якщо теорія походження козаччини, запропонована проф. Грушевським, і стане предметом наукового спору, то, в будь-якому випадку, віднині *opus probandi* покладений на її можливих противників»⁴². Перший том козацького циклу знайшов настільки позитивне сприйняття в російській критиці, що авторові неодноразово висловлювалося побажання якнайшвидшого його перекладу російською мовою⁴³.

Незважаючи на прихильне ставлення переважної більшості російських учених щодо історичних творів М. Грушевського, шовіністично налаштована частина російських інтелектуалів намагалася всіляко дискредитувати наукову працю львівського професора. Вони наголошували на руйнівному впливові історичних творів М. Грушевського щодо цілісності сприйняття «звичайної схеми» російської історії, котре, на їхнє переконання, буде мати негативні для імперії суспільно-політичні наслідки. Головна праця історика оголошувалася «тенденційною за задумом та втіленням», а вся його суспільно-політична та наукова діяльність визнавалася шкідливою для традиційного державного устрою⁴⁴. Особливо активно таку «викривальну» роботу проводили київські шовіністичні кола на чолі з Т. Флоринським та газетою «Киевлянин». Щоправда, на сторінках російської прогресивної періодики такі випадки нерідко гостро критикувалися⁴⁵. Та політична реакція в Російській імперії щодо українського питання часто брала гору, а демократичні починання загальмовувалися. Найяскравішим виявом такої реакції стала голосна кампанія з недопущення М. Грушевського до завідування кафедрою російської історії у Київському університеті, що звільнилася після смерті Петра Голубовського в 1907 р. У виступах київської шовіністичної преси отримало найбільш яскраве вираження імперське бачення історіографічної моделі М. Грушевського. Українському вченому закидали крайню тенденційність у висвітленні цілої низки наукових проблем. Особливо ж дошкуляли так звані «київським патріотичним партіям і союзам» тези М. Грушевського про історичні права українців на давньоруську цивілізаційну спадщину. Нерідко критика зводилася до абсурдних звинувачень на кшталт слабкого знання львівським професором російської мови або вульгарних характеристик на зразок «учений-брехун». Останній випад, що прозвучав у газеті «Закон и правда» навіть став предметом декількох судових засідань⁴⁶. Попри розгорнуті у пресі виступи

III. Джерелознавчі галузі знань

на захист М. Грушевського та його наукової діяльності, ініційовані українськими колами Києва, кафедра вченому так і не дісталась⁴⁷.

Та М. Грушевський не втрачав надії перебороти імперські обмеження щодо українських авторів і використовував кожну чергову «відлигу» у національній політиці царату. Для ознайомлення зі своїми ідеями вже не тільки спеціалістів, але й ширше коло зацікавлених читачів, що не володіли достатньою мірою українською мовою, М. Грушевський запропонував російській аудиторії переклад першого тому своєї «Історії України-Руси». З цією метою він втретє переробив його зміст із урахуванням нових наукових здобутків. У передмові до видання учений зазначив: «Підготовлюючи перший том «Історії України-Руси» для нового видання, я мав можливість в деяких випадках значно освіжити вказівки на літературу, а місцями й сам виклад...»⁴⁸.

Російська наукова періодика зустріла працю М. Грушевського зі значною зацікавленістю, про що свідчать численні рецензії у провідних історичних часописах. Зупинимося на найхарактерніших із них. Так, для «Вестника Европы» рецензію написав український історик М. Василенко. Рецензент надзвичайно докладно, за главами, проаналізував зміст книги, при цьому висловив цілковиту солідарність з історичною схемою автора та його баченням генези українців. Праця М. Грушевського, на його думку, становить якісно новий етап у дослідженні давньоруської проблематики та «є незамінним посібником при вивченні історії давньої Русі». Сильними сторонами її М. Василенко вважав повноту історіографічного огляду, обережність автора при реконструкції подій давньоруської історії, критичне та виважене ставлення до джерел. «Його суворо критичне ставлення до матеріалу, намагання уникнути висновків там, де для цього немає достатніх підстав, – зазначив він, – надає його праці особливу наукову цінність». Критик відзначив також вплив наукових ідей М. Грушевського на російську науку, зокрема, на праці О. Преснякова⁴⁹.

Значно критичнішими були відгуки представників російської науки, в яких поступово формулювались ключові дискусійні проблеми, котрі напередодні Першої світової війни стали традиційними для українсько-російського історіографічного діалогу. Наприклад, П. Михайлов закинув М. Грушевському тенденційність у зображенні генези українського народу та державності, намаганні «пов'язати долю Русі та України в єдине ціле, розгорнути їх з єдиного історичного клубка». Він полемізує також з поглядами М. Грушевського на харак-

тер міграції слов'ян із заходу на схід, відстоюючи слушність теоретичних засад «звичайної схеми» російської історії. Незважаючи на зауважені дискусійні моменти та критичність щодо багатьох концептуальних тез М. Грушевського, рецензент підкреслив важливий креативний вплив праці на подальше обговорення давньоруської проблематики: «Його цікава за історичною постановкою та, загалом, за змістом книга пробуджує думку читача, піднімаючи самі спірні питання праісторії та історії походження Русі»⁵⁰.

Із критикою П. Михайлова перегукувалася й рецензія О. Кізеветтера. Про саму працю оглядач відзивався надзвичайно прихильно, назвавши її «значною і надзвичайно цінною», зробленою «твердою рукою справжнього майстра». Як і інші російські рецензенти, він також зауважив надмірну категоричність українського вченого у твердженнях «про межі слов'янської прабатьківщини, про південне походження імені Русь, про малоросійство давньослов'янського придніпровського населення». Проте зауважив, що проблеми етногенезу та державотворення в добу східноєвропейського середньовіччя відносяться до «вічних» у науці і їх навряд коли-небудь вдасться однозначно розв'язати з огляду на скромні можливості доступних джерел. А тому гіпотези М. Грушевського мають повне право громадянства у науці, тим більше, що стимулюють поживлення дискусій у середовищі фахівців, змінюють ракурс погляду на саму проблему. Рецензент, як і інші оглядачі першого тому, високо оцінив фахову майстерність М. Грушевського, повноту зібраних ним джерел та опрацьованої історіографічної літератури: «Зі всіх питань автор розгортає перед читачем рясні дані археологічні, етнографічні, лінгвістичні, супроводжуючи кожний параграф свого викладу докладною бібліографією предмета та крім того деяким питанням присвячуючи особливі історіографічні огляди у додатках. У загальному книга становить, як сказали б у минулі часи, надзвичайно багате зібрання історичних свідчень про найдавнішу пору нашої історії»⁵¹.

Розлогою рецензією на перший том «Історії України-Руси» відзначився й знаний російський дослідник середньовічної історії Східної Європи Олександр Пресняков. Його оцінки цього тому цікаві з огляду на певну солідарність з ідеями українського вченого відносно необхідності рівноправного вивчення історичного минулого трьох східнослов'янських народів. Щоправда, як довели сучасні дослідники, помилково вважати цих учених цілковитими однодумцями щодо розуміння етнічних процесів на східноєвропейських те-

III. Джерелознавчі галузі знань

ренах⁵². Цінність рецензованої праці, на переконання оглядача, полягає у ґрунтовному опрацюванні широкого кола джерел та літератури, використанні пізнавальних можливостей доісторичної археології, антропології та порівняльного мовознавства, внаслідок чого та є «сучасним підсумком здобутого колективною працею у цій галузі знання, що відрізняється значною повнотою та ретельністю». О. Пресняков підкреслив обережність і критичність М. Грушевського при інтерпретації джерел та реконструкції подій східноєвропейського минулого, виваженість його висновків: «З великою обережністю дав М. С. Грушевський критичний підсумок свідчень про минуле східноєвропейської рівнини, які здобуті вивченням іноземних писемних джерел. Ретельно відрізняє він спірний характер багатьох основних проблем, брак даних для їхнього вирішення, сумнівність сформульованих висновків. Ця обережність є дуже цінною якістю праці, котра може слугувати гарним загальним вступом у ці питання, тим більше, що наділена ґрунтовною та добре підбраною бібліографією». Загалом, надзвичайно високо оцінюючи фаховий рівень рецензованої праці, О. Пресняков полемізує з автором щодо низки питань, закидає йому деяку категоричність у висновках, надмірне захоплення раціоналістичним моделюванням, що перетворює «логічно можливе на історично дійсне»⁵³.

Успіх перекладного першого тому «Історії» на російському книжковому ринку та значна увага спеціалістів до видання захопили М. Грушевського до продовження роботи у цьому напрямку. Для наступних перекладів учений обрав теми «козацького циклу», оскільки українське видання їх зустріло значне зацікавлення російських дослідників. Численні рецензії у російській науковій періодиці засвідчили, що зі своїм вибором він не помилився. Д. Дорошенко на сторінках московського журналу «Украинская жизнь» підкреслив наукову та популяризаторську цінність нової книги львівського професора, що «підводить підсумок тому, що зробила до цього часу наука для з'ясування питання про виникнення козащини та її історію». Рецензент відзначив самостійність і глибину поданої у книзі наукової реконструкції, досконалість опрацювання широкого кола джерел та літератури. Книга М. Грушевського – це, за його словами, «останнє слово науки» з питань історії козащини. «Ось чому, – наголосив Д. Дорошенко, – «Історія української козащини» проф. Грушевського повинна бути визнана в нашій історичній літературі явищем, котре створює епоху та завершує працю ряду

поколінь учених-дослідників»⁵⁴. Разом із тим, він висунув низку зауважень щодо структури книги та викладу матеріалів, закинув авторові відсутність у ній історико-географічної карти при описі колонізаційних процесів.

Російські історики також привітали появу перекладу праці М. Грушевського, що впроваджувала в обіг не лише незнані джерела, а й подавала новий погляд на таку важливу наукову проблему, якою була історія козащини. Вони слушно наголошували, що неможливо адекватно оцінити ключові події російської історії без розуміння історичних процесів, котрі відбувалися по сусідству, особливо, в українських землях. «В історії України, – зазначив Г. Вернадський, рецензуючи книгу М. Грушевського, – зустрічаються та зав'язуються в складний вузол нитки Московської, середньоевропейської та східної культури. Розгадку та початок багатьох культурних явищ Московської держави ми повинні шукати на Україні»⁵⁵. Аналізуючи зміст «Історії української козащини», рецензент, передусім, відзначив ґрунтовність опрацювання та широту залучених джерел. Не зі всіма висловленими у книзі положеннями Г. Вернадський погоджується, проте зазначає, що «загальне значення книги М. С. Грушевського безспірне», а сама вона «є необхідним посібником для всіх тих, хто цікавиться минулим нашої країни». Найбільш суттєвий закид оглядача стосується нерівномірності простеження автором культурних впливів на історію України – надмірне захоплення східним вектором (Кримом і Туреччиною) та Польщею. Натомість, Угорщина та германський світ значною мірою залишені в стороні. В стороні залишена, підкреслює Г. Вернадський, й Московська Русь, «хоча проф. Грушевський говорить про Москву достатньо багато». З позиції прихильника «звичайної схеми» він вважає, що причиною такої недостатньої уваги є роздільне тлумачення автором історичної долі та культурного життя українців і росіян, що збіднює загальну картину східноєвропейського минулого. «Не роз'єднуючи, – підкреслює він, – а поєднуючи вивчення північної та південної руських культур, зрозуміємо ми їх історію та їх сутність»⁵⁶.

Наступні частини «козацького циклу» мали чи не ще більший резонанс, оскільки в них описувалися події, що безпосередньо передували вибуху козацької війни під проводом Богдана Хмельницького. Така чи інша інтерпретація подій Хмельниччини (згідно термінології М. Грушевського), що, за словами вченого, перекроїла карту Східної Європи на користь Москви, окрім суто наукового інтересу, завжди мала помітне суспільне зацікавлення. На цьому наголошували практично всі ог-

III. Джерелознавчі галузі знань

лядачі першої частини восьмого тому «Історії». На їх переконання, автор традиційно майстерно опанував джерелами та літературою, подав цілісну та науково-обґрунтовану картину початків Хмельниччини, тим самим заклав українську історіографічну традицію у висвітленні цієї події. Білоруський учений В. Пічета підкреслив: «Новий том праці М. С. Грушевського відрізняється звичними перевагами: дивовижне знання джерел та літератури поєднується з майстерним викладом, опуклим, яскравим, образним. До того ж сам автор дуже обережний у своїх висновках, завжди обґрунтованих та таких, що ніколи не дають більше, ніж дає сам матеріал. Ця документальність і складає головну силу всіх праць М. С. Грушевського. Боротися з ним супротивникам його ідеологічних поглядів можна тільки у всеозброєнні знання всього матеріалу, для вивчення котрого були витрачені десятки років»⁵⁷. Крім високого наукового рівня праці, рецензенти також відзначали її літературні прикмети, завдяки яким книга знайшла визнання в широких колах читачів.

Попри активну науково-дослідницьку та організаційну роботу, М. Грушевський завжди надавав велику вагу популяризації української історії та культури у широкому колі читаючої публіки. Саме такій аудиторії була адресована його популярна «Ілюстрована історія України», що швидко завоювала визнання як фахівців, так і звичайних читачів, незважаючи на конкуренцію подібного роду книг О. Єфименко та М. Аркаса. Українські оглядачі книги зауважили її високу наукову цінність, котра полягала у послідовному проведенні через увесь текст оповіді тези про нерозривність українського історичного процесу від доби раннього середньовіччя до початку ХХ ст.⁵⁸ Ця теза, наголошували вони, поступово проникає й у російські навчальні книги. Рецензенти відзначали також високі літературні прикмети книги, майстерне володіння її автором пером оповідача. Окремо вони зупинялись на ілюстративному оформленні праці, зауважуючи, що вміщені у ній малюнки становлять самостійну наукову та виховну вартість, оскільки дібрані з великим смаком і зі знанням предмета⁵⁹.

Успіх «Ілюстрованої історії України» захопив М. Грушевського до реалізації перекладного проекту – видання російськомовного варіанту цієї праці. Це відзначив сам професор у своїй передмові: «Зважаючи на інтерес, пробуджений цією книгою (йдеться про українське видання – В. Т.) в широких колах інтелігентних і просто грамотних читачів-українців, з'явилася думка зробити це видання доступним також і для чи-

тачів, котрі цікавляться минулим України, але не володіють достатньою мірою українською мовою або просто не призвичаєні до читання українською мовою»⁶⁰. Рецензенти відзначили, що найкращі риси українського варіанту – науковість, об'єктивність, літературне і мистецьке оформлення – перейшли й до російського видання⁶¹. Особливо це впадає у вічі, наголошували вони, коли порівняти працю львівського професора з книгами О. Єфименко та М. Аркаса. У той же час вказувалося, що загальний стан української історіографії у плані наукового опрацювання окремих проблем та цілих періодів, не міг не позначитися на відповідних місцях книги самого М. Грушевського та на її описовому стилі. Так, значно ґрунтовніше у книзі висвітлено давній та литовський періоди, а також питання, пов'язані з культурно-релігійним життям на Україні, що мають тривалу традицію наукового опрацювання. Високим фаховим рівнем викладу відзначені й ті проблеми, в розробку яких сам учений зробив помітний внесок. Серед останніх рецензенти одностайно називали історію козаччини. У той же час, на думку оглядачів, схематичністю викладу відзначається характеристика економічного, правового та суспільного життя українського народу, особливо, доби Гетьманщини. Та загальна оцінка праці була надзвичайно високою. Так, М. Василенко зазначав: «Можна, безперечно, не погоджуватися з окремими висновками проф. Грушевського, можна їх оспорювати, але не можна заперечувати того факту, що всі вони побудовані на науковому ґрунті, широкому знанні та вивченні історичного матеріалу. В цьому особлива цінність книги проф. Грушевського»⁶².

Серед численних та різноманітних рецензій на історичні праці М. Грушевського, загалом, та на його «Ілюстровану історію України», зокрема, окреме місце займає критичний огляд російського історика-марксиста М. Рожкова. Оскільки це перший відомий аналіз історичних поглядів М. Грушевського з позицій історичної теорії марксизму, зупинимось на критичному виступі М. Рожкова докладніше. Вже на початку огляду він зазначив, що розглядає працю Грушевського як цікаву пам'ятку українського «лівого націоналізму», а самого автора як «засліпленого націоналістичним ентузіазмом»⁶³. Саме ці обставини, на переконання критика, зумовили численні слабкі моменти книги. Серед найбільших її недоліків рецензент назвав: відокремлений розгляд внутрішньої та зовнішньої історії; хибне зображення генези українського народу та української державницької традиції; недооцінка економічної складової в історичній еволюції; хибне розуміння економічних та

III. Джерелознавчі галузі знань

соціальних законів розвитку; національне, а не класове пояснення низки культурних, суспільних та економічних явищ тощо. «Повсюди, – резюмував він, – п. Грушевський запліснений своїм культом національності, підміняє класову підкладку національною». Попри наголошення на «дрібнобуржуазності» історичних поглядів М. Грушевського, рецензент все ж віднаходить і сильні сторони його праці. Такими для нього є зображення розвитку сільського господарства в українських землях XVII ст., генези козаччини, боротьби козаків із польським гнітом. Імпонували рецензенту й мовне, літературне та мистецьке виконання книги. «Загалом, – підсумував М. Рожков, – слід рекомендувати книгу п. Грушевського увазі читаючої публіки: вона цікава та важлива як сама по собі, своїм змістом та малюнками, так і як певне літературне явище, що відбиває важливий струмінь суспільного руху в російській та зарубіжній Україні»⁶⁴. Загалом, характеризуючи його рецензію з перспективи подальшого поглиблення та урізноманітнення грушевськознавчої рефлексії в історичній науці ХХ ст., можемо говорити про становлення синтезу класичного для російської історіографії та типового для марксизму комплексу дискусійних проблем в обговоренні творчої спадщини М. Грушевського, а через його особу й ключових постулатів української національної історичної думки. Подальшого поглиблення полемічна база цієї дискусії набуде в радянській історичній науці 1920–1930-х рр., а завершеності – в 1950–1980-х рр. Виступ М. Рожкова своєю загостреною ідеологічно-класовою спрямованістю привернув увагу оглядачів українського інтелектуального життя. Так, у журналі «Украинская жизнь» з приводу цієї рецензії було зауважено: «Рецензент оспорує деякі погляди українського вченого на розуміння подій української історії, але протиставлені цим поглядам погляди самого рецензента надто догматичні та аподиктичні, щоби могли мати силу переконливості. В окремих випадках п. Рожков проявляє себе вже не як історик, з котрим можна погоджуватися або сперечатися, а швидше як людина певної партії»⁶⁵.

Успіх науково-популярних праць М. Грушевського як російською, так і українською мовами серед широкої читацької аудиторії продемонстрував певний дефіцит літератури, в якій би подавався науковий і в той же час адаптований до рівня пересічного читача узагальнений обсяг знань про українське минуле. Задовольняючи зростаючий попит, учений видав окремо ще кілька науково-популярних нарисів, що, за словами В. Дорошенка, «становлять могутню зброю національного усвідомлення і самопізнання серед широких верств

нашого громадянства»⁶⁶. Ці праці були прихильно зустрінуті у фахових колах Російської імперії. Підносились наукова новизна та оригінальність запропонованого автором погляду на історичні події та явища, майстерне літературне зображення їх, емоційність викладу; особливого схвалення здобуло ілюстративне оформлення видань⁶⁷. Серед російських оглядачів навіть висловлювався жаль, що деякі цікаві публікації, як наприклад «Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII в.», вийшли лише в українськомовному варіанті. Вони традиційно полемізували з українським поглядом М. Грушевського на ключові проблеми українсько-російських стосунків, наголошуючи в той же час на ґрунтовності фахового рівня його праць і їх своєчасній появі на читацькому ринку. Характерною для російських критичних відгуків можна назвати реакцію В. Мякотіна на названу вище працю: «Іноді автор у застосуванні цієї точки зору (про роль козацтва в українській історії – В. Т.) йде, мабуть, занадто далеко і деякі окремі його твердження здатні викликати зауваження. Але це у будь-якому випадку не більше як деталі, загалом же цікава і змістовна книга п. Грушевського цілком відповідає завданням історичної популяризації та можна щиро побажати, щоб він випустив цю книгу й російською мовою»⁶⁸.

Про подальшу інтеграцію М. Грушевського в наукове життя Російської імперії, його намагання популяризувати національну модель української історії, свідчить активна участь ученого у виданні енциклопедичного довідника «Украинский народ в его прошлом и настоящем» для якого він підготував перший том, що містив історіографічний огляд та узагальнюючий нарис української історії. У передмові до нарису, вчений подав своє бачення мети видання та завдань наукової популяризації: «Хотів я дати громадянству книгу, написану легко і приступно, оживлену образами минулого життя, уривками нашої старої творчості, нашої словесності і знімками цікавих предметів старого побуту, портретами давніх українських діячів, картами і планами вікопомних подій. Нелегка се річ – змістити в таку хоч би й величезну книгу все багатство українського життя, коли хочеться не обмежитися самою тільки верхньою історією володарів й війн, а показати і те, як жилося народові»⁶⁹.

Як свідчать численні схвальні відзиви на це видання в українській та російській науковій періодиці, з поставленим завданням історик цілком впорався – пишучи про дискусійні проблеми українського минулого, він критично узагаль-

III. Джерелознавчі галузі знань

нив джерела та літературу, виражено подав власний погляд на спірні питання⁷⁰.

Вибух Першої світової війни, арешт та заслання М. Грушевського загальмували його активну наукову діяльність, що не могло не відбитися також на інтенсивності дискусій довкола його ідей у науковій літературі. Окремі критичні публікації, які з'являлися в російських наукових виданнях під час війни, зрозуміло, несли на собі відбиток військових умов із традиційним негативізмом стосовно «українського сепаратизму» та його ідеолога, що призводило до зростаючої політизації наукової полеміки. Тому оцінки історичних концепцій М. Грушевського в російській літературі після 1914 р. є предметом окремого розгляду, що має враховувати як нову політичну ситуацію, так і змінений історіографічний та ідеологічний контексти.

Як свідчить проаналізована вище різноманітна та різнопланова критична література, історичні праці М. Грушевського вже від кінця XIX ст. стали помітним явищем інтелектуального життя Російської імперії. Щодо досліджуваного часу можемо говорити про три різних за інтенсивністю та тональністю періоди рецепції історичної творчості М. Грушевського. Перший збігався з київськими університетськими роками молодого вченого. У цей час наукова критика була загалом прихильна до результатів перших кроків у науці учня В. Антоновича. Висловлені зауваження торкалися фахової сторони досліджень М. Грушевського; при цьому, незважаючи на помічені українофільські симпатії дослідника, позитивні оцінки помітно домінували. Другий період розпочався з переїзду М. Грушевського у Львів. Він пов'язаний зі зростанням активності вченого на суспільно-політичному та культурно-національному полі. У цей час ім'я львівського професора практично зникає з бібліографічних відділів часописів Російської імперії. Лише на сторінках наддніпрянської наукової періодики, передусім «Киевской старины», відбувалось обговорення наукової діяльності М. Грушевського в Галичині. Поодинокі згадки про наукову та організаційну роботу вченого в російських фахових журналах акцентували увагу, переважно, на політико-ідеологічну складову його діяльності та загалом були гостро-критичними. В окремих публікаціях представників централізаторського напрямку цей критицизм забарвлювався у вульгарно-шовіністичні барви. Від того часу зростаюча політизація характеру наукової діяльності М. Грушевського та його однодумців стала загальною тенденцією російської україніки. Деяка лібералізація російського по-

літичного клімату після революційних подій 1905 р., а також цілеспрямована інтеграція М. Грушевського в російський інтелектуальний простір, поклали початок якісно іншому періоду в обговоренні його діяльності. Цей час позначений поглибленням та розширенням тематичних меж українсько-російської історіографічної дискусії, у центрі якої знаходилися історичні концепції М. Грушевського. В ході розгорнутої полеміки виявилось ставлення до його творчості не лише з боку українських наддніпрянських істориків, а й було окреслено основні напрямки аналізу ідей вченого в російській історіографії. Українські історики Наддніпрянщини у своїх критичних оглядах акцентували, передусім, на новаторські моменти історичних праць М. Грушевського, популяризували його погляди серед широких кіл російських та українських читачів. Ця популяризаторська діяльність мала наслідком, з одного боку, зростаюче зацікавлення в інтелігентських колах Російської імперії українським рухом та його лідером, з іншого – стимулювала переведення обговорення історичних концепцій М. Грушевського з ідеологічної в академічну площину. До сильних сторін наукових студій львівського професора практично всі оглядачі відносили ґрунтовність в узагальненні джерельної бази та історіографічної літератури. Підкреслювалась також оригінальність погляду вченого на, здавалося б, установлені наукові проблеми, що відкрило можливість поновити обговорення їх з позицій альтернативної моделі. Представники російської науки прийняли своєрідний інтелектуальний виклик українського вченого і розпочали в своїх рецензійних оглядах дискусії довкола тих ліній, за якими М. Грушевський намагався відокремити українську історію від «звичайної схеми» північного сусіда, творячи національний гранд-нарратив. Так, у російській науці найбільш гарячими були дискусії із тезами професора про українські племена як автохтонне населення Наддніпрянщини, а звідси – бачення Київської Русі як першого досвіду українського державотворення, розширення східного кордону українського розселення в добу раннього середньовіччя. Загальні пункти критики рецензентів торкалися фахової термінології вченого, його категоричності у відстоюванні власних гіпотез. Справедливі зауваження були зроблені М. Грушевському у зв'язку з тим, що він надмірну увагу приділяв схематизації історичної дійсності, що подекуди призводило до втрати індивідуального виміру у вивченні минулого. Принципове значення мали й зроблені рецензентами зауваження, котрі звертали увагу на стилістичні моменти

його праць, домінацію аналітичної складової у його творчості. Безперечно, корективи та уточнення, що торкалися різних наукових проблем, сприяли вивченню їх як самим автором «Історії України-Руси», так й іншими дослідниками східноєвропейського минулого. Таким чином, можемо констатувати, що на зламі XIX–XX ст. відбувалось одночасне становлення та взаємовплив української та російської історіографічної традиції у вивченні наукових поглядів М. Грушевського.

¹ П. Г. [Голубовський П. В.] [Рец.] // Киевская старина. – 1890. – Т. XXX. – № 8. – С. 334. – Рец. на кн.: *Грушевский М.* Южнорусские господарские замки в половине XVI в. Историко-статистический очерк. – К., 1890.

² Листи В. Антоновича до М. Грушевського // Український історик. – 1991/1992. – Ч. 3–4/1–4. – С. 399.

³ *Грушевський М.* Щоденник (1888–1894 рр.) / Підготовка до видання, передне слово, упорядкування, коментарі і післямова Леоніда Зашкільняка. – К., 1997. – С. 126.

⁴ П. Г. [Голубовський П. В.] [Рец.] // Киевская старина. – 1892. – Т. XXXVIII. – № 9. – С. 431. – Рец. на вид.: *Грушевский М.* Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. – К., 1891.

⁵ Там само. – С. 438.

⁶ [Рец.] // Вестник Европы. – 1891. – № 12. – С. 849–851. – Рец. на кн.: *Грушевский М.* Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. – К., 1891. – Огляд подано без авторства.

⁷ В. Б. // Исторический вестник. – 1892. – Т. XLIX. – С. 737–739. – Рец. на кн.: *Грушевский М.* Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. – К., 1891.

⁸ История и биографии // Русская мысль. – 1893. – Кн. III. – С. 119. – Огляд подано без авторства.

⁹ *Филевич И. П.* Обзор главнейших сочинений и статей по западнорусской истории за 1891 год // Славянское обозрение. – СПб., 1892. – Т. 1. – С. 418–421.

¹⁰ Там само. – С. 420.

¹¹ *Антонович В.* Отзыв о диссертации магистранта М. С. Грушевского «Барское староство», представленной в историко-филологический факультет для приобретения степени магистра истории // Университетские известия. – 1894. – № 1. – С. 6–7.

¹² Н. В. [Молчановський Н.] [Рец.] // Киевская старина. – 1895. – Т. XLVIII. – С. 105. – Рец. на кн.: Архив Юго-Западной России. Ч. 8. Т. I. Материалы для истории местного самоуправления в связи с историей сословной организации. Акты Барского староства XV–XVI в. – К. 1893; Ч. 8. Т. II. Акты Барского староства XVII–XVIII в. – К., 1894; *Грушевский М.* Барское староство. Исторические очерки. – К., 1894.

¹³ Там само. – С. 111–112.

¹⁴ Н. М. [Молчановський Н. В.] [Рец.] // Киевская старина. – 1895. – Т. LI. – № 11. – Отд. 2. – С. 73. – Рец. на кн.: Записки товариства імені Шевченка. Видавництво, присвячене науці і письменству українсько-русского народу. Ч. I / Упоряд. Ю. Целевич. – Львів, 1892.; Записки наукового товариства імені Шевченка. Том II / Упоряд. О. Барвінський. – Львів, 1893; Том III, IV / Упоряд. О. Барвінський. – 1894; Том V, VI / Упоряд. М. Грушевський. – Львів, 1895.

¹⁵ *Грушевський М. С.* Автобіографія, 1906 // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – К.: Веселка, 1992. – С. 207.

¹⁶ *Довнар-Запольский М.* [Рец.] К истории экономического быта Галиции в XVI веке // Журнал Министерства народного просвещения. – Седьмое десятилетие. – Ч. CCCXV. – 1895. – Январь. – С. 146. – Рец. на кн.: Жерела до історії України-Руси / Під ред. М. Грушевського. – Т. 1.

¹⁷ *Щербина В.* [Рец.] // Киевская старина. – 1896. – Т. XLIV. – № 7/8. – Отд. 2. – С. 37–41. – Рец. на кн.: Жерела до історії України-Руси / Під ред. М. Грушевського. Т. 1. – Львів, 1895; *Він же.* [Рец.] // Киевская старина. – 1898. – Т. LX. – № 1. – Отд. 2. – С. 25–27. – Рец. на кн.: Жерела до історії України-Руси / під ред. М. Грушевського. Т. 2. – Львів, 1897.

¹⁸ Жерела до історії України-Руси. Т. III / під ред. М. Грушевського. – Львів, 1900. – С. 2.

¹⁹ Н. М. [Молчановський Н.] [Рец.] // Киевская старина. – 1898. – Т. LXI. – № 4. – С. 19–23. – Рец. на кн.: Записки Наукового товариства імені Шевченка. Томи XVIII–XXI. – Львів, 1897–1898; А. М. [Рец.] // Киевская старина. – 1899. – Т. LXVII. – № 12. – С. 138–148. – Рец. на кн.: Записки Наукового товариства імені Шевченка. Томи XXV–XXX / Під ред. М. Грушевського; В. Д. [Доманицький В.] [Рец.] // Киевская старина. – 1900. – Т. LXXI. – № 10. – С. 34–43. – Рец. на кн.: Записки наукового товариства імені Шевченка, тт. 31–32. – Львів, 1899; В. Д. [Доманицький В.] [Рец.] // Киевская старина. – 1903. – Т. LXXX. – № 3. – С. 179–185. – Рец. на кн.: Записки наукового товариства імені Шевченка. Томи 48–50. – Львів, 1902.

²⁰ Див. напр.: Н. Р-в. [Рец.] // Исторический вестник. – 1898. – Т. LXXIV. – С. 316–318. – Рец. на кн.: Записки наукового товариства імені Шевченка. Т. XIX / Під ред. М. Грушевського. – Львів, 1898; *Флоринский Т.* Критико-библиографический обзор новейших трудов и изданий по славяноведению // Университетские известия. – 1901. – № 4. – С. 38–45.

²¹ *Грушевский М.* Львовское ученое общество им. Шевченко и его вклады в изучение Южной Руси // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1904. – Март. – С. 117–148.

²² В. [Гнатюк В.] [Рец.] // Літературно-Науковий вісник. – 1905. – Т. 29. – С. 142–143. – Рец. на кн.: *Грушевський М.* Звичайна схема «русской» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства. «Сборник по славяноведению». – Петербург, 1904.

²³ *Евг. Л.* [Рец.] // Вестник Европы. – 1905. – № 4. – С. 864–865. – Рец. на кн.: Статті по славяноведению. Выпуск I. – СПб., 1904.

²⁴ *Радченко К.* [Рец.] // Журнал Министерства народного просвещения. – Часть. CCCLXI. – Октябрь. – СПб., 1905. – С. 443–453. – Рец. на кн.: Статті по славяноведению. Вып. I. – СПб., 1904.

²⁵ *Доманицький В.* [Рец.] // Киевская старина. – 1902. – Т. LXXIX. – № 12. – С. 192. – Рец. на кн.: Історія України-Руси. Проф. Михайла Грушевського / Вид. НТШ. – Львів, 1898–1900 рр. – Томи I–III.

²⁶ *Доманицький В.* // Киевская старина. – 1903. – Т. LXXXIII. – № 12. – С. 163. – Рец. на кн.: *Михайло Грушевський.* Історія України-Руси. Том IV: XIV–XVI віки – відносини політичні / Вид. НТШ. – Львів, 1903.

²⁷ Д. Д. [Дорошенко Д.] [Рец.] // Вестник воспитания. – 1905. – № 1. – С. 25. – Рец. на кн.: *Проф. Мих. Грушевский.* Очерк истории украинского народа. – СПб., 1904. – 380 с.

III. Джерелознавчі галузі знань

- ²⁸ Черепин В. [Прокопович В.] [Рец.] // Киевская старина. – 1905. – Т. LXXXIX. – № 5. – Отд. I. – С. 232. – Рец. на кн.: Родная история (Проф. М. Грушевский. Очерк истории украинского народа. – СПб. 1904. – 380 с.).
- ²⁹ Чечулин Н. [Рец.] // Журнал Министерства народного просвещения. – Седьмое десятилетие. – Часть CCCLVIII. Апрель. – СПб., 1905. – С. 393–399. – Рец. на кн.: Проф. Мих. Грушевский. Очерк истории украинского народа. – СПб., 1904. – 380 с.; А. Я. [А. Яцимирский] // Исторический вестник. – 1905. – № 2. – С. 694–695. – Рец. на кн.: Проф. М. Грушевский. Очерк истории украинского народа. – СПб., 1904. – 380 с.; Житецкий И. [Рец.] // Вестник Европы. – 1905. – № 3. – С. 413. – Рец. на кн.: Проф. Мих. Грушевский. Очерк истории украинского народа. – СПб., 1904. – 380 с.
- ³⁰ [Рец.] // Русская мысль. – 1905. – Кн. 2. – С. 57–59. – Рец. на кн.: Проф. М. С. Грушевский. Очерк истории украинского народа. – СПб., 1904. – Огляд подано без авторства; Сторожев В. [Рец.] // Мир Божий. – 1905. – № 2. – С. 49–51. – Рец. на кн.: Проф. М. С. Грушевский. Очерк истории украинского народа. – СПб., 1904.
- ³¹ Див. напр.: А. Я. [Яцимирский А.] [Рец.] // Исторический вестник. – 1905. – № 2. – С. 695. – Рец. на кн.: Проф. М. Грушевский. Очерк истории украинского народа. – СПб., 1904. – 380 с.
- ³² В. С. [Рец.] // Весы. Ежемесячник искусств и литературы. – 1905. – № 5. – С. 56–57. – рец. на кн.: Проф. М. С. Грушевский. Очерк истории украинского народа. – СПб., 1904; Д. Д. [Дорошенко Д.] [Рец.] // Вестник воспитания. – 1905. – № 1. – С. 30. – Рец. на кн.: Проф. Мих. Грушевский. Очерк истории украинского народа. – СПб., 1904. – 380 с.; Н. К-ш-ъ. [Рец.] // Русская старина. – 1905. – Январь. – Библиографический листок. – Рец. на кн.: Проф. М. С. Грушевский. Очерк истории украинского народа. – СПб., 1904.
- ³³ Чечулин Н. [Рец.] // Журнал Министерства народного просвещения. – Седьмое десятилетие. – Часть CCCLVIII. Апрель. – СПб., 1905. – С. 394. – Рец. на кн.: Проф. Мих. Грушевский. Очерк истории украинского народа. – СПб., 1904. – 380 с.
- ³⁴ А. Я. [Яцимирский А.] [Рец.] // Исторический вестник. – 1905. – № 2. – С. 694. – Рец. на кн.: Проф. М. Грушевский. Очерк истории украинского народа. – СПб., 1904. – 380 с.
- ³⁵ Грушевский Мих. Очерк истории украинского народа. Издание второе, дополненное. – СПб., 1906. – Предисловие.
- ³⁶ А. Я. [Яцимирский А.] [Рец.] // Исторический вестник. – 1906. – Том CV. – С. 604. – Рец. на кн.: Проф. М. С. Грушевский. Очерк истории украинского народа. Издание второе, дополненное. – СПб., 1906.
- ³⁷ Лотоцкий А. [Рец.] // Вестник Европы. – 1906. – Том III. – С. 366–368. – Проф. М. С. Грушевский. Очерк истории украинского народа. Издание второе, дополненное. – СПб., 1906.
- ³⁸ А. Я. [Яцимирский А.] [Рец.] // Исторический вестник. – 1906. – Том CV. – С. 604. – Рец. на кн.: Проф. М. С. Грушевский. Очерк истории украинского народа. Издание второе, дополненное. – СПб., 1906.
- ³⁹ Корсаков А. Д. Отзыв о сочинении М. Грушевского «Очерк истории украинского народа». Издание второе, дополненное. СПб., 1906. – СПб., 1909. – Оттиск. – С. 489.
- ⁴⁰ Там само. – С. 493.
- ⁴¹ Там само. – С. 498.
- ⁴² Славинский М. [] // Вестник Европы. – 1909. – № 11. – С. 421. – Рец. на кн.: Грушевский М. История Украины-Руси. Т. VII. – К.; Львів, 1909.
- ⁴³ А. Я. [Яцимирский А.] // Исторический вестник. – 1910. – № 9. – С. 1072–1073. – Рец. на кн.: Грушевский М. История Украины-Руси. Т. VII. – К.; Львів, 1909.
- ⁴⁴ Флоринский Т. Малорусский язык и «украинско-русский» литературный сепаратизм. – СПб., 1900. – С. 101. Див. також: Флоринский Т. Зарубежная Русь и ея горькая доля. – К., 1900.
- ⁴⁵ Див. напр.: Т. [Рец.] // Вестник Европы. – 1900. – № 10. – С. 842–845. – Рец. на кн.: Флоринский Т. Малорусский язык и «украинско-русский» литературный сепаратизм. – СПб., 1900; Он же. [Рец.] // Там же. – Зарубежная Русь и ея горькая доля. – К., 1900.
- ⁴⁶ Див. докладніше у збірці матеріалів: К вопросу о кандидатуре на кафедру русской истории в университете Св. Владимира профессора Львовского университета Михаила Грушевского. – К., 1908. – 68 с.
- ⁴⁷ Василенко Ник. К замещению кафедры русской истории в Киевском университете // Киевский голос. – 1907. – № 81.
- ⁴⁸ Грушевский Мих. Киевская Русь. – СПб., 1911. – Т. I. – Введение.
- ⁴⁹ Василенко Ник. [Рец.] Новая книга по древней русской истории // Вестник Европы. – СПб. 1911. – № 3. – С. 296–303. – Рец. на кн.: Проф. Мих. Грушевский. Киевская Русь. Том первый. Введение. – СПб., 1911.
- ⁵⁰ Михайлов П. [Рец.] // Журнал министерства народного просвещения. Новая серия. – Часть XLVII. – Октябрь. – СПб., 1913. – С. 389–403. Рец. на кн.: Проф. Мих. Грушевский. Киевская Русь. Т. I. Введение. Территория и население в эпоху образования государства. – СПб., 1911. – 490 с.
- ⁵¹ Кизеветтер А. [Рец.] // Русская мысль. – 1911. – № 2. – С. 46–47. – Рец. на кн.: Проф. Мих. Грушевский. Киевская Русь. Т. I. Введение. Территория и население в эпоху образования государства. – СПб., 1911. – 490 с.
- ⁵² Юсова Н. О. Е. Пресняков і схема історії східного слов'янства Михайла Грушевського // А се его сребро: Зб. пр. на пошану чл.-кор. НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – С. 259–268.
- ⁵³ Пресняков А. Е. [Рец.] // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук. – Том XVII. Кн. 1. – СПб., 1913. – С. 291–299. – Рец. на кн.: Проф. Мих. Грушевский. Киевская Русь. Т. I. Введение. Территория и население в эпоху образования государства. – СПб., 1911. – 490 с.
- ⁵⁴ Д. Д-ко [Дорошенко Д.] [Рец.] Исследования Проф. М. Грушевского по истории украинского казачества // Украинская жизнь. – 1913. – № 4. – С. 96. – Рец. на кн.: Проф. М. Грушевский. История украинского казачества. Том первый. – СПб., 1913.
- ⁵⁵ Вернадский Г. [Рец.] // Русская мысль. – 1913. – № 12. – С. 462. – Рец. на кн.: Проф. М. Грушевский. История украинского казачества. Том первый. – СПб., 1913.
- ⁵⁶ Там само. – С. 463.
- ⁵⁷ Пичета В. [Рец.] // Украинская жизнь. – 1914. – № 3. – С. 129. – Рец. на кн.: Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Том VIII, частина I. – К.; Львів, 1913.
- ⁵⁸ Русова С. Два новых исследования по украиноведению // Вестник воспитания. – 1911. – № 8. – С. 12–18.
- ⁵⁹ Дорошенко Д. [Рец.] // Украинская жизнь. – 1912. – № 1. – С. 130. – Рец. на кн.: Михайло Грушевський. Ілюстрована історія України. – К.; Львів, 1911.

III. Джерелознавчі галузі знань

⁶⁰ *Грушевский Мих.* Иллюстрированная история Украины. – С.-Петербург, б. р. – Предисловие.

⁶¹ *Д. Д-ко.* [Рец.] // Украинская жизнь. – 1912. – № 12. – С. 118–119. – Рец. на кн.: *Проф. Мих. Грушевский.* Иллюстрированная история Украины. – С.-Петербург, б. г.

⁶² *Василенко Ник.* [Рец.] // Голос минувшего. – 1914. – № 2. – С. 252–257. – Рец. на кн.: *Проф. Мих. Грушевский.* Иллюстрированная история Украины. – С.-Петербург, б. г.

⁶³ *Рожков Н.* [Рец.] // Современный мир. – 1913. – № 4. – С. 119. – Рец. на кн.: *Проф. Мих. Грушевский.* Иллюстрированная история Украины. – С.-Петербург, б. г.

⁶⁴ Там само. – С. 121.

⁶⁵ Украинская жизнь. – 1913. – № 6. – С. 122.

⁶⁶ *Дорошенко Вол.* [Рец.] // Літературно-Науковий вісник. – 1912. – Т. 58. – С. 297. – Рец. на кн.: *Мих. Грушевський.* Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII в. – К.; Львів, 1912.

⁶⁷ *Д. Д-ко [Дорошенко Д.]* [Рец.] // Украинская жизнь. – 1912. – № 9. – С. 106–109. – Рец. на кн.: *Грушевський М.* Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII в. – К.; Львів, 1912.

⁶⁸ [*Мякотин В. А.*] [Рец.] // Русское богатство. – 1912. – № 11. – С. 392–393. – *Грушевський М.* Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII в. – К.; Львів, 1912.

⁶⁹ *Грушевський М.* Украинский народ в его прошлом и настоящем. – СПб., 1914. – Т. 1. – Предисловие.

⁷⁰ *А. Л.* [Рец.] // Вестник воспитания. – 1913. – № 8. – С. 19–24. – Рец. на кн.: Украинский народ в его прошлом и настоящем. Том I. – Петроград, 1914 г.; *Библиофил.* [Рец.] // Украинская жизнь. – 1914. – № 5–6. – С. 113–114. – Рец. на кн.: Украинский народ в его прошлом и настоящем. Том I. – Петроград, 1914 г.; *П. Ст.* [Рец.] // Вестник Европы. – 1914. – № 5. – С. 352. – Рец. на кн.: Украинский народ в его прошлом и настоящем. Том I. – Петроград, 1914 г.

Руслан Пиріг

СПОГАДИ ГЕТЬМАНА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Серед розлогої джерельної бази дослідження історії останнього гетьманату вирізняються, передусім, «Спогади» П. Скоропадського¹. Вже друге десятиліття українська і зарубіжна історіографія відчуває потужний вплив цього непересічного твору гетьмана.

Фактологічне і оцінювальне значення спогадів посилюється археографічною нерозробленістю документальної спадщини цієї доби. Сталося так, що при публікації найважливіших документів періоду Української революції було видано фундаментальні збірники з історії Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.) і Директорії УНР (грудень 1918 – 1920 рр.)². Залишається незаповненою ніша – квітень-грудень 1918 р. І це при тому, що життєдіяльність Української Держави задокументована досить повно.

Спогади П. Скоропадського вигідно відрізняються від праць такого жанру інших авторів. По-перше, вони підготовлені на початку 1919 р. по свіжих слідах подій. По-друге, автор їх – центральна, а відтак й найповніше поінформована постать тогочасного державотворчого процесу. По-третє, спогадам властива висока ступінь персоніфікації описуваних подій. Адже гетьман подав докладні характеристики головних дійових осіб, насамперед вищих урядовців По-четверте, українсько-німецькі і українсько-російські відносини автор розглянув спеціально, очевидно усвідомлюючи їхню визначальну роль як у постанні, так й падінні гетьманату. І, нарешті, його спомини – це дзеркало роздвоєної ментальності особи, в якій співіснували царський аристократ і нащадок українського гетьманського роду.

Безперечно, спогади П. Скоропадського, як і будь-які інші, не позбавлені суб'єктивізму. Проте вони відзначаються історично достовірним описом подій. Автор нерідко балансує на грані напівправди, зумовленої особистим сприйняттям, але майже ніколи не вдається до прямої брехні. Ще одна характерна риса спогадів – це послідовна толерантність мемуариста, яка не дозволила йому опуститися до брутальних кваліфікацій своїх опонентів і навіть ворогів. Хоч на його адресу ідейні візаві не гребували лайливою риторикою.

І все ж найбільш виразним відступом від історичної правди у спогадах гетьмана є свідоме уникнення висвітлення багатьох неприємних аспектів взаємин з командуванням німецьких військ та німецьким посольством, коли Українська Держава, її уряд і він особисто опинилися в підрядному, а то й принизливому становищі. Як військова людина і прагматичний політик, він усвідомлював, що це плата за союзницьку допомогу, результат військової гегемонії більш потужних держав.

Наочним прикладом такої напівправди може служити трактування П. Скоропадським проведення державного перевороту лише його прихильниками. Він неохоче визнає справжню роль німецьких військових у підготовці і забезпеченні умов повалення Центральної Ради: «Німці офіційно були нейтральними, але, як я чув, ця нейтральність, звичайно, була швидше на нашу користь»³.

П. Скоропадський цілком свідомо обходив свою залежність від німецького командування у виборі та зміні міністрів. Врешті всі кандидатури подавалися українською стороною (гетьманом чи політичними партіями) на його розгляд. Очевидно, главі

III. Джерелознавчі галузі знань

держави, яку визнали і Четверний союз, і низка нейтральних країн, не гоже було описувати тотальний контроль німців над особистою прерогативою гетьмана у визначенні складу кабінету міністрів.

Не знаходимо у спогадах й відомостей про справжню роль німецьких та австрійських військ у збройному упокоренні повсталого українського селянства. Як і в багатьох інших дражливих сюжетів українсько-німецьких відносин тієї доби. Треба враховувати, що П. Скоропадський не просто не хогів, але й не міг сказати всю правду про характер і сутність німецької допомоги – окупації. Над ним тяжіло кілька стримуючих факторів. По-перше, відверта правда завдавала б шкоди власному іміджу глави суверенної держави. Адже невдачі гетьманського проекту він відносив на рахунок несприятливої міжнародної кон'юнктури. По-друге, тоді б довелося визнати правоту численних опонентів про «маріонетковий», «сателітний», «підпатронатний» характер Української Держави. І по-третє, зміст спогадів великою мірою визначався «місцем сидіння» їхнього автора. Гола правда про те, що було насправді, була б проявом невдячності щодо союзників, які дали притулок сім'ї Скоропадських. І все ж попри неминучі вади спогадів, вони й нині залишаються найповнішим концентратом відомостей з політичної історії модерного гетьманату.

Однак, для нашого дослідження ці спогади важливі не тільки як джерело фактологічної інформації, але й для з'ясування феномену П. Скоропадського як політика, котрий брав владу задля будівництва самостійної Української Держави, нехай і при іноземній допомозі, а потім свідомо відмовився від незалежності, але вже заради підтримки іншої чужоземної сили. Тим більше, що завершуються спогади гетьмана патетичними рядками: «я залишився глибоко переконаним, що Велика Росія відновиться на федеративних засадах, де всі народності ввійдуть до складу великої держави, як рівна до рівної, і де змучена Україна зможе лиш вільно розквітнути...»⁴.

То ж за допомогою самого П. Скоропадського спробуємо вникнути в складну дихотомію його свідомості, яка й детермінувала таку еволюцію політичних поглядів. Пріоритет в обґрунтуванні «роздвоєної лояльності» П. Скоропадського належить головному редакторові його спогадів Я. Пеленському. Він вважав, що гетьман був людиною двох культур – української і російської. З першою його пов'язувало родове походження та виховання, яке сформувало у нього територіальний патріотизм. Водночас П. Скоропадський був продуктом російської політичної, державної системи, для якої вирішальними були не культурно-етнічні момен-

ти, а соціальне становище, кар'єра, зв'язки з царським двором. Кар'єра ж його була цілком успішною, а статус флігель-ад'ютанта царя, отриманий у 1905 р., вводив до кола вищого імперського істеблїшменту. Зречення Миколи II престолу автоматично звільнило П. Скоропадського від присяги. Однак роздвоєна ментальність залишилася і, як слушно зауважив Я. Пеленський, «безумовно, відіграла роль у подальших політичних рішеннях»⁵. Насамперед, це стосувалося його уявлень про побудову української держави.

Намагаючись осмислити причини невдач новітнього гетьманату, П. Скоропадський наприкінці січня 1919 р. засів за підготовку споминів. Уже на першій сторінці їх він намагається знайти відповідь на парадоксальний, з його погляду, факт: «Як могло трапитися, що серед усіх людей, які оточували мене за час, особливо мого гетьманства, було так мало осіб, які у питанні про те, як мислити Україну, яку ми творили, мислили б її так, як я. Було дві течії як у соціальних, так й національних питаннях, обидві крайні, ні з тим, ні іншим я не міг погодитися і тримався середини»⁶.

Шляхом порівняльного аналізу П. Скоропадський визначає сутність свого розходження у поглядах на Росію з «українськими колами», під якими він розуміє політичні партії та діячів національної орієнтації. Перша різниця, на його думку, полягає у тому, що українські кола, люблячи Україну, ненавиділи Росію, а у нього такої ненависті не було. Він визнав різкий гніт Росією всього українського, але не бачив у цьому провини російського народу, адже такою була система правління. Навіть після всього пережитого колишній гетьман залишався переконаним, що найдоцільнішим для єдиної Росії був би федеративний устрій, при якому б усі складові частини могли вільно розвиватися. В Україні існувало б дві паралельні культури, коли особливості українського світогляду мали б досягти високого рівня. Він також цілком спокійно припускав, що коли «все українство – мильна булька, то воно само по собі зійде на нівець»⁷.

П. Скоропадський писав, що він любить російську мову, а «українці» (націоналісти – *авт.*) її не люблять чи роблять вигляд. Він любить середню Росію, а вони Московщину вважають гидкою, він вірить у велике майбутнє Росії, в це не вірять тощо. Загалом П. Скоропадський робить з цього приводу рішуче узагальнення: «Немає – жодного пункту, в якому б я з цих питань з ними сходився»⁸. До численних розходжень П. Скоропадського з «українцями» відносилось й принципове питання про державну мову: «Я особисто вважав, що державною мовою на Україні повинна бути українська, але нічого

III. Джерелознавчі галузі знань

не мав проти того, щоб з часом обидві мови, тобто російська і українська, були рівноправними⁹.

П. Скоропадський шукає пояснень широко розповсюдженим звинуваченням щодо використання ним у державному будівництві російських сил: «Та тому, що одними українськими силами не можна створити нічого серйозного. Культурний дійсно клас українців дуже малочисельний. Це і є бідою українського народу. Є багато людей, які гаряче люблять Україну і бажають їй культурного розвитку, але самі то ці люди російської культури, і вони, турбуючись про українську культуру, настільки не зрадять російській. Це вузьке українство винятково продукт, привезений нам з Галичини, культуру якої цілком пересаджувати нам немає ніякого смислу; ніяких даних на успіх немає і є просто злочином, оскільки там, власне, і культури немає»¹⁰.

П. Скоропадський наголосив, що російська наука, література, музика, мистецтво створені спільними зусиллями великоросів і українців, а тому відмовлятися від цього високого і гарного для того, щоб узяти «те убозтво, яке нам українцям, так наївно люб'язно пропонують галичани, просто смішно і немислимо»¹¹. Як незаперечний аргумент, він висловив упевненість: якби був живий нині Тарас Шевченко, він нізащо не відмовився б від російської культури, від Пушкіна, Гоголя і тому подібних.

Не менш категоричний автор споминів і в оцінках великоросійських кіл в Україні. Він писав, що за часів його гетьманства тут зібралася майже вся інтелігентська Росія, всі ховалися під його крило і водночас рубали сучок, на якому сиділи. З неприхованим болем П. Скоропадський констатував: «великоросійські інтелігентські кола були одним з головних факторів мого повалення»¹². Російським шовіністам гетьман закидав неприйняття українського руху як вигадки німців та австрійців задля ослаблення Росії. Помилковим, на його думку, було й невизнання української мови та кваліфікація її як «галиційського наречія». Хоч погляди самого колишнього гетьмана на галицький патріотизм, його вплив на наддніпрянську Україну є досить своєрідними, здебільшого суб'єктивними. Він вважав, що культура галичан через історичні причини «дуже різниться від нашої», серед них багато «вузьких фанатів», особливо у сенсі сповідування ідеї ненависті до Росії. І ця ненависть розжеврюється уніатськими священиками. Радикальне українство для П. Скоропадського асоціювалося з галицькою орієнтацією. Вже постфактум він вважав, що українські кола й підтримали його спочатку в надії, «що я піду з ними повністю і прийму всю їх галицьку орієнтацію. Але я з ни-

ми не погодився, і вони, особливо останнім часом, різко пішли проти мене»¹³. Слід зазначити, що ним термін «галицька орієнтація» трактувався доволі широко, відносячи до цього кола навіть й В. Винниченка, не говорячи вже про С. Петлюру («галицька закваска») чи М. Міхновського. Зокрема, останнього він вважав діячем «крайньо шовіністичного українського спрямування»¹⁴.

Щодо поміркованого українського руху, то крім сфери культурно-освітньої, гетьман бачив прагматичне його застосування у сенсі політичному: «Я завжди вважав, що український рух вже добрий тим, що він просякнутий сильним національним почуттям, що, граючи на цих струнах, можна легше за все врятувати народ від більшовизму»¹⁵.

Роздвоєна ментальність гетьмана була суттєвим гальмівним чинником на шляху формування його як переконаного самостійника. Це ж впливало на його уявлення про модель побудови української держави. У спогадах він широко і відверто визнавав, що «незалежність, якої тоді доводилося суворо притримуватися через німців, які твердо стояли на цьому, для мене ніколи не була життєвою, але я думав, – та так би воно й було, – німці змінили б свою політику у бік федерації України з Росією». На його переконання, «Україна на існування має повні підстави, але як складова частина майбутньої російської федерації...»¹⁶.

Федералістські погляди П. Скоропадського не були чимось винятковим. На початковому етапі української революції вони домінували в партійно-політичному спектрі тогочасного суспільства. Більшість політичних партій майбутнє України тісно пов'язували з новою демократичною Росією. І тільки більшовицька експансія примусила лідерів Центральної Ради тимчасово відійти від принципів федералізму і під тиском міжнародних чинників проголосити УНР незалежною державою. Проте й позбувшись, за виразом М. Грушевського, «песького обов'язку перед Москвою», соціалістичні лідери конструювали майбутню Україну у складі чорноморської, європейської чи світової федерації народів¹⁷. П. Скоропадський багато разів писав про майбутню Російську федерацію. Однак жодного разу не розкрив власне бачення форми тієї державності. Поза сумнівом, це мала бути не більшовицька, не соціалістична і, можливо, навіть не парламентарна республіка. Він наголошував, що хоче широко децентралізованої Росії, хоче, щоб жила Україна і українська національність, щоб у цьому тісному союзі окремих областей і держав Україна займала гідне місце і щоб усі вони злилися в одному могутньому організмі, названому Велика Росія, як рівні з рівними.

III. Джерелознавчі галузі знань

Такі міркування П. Скоропадського були не лише постфактумним софізмом, а й спробою дещо дезавувати свої практичні кроки по відмові від державної незалежності і оголошенню федерування з військово-політичними утвореннями і силами, ідеалом яких було відновлення Росії у діапазоні від абсолютистського до конституційного монархізму. Безперечно, надії гетьмана на «широко децентралізовану Росію», зібрану заново воєдино царськими генералами, були явно утопічними. Правда, П. Скоропадський розглядав гетьманат як передовий загін «збирачів» земель російських. Не випадково у федераційній грамоті 14 листопада 1918 р. він задекларував, що Україні «першій належить виступити в справі створення всеросійської федерації, якої кінцевою метою буде відновлення великої Росії»¹⁸.

Отже дихотомна ідейно-політична свідомість гетьмана була причиною відсутності твердих самостійницьких устремлінь у державному будівництві. Безперечно, в офіційних документах гетьманату і публічних виступах П. Скоропадського гасло «самостійної України» постійно декларувалося. Наголошувати на цьому гетьман повинен був під впливом двох потужних чинників. По-перше, це позиція держав Четверного союзу, насамперед німців, завдяки зусиллям яких й постала Українська Держава. Оволодівши УНР, вони мали дбати принаймні про формальні ознаки самостійності нового союзника. Від цього значною мірою залежало й успішне виконання Україною економічних договорів, зокрема постачання збіжжя та сировини. По-друге, різка антигетьманська налаштованість українських соціалістичних партій вимагала від П. Скоропадського і Ради Міністрів демонстрації незмінності політичної лінії на розбудову незалежної держави.

Проте федеративна грамота від 14 листопада 1918 р. і рясна федералістська риторика споминів дали підстави багатьом сучасним дослідникам кваліфікувати автора їх як переконаного прихильника союзу України з Росією в єдиній державі. Дійсно таким він і постає зі сторінок своїх спогадів у середині 1919 р.¹⁹ Очевидно, на цій же ідейній платформі П. Скоропадський залишався й у жовтні того ж року. У листі до колишнього заступника державного секретаря М. Могилянського він писав: «Мене всі неодмінно подають якимось зятим германіфілом. Я такий же германофіл, як і франкофіл, я просто русофіл, який бажає відновлення Росії...»²⁰ Проте, вже через кілька місяців у листі до того ж адресата він дійшов інших висновків: «Я тієї думки, що тільки ті діячі тепер лише можуть мати успіх, які без зад-

ньої мислі будуть створювати Україну як самостійну державу на засадах дрібнобуржуазних з широкою світовою політикою»²¹. Можна припустити, що все ж гетьман вважав неуспіх свого проекту як наслідок його «задньої мислі» будувати Україну й заради відродження великої Росії. За досить короткий відтинок часу стався докорінний злам його поглядів на статус української держави. Очевидно, цього разу маятник його роздвоєної ментальності хитнувся у бік усвідомлення необхідності незалежної України.

Отже, спогади П. Скоропадського є не просто надзвичайно важливим в інформаційному сенсі історичним джерелом. Це віддзеркалення свідомісних, ментальних засад тонкого прошарку російсько-української еліти, в якій падіння Російської імперії викликало почуття поміркованого українського патріотизму і бажання служити батьківщині предків. Однак, за нещасливого перебігу подій у їхній ментальності регенерувалося відчуття належності до класу російської аристократії, чийм святим обов'язком була відбудова Великої Росії.

¹ *Скоропадський Павло*. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К.; Філадельфія, 1995. Це перше повне видання спогадів гетьмана. Частково вони були видані дещо раніше – *Гетьман Павло Скоропадський*. Спомини / Передмова Г. Папакіна. – К., 1992. Уривки з спогадів також були опубліковані під назвою «Україна буде!.. Из воспоминаний» // *Минувшее*. Исторический альманах. Вып. 17. – М.; СПб., 1995.

² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2-х т. – Т. 1, 2. – К., 1997; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920. Документи і матеріали. У 2-х т. – К., 2006.

³ *Скоропадський П.* Спогади... – С. 156.

⁴ Там само. – С. 325.

⁵ Там само. – С. 14–15.

⁶ Там само. – С. 47.

⁷ Там само. – С. 48.

⁸ Там само.

⁹ Там само. – С. 258.

¹⁰ Там само. – С. 233.

¹¹ Там само.

¹² Там само. – С. 48.

¹³ Там само. – С. 54.

¹⁴ Там само. – С. 128, 134.

¹⁵ Там само. – С. 50.

¹⁶ Там само. – С. 51, 54.

¹⁷ *Грушевський М.* На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк; Львів; К.; Торонто; Мюнхен, 1992. – С. 10–20.

¹⁸ Киевская мысль. – 1918. – 15 листоп.

¹⁹ *Скоропадський П.* Спогади... – С. 267, 324.

²⁰ *Сергеев А.* Россия и Украина: из дневников Н. М. Могилянського и писем к нему П. П. Скоропадского (1919–1926) // *Минувшее*. Исторический альманах. – Т. 14. – М.; СПб., 1993. – С. 257.

²¹ Там само. – С. 259.

Марат Балишев

НАУКОВО-ТЕХНІЧНА ДОКУМЕНТАЦІЯ ЦДНТА УКРАЇНИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ КИТАЮ

Грунтовне науково-історичне дослідження повинно опиратися на ретельно виявлену джерельну базу, основу якої, як правило, складає писемна або графічна фактура. Ключового значення нині набувають не актуалізовані досі оригінальні науково-технічні документи (НТД), що зберігаються в державних архівних установах.

1974 р. у Центральний державний науково-технічний архів України (на той момент ЦДАНТД УРСР) від Державного науково-дослідного та проектного інституту вугільної промисловості «УкрНДІпроект» (Київ) надійшов проект Лоянського заводу гірничорудного обладнання (КНР), який містив матеріали, необхідні для його зведення: проектне завдання; технічну та робочу частини (креслення)¹. Зазначимо, що у вказаній науково-технічній документації, крім суто технічного аспекту її інформаційної наповненості (потенційний об'єкт інтересів для тих істориків науки, які цікавляться процесами галузевого становлення в цілому та розвитком окремих підприємств), наявні відомості про динаміку розвитку міжнародного науково-технічного співробітництва між СРСР та КНР у 50-ті рр. XX ст. Крім того, у ній є дані щодо давніх поховань, що можуть привернути увагу й тих дослідників, які вивчають долі унікальних пам'яток матеріальної культури та старожитностей Піднебесної.

У вересні 1953 р. згідно з домовленостями між СРСР та КНР було укладено контракт на будівництво заводу гірничорудного обладнання поблизу м. Лоян (на захід у провінції Хенань). За рішенням Держплану Центрального народного уряду Китаю поруч із промисловим майданчиком заводу мали проектувати ще два промислові об'єкти – тракторний та підшипниковий заводи².

Під час проведення геодезичних робіт у районі м. Лояна стався землетрус. У товщі землі утворилася тріщина (завширшки 2 см, глибиною до 11 м). Китайська сторона підтвердила цей факт телеграмою в Москву: «Сила землетрусу в районі Лояна склала 6 балів, але тріщина і землетрус не мають прямого зв'язку між собою»³.

Радянські науковці припустили, що, можливо, це природне явище пов'язане із подіями давньої історії краю. Як нам тепер стало відомо із вказаної архівної НТД, вони мали сенс, оскільки під час проведення додаткових геологічно-геодезичних пошуків на всій території промислового май-

данчику було виявлено велику кількість стародавніх поховань. У тексті документа «Особливих умов» до проектного завдання зазначено: «Наявність на площі великої кількості підземних поховань (склепів), за обсягом є досить вразливими (завширшки до 3 м, довжиною – до 8 м, висотою – до 3 м); закладені на глибині біля 9 метрів, вони значно ускладнили роботу проектувальників»⁴.

Історія міста Лоян дуже цікава: це одне з найдавніших міст світу. Його засновано ще у XII ст. до н. е. як військове поселення. Потім воно отримало статус стародавньої столиці Китаю (місто Лоян, – також «Лої», «Лочжоу» тощо – сім разів було головним містом країни). Околиці сучасного багатомільйонного Лояну ховають під собою як унікальні рештки давнини, так і численні могильники, закладені у різні за часом епохи (поховання 13 династій та понад 70 імператорів). Вони, відповідно до звичаїв країни, концентрувалися навколо цього центру китайської цивілізації.

Тривалий історичний період перебування Лояну столицею сприяв зосередженню тут значного культурного зрізу. Наприклад, це – і всесвітньо відомий буддійський печерний монастир Гроти Лунмень (2000 печер), який віднесено до об'єктів всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, і найдавніше буддійське святилище Китаю Храм Білого Коня (Баймаси). На відстані 50 км від Лояну знаходився всесвітньовідомий монастир Шаолін, чия назва традиційно асоціюється з історією східних бойових мистецтв.

Сьогодні місто Лоян уславлене своїми квітами: щороку у квітні тут проводиться фестиваль півоній.

Згідно з названими архівними документами, задля уточнення місцезнаходжень давніх могил та глибини закладення шурфів, на території майбутнього заводу китайські спеціалісти провели значну підготовку.

На першому етапі (початок 1954 р.) провели пошукові роботи на площі у 47 тис. кв. м. Умовно промисловий майданчик розділили на 2 ділянки, виходячи із накопичених археологічних даних. На першій (приблизно ¼ території) буріння велося за густою сіткою: кожна свердловина через 1,0 м – в напрямі зі сходу на захід; з півночі на південь – через 2,0 м. На іншій ділянці (біля ¾ території) буріння велося за рідкою сіткою: через 4,0 м зі сходу на захід, через 4,0 м з півночі на південь. Ки-

III. Джерелознавчі галузі знань

тайські спеціалісти опрацювали площу у 75 тис. кв. м за густою сіткою, на площі у 395 тис. кв. м пробурили свердловини за рідкою сіткою⁵.

Після першого етапу буріння за рідкою сіткою було визнано недоцільним. Тому у травні 1954 р. розпочинаються нові дослідження; вони проводилися за більш густою сіткою, яка мала чарунки між свердловинами 1,0 x 1,0 м з усіх боків. Повторні дослідження зосередилися на 41 ділянці, визначеній раніше. На загальній площі у 380 тис. кв. м було здійснено 467 500 буринь⁶.

У результаті такої копіткої роботи, що вийшла вже за межі будівельного майданчику заводу, було виявлено 1185 могил та склепів. Серед них за хронологією маємо визначити: 2 могили династії Цинь (близько 150 р. до н. е.); 112 могил династії Хань (50 р. до н. е. – 100 р. н. е.); 21 могилу династії Цзінь (300–400 рр.); одну могилу династії Суй (700 р.); 80 могил династії Тан (750–900 рр.); 492 могили династії Сун (близько 1100 р.); 446 мо-

гил періоду 1500–1900 рр. та 31 могилу невизначених часів⁷.

За своєю формою віднайдені поховання виявилися двох видів. Могили першого типу, у свою чергу, відрізнялися також і засобами закладання: 1) проста могила: у квадратній ямі знаходився небіжчик; яму було вкрито дошками та засипано зрушеним ґрунтом (усього було знайдено 259 таких поховань, або 22% від загальної кількості); 2) могила з проходом (двох типів, різних за конструкцією): а) з проходом у вигляді вертикального шурфу або з похилим проходом. За визначенням дослідників, деякі з цих склепів мали ще і прохідні прорізи та вентиляційні отвори; б) цегляна камера, яка в окремих випадках мала дві (три) додаткові бокових камери біля основної (знайдено 926 таких поховань, або 78% від загальної кількості)⁸.

За даними глибинного закладання були визначені такі типи поховань:

Табл. 1. Зведена таблиця даних про могили-склепи, виявлені на території Лоянського заводу гірничорудного обладнання (під основними цехами та спорудами)

Назва споруди	ГЛИБИНА ПОХОВАННЯ								Разом	% від загальної кількості по усій території
	0,0 – 2,5 м		2,5 – 4,5 м		4,5 – 6,5 м		6,5 – 8,5 м			
	Кількість	% від загальної кількості	Кількість	% від загальної кількості	Кількість	% від загальної кількості	Кількість	% від загальної кількості		
Заводоуправління	16	84,2	–	–	–	–	3	15,8	19	6,5
Механо-збиральний цех №1	84	85,0	14	14,3	1	0,08	–	–	99	34,4
Цех метало-конструкцій	18	69,2	8	30,8	–	–	–	–	26	9,1
Ковальсько-термічний цех	34	64,2	16	30,2	1	1,8	2	3,8	53	18,5
Механо-збиральний цех №2	11	50,0	11	50	–	–	–	–	22	7,7
Блок допоміжних цехів	15	79,0	1	5,2	3	15,8	–	–	19	6,6
Ливарний цех	34	69,5	8	16,3	7	14,2	–	–	49	17,2
Р а з о м	212	–	58	–	12	–	5	–	287	–

III. Джерелознавчі галузі знань

Але радянські спеціалісти-проектувальники констатували, що наслідки проведеної пошукової роботи їх не задовольняють (відносно поставлених перед ними завдань). Спеціальний комітет технічного контролю за бурінням, створений китайськими спеціалістами, у своєму «Звіті» посилається на три дуже обтічні причини в отриманні негативних результатів:

1) координати деяких могил було пропущено через те, що вони знаходилися у районі, де взагалі не велися бурові роботи;

2) застосовувалась сітка відстані між свердловинами з чарунками у 1,0 x 1,0 м;

3) технічний рівень робітників був вкрай низьким, політико-ідеологічне виховання робітників

та володіння ними технікою незадовільні, тому вони пропустили ці поховання⁹.

За рекомендаціями радянських спеціалістів для виявлення усіх могил необхідно було провести повторні пошуки, згустивши їхню сітку до 0,5 x 0,5 м. Крім того, вони запропонували локалізувати район проведення бурових робіт згідно з генеральним планом будівництва: конкретно, під розташуванням основних інженерних споруд заводу.

Наприкінці 1954 р. було проведено ретельніше дослідження порожнин різного походження, які знаходилися у місцях закладання фундаментів для семи основних цехів заводу. В результаті корегування на цій території було виявлено ще 287 могил та склепів¹⁰.

Табл. 2. Дані про розподіл знайдених могил за хронологією

№ п/п	Давність могили (належність до династії)	Часовий відрізок	Глибина залягання (крайні цифри)	Кількість могил
1.	Сучасна епоха	1500 – 1900 рр.	0,5 – 3,1 м	109
2.	Династія Сун	1000 – 1300 рр.	0,8 – 4,6 м	136
3.	Династія Тан	700 – 900 рр.	2,6 – 4,2 м	11
4.	Династія Цзінь	300 – 400 рр.	5,3 – 7,3 м	5
5.	Династія Хань	50 р. до н. е. – 100 р. н. е.	1,0 – 7,1 м	20
6.	Невизначена епоха	–	1,0 – 3,1 м	6

Слід відзначити, що у «Поясненнях», які Перше міністерство машинобудування КНР надало радянським спеціалістам у вигляді спеціального документа «Дані по стародавнім могилам», було зазначено і жито заходи щодо покращання якості проведення пошукових та будівельних робіт з замурування: «... Ми точно свідчимо, що цього разу буріння було проведено за той же час, як і усі попередні, оскільки робітники, відпрацювавши майже рік, значно підвищили свій технічний рівень; завдяки цьому був забезпечений якісний рівень техніки. Щодо політичної умови, за допомогою навчання та покращання організації роботи, робітники вивчили документ генеральної лінії (промислового) перехідного періоду у розвитку держави, завдяки чому ще досконаліше познайомилися із нормами будівництва соціалістичної індустріалізації держави, тому всі працюють свідомо...»¹¹.

Констатуємо, що цього разу китайські спеціалісти доклали максимум зусиль, щоб виявити усі порожнини під запроектованими будівлями. Серед матеріалів архівної НГД (початок 1955 р.) спо-

стерігаємо і такі дані*: 1) стародавні колодязі (5–12 м.); 2) землерий тварин (2,0 x 2,3 x 1,7); 3) канали (2,4 x 10,0 x 1,5); 4) сміттєві ями (2,2 x 2,1 x 1,0); 5) нори мишей (3,6 x 1,8 x 1,5); 6) отвори з кістками (3,5 x 1,0 x 0,5); 7) печери комах (2,3 x 0,7 x 0,6); 8) проходи (2,0 x 2,0 x 0,5); 9) проходи мурах (2,7 x 2,3 x 1,2); 10) ями (3,5 x 3,0 x 2,0); 11) ями мертвих дітей (1,3 x 1,3 x 0,5).

За підсумками пошукової роботи китайських спеціалістів на будівельних ділянках, відведених під цехи та адміністративні будівлі заводу гірничорудного обладнання, було виявлено: 114 типів порожнин різного походження; 52 нори мишей та проходів мурах; 25 стародавніх колодязів; 19 каналів та русел давніх річок¹².

Серед проектної документації Лоянського заводу гірничорудного обладнання наявні також такі документи – «Дані досліджень про роботу із стародавніми могилами Китаю». В них описані промислові майданчики ще декількох об'єктів, у процесі проектування та будівництва яких були виявлені давні поховання: електростанція в районі Бао-Цяо (60–70 могил); текстильні фабрики в м. Сянь-Юнь (181 могила); Північно-західне нафтогеологічне управління в м. Сі-Ань (200 могил)¹³.

* Автор подав усереднені дані. Перша цифра – глибина; усі дані подано в метрах.

III. Джерелознавчі галузі знань

Сучасний Лоян – це великий промисловий центр з населенням понад 6 млн. жителів. Уряд Китаю приділяє значну увагу збереженню свого культурного надбання. Нещодавно у горах Маншань, що на північ від Лояну, у селищі Чжунтоусицунь було відкрито перший в Китаї Музей стародавніх поховань. Музейний комплекс, який обіймає територію у 30 тис. кв. метрів, має наземну та підземну частини. До постійної експозиції увійшли залишки 23 стародавніх поховань, які датуються епохою династії Хань до часів династії Північна Сун.

Зрозуміло, що з архівної НТД ми не можемо довідатися, чи представлені у названому вище музеї старожитності, виявлені при будівництві Лоянського заводу гірничорудного обладнання. Але відомо, що у старій частині Лояну (у колишньому храмі епохи династії Мін) є Міський музей, у фондах якого наявні археологічні реліквії, вік котрих перевищує 6000 років; тут зберігаєть-

ся кілька експонатів поховань періоду Ханьської епохи, можливо, знайдених саме у 50-ті рр. XX ст.

Отже, розглянуті документи із фондів ЦДНТА України ще чекають на своїх дослідників; вони можуть допомогти реконструювати давні події, зв'язавши минуле і сьогодення, що так витіювато переплелися в історії Лояну – цієї колиски китайської цивілізації.

¹ ЦДНТА України, ф. 8, к. 1–12, оп. 1, од. зб. 102, арк. 2.

² Там само, ф. 43, к. 1–43, оп. 1, од. зб. 1–57, арк. 11.

³ Там само-2, ф. 8, к. 1–12, оп. 1, од. зб. 30, арк. 2.

⁴ Там само, од. зб. 6, арк. 7–8.

⁵ Там само, од. зб. 48, 44 л., арк. 6.

⁶ Там само, арк. 7.

⁷ Там само, од. зб. 6, арк. 25.

⁸ Там само, од. зб. 52, 37 л., арк. 7.

⁹ Там само, од. зб. 30, арк. 6–7.

¹⁰ Там само, од. зб. 49, арк. 1.

¹¹ Там само, од. зб. 102, арк. 2.

¹² Там само, од. зб. 48, 44 л., арк. 23.

¹³ Там само, од. зб. 30, арк. 6–13.

Єва Кіш

ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМНИХ ПИТАНЬ ЦЕНТРАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКОГО РЕГІОНУ

Тема Центральної Європи, окреслення меж чи території Центральноєвропейського регіону, визначення країн, які входять до цього регіону, є вже традиційно дискусійним питанням історіографії не тільки країн власне регіону, а й її сусідів, більше того – це питання глобального рівня. Тематика Центральної Європи, як власне і Центральноєвропейський регіон були і є питаннями стратегічного характеру і входять до сфери впливу, інтересів США, ЄС, Росії тощо. Отже, комплексне вивчення цієї проблеми вимагає використання міждисциплінарного підходу із застосуванням інструментарію історії, політології, теорії міжнародних відносин, філософії, культурології, економіки. Геополітичні підвалини значення ролі Центральноєвропейського регіону сформулював відомий англійський учений та політик сер Хальфорд Джон Макіндер у праці «Демократичні ідеали і реальність»: «Хто панує в Східній Європі, той керує Серцевою землею; хто панує в Серцевій землі, той керує Світовим островом; хто панує на Світовому острові, той керує світом».

Важливими і актуальними проблемні питання Центральної Європи є і для України. Так, у культурно-філософському вимірі питання центрально-європейськості постають більшою мірою в контексті набуття соціумом України європейської ідентичності.

У практичній площині – це питання реалізації національних інтересів України в контексті зовнішньої політики у центральноєвропейському регіоні включно. Нині Україна заново відкриває для себе Центральну Європу, за умов зміни геополітичного статусу Центральноєвропейського регіону (як складової Європейського Союзу і НАТО), розширення європейського інтеграційного простору впритул до західних кордонів нашої країни. Утім, як в теорії, так і на практиці це відбувається дуже повільно і не набуло системного характеру.

Рівень вивчення проблематики Центральноєвропейського регіону (Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина) в українській історіографії залишається недостатнім. В Україні не існує потужних академічних науково-дослідних установ, які б системно вивчали виключно проблемні питання країн Центральної Європи. І як негативний наслідок цього – немає академічного рівня, монографічних праць, щорічників, присвячених сучасній центральноєвропейській проблематиці. Правда, є наукові відділи в структурі НАН України, де центральноєвропейські студії презентовані у вимірі двосторонніх зв'язків України і країн Центральної Європи чи у контексті конкретних опрацювання окремих регіональних проблем з питань міжрегіонального економічного співробітництва, мігра-

III. Джерелознавчі галузі знань

ції, меншин тощо. Питання стану сучасної історіографії країн Центральної Європи висвітлюються у відповідних розділах кандидатських чи докторських дисертацій, які присвячені двостороннім міждержавним зв'язкам України. Поза увагою вчених України залишається компаративний аналіз концептів і порівняльної історії країн Центральної та Східної Європи.

Таким чином, незважаючи на наявність значної кількості публікацій із деяких проблемних питань країн Центральної Європи у фахових наукових виданнях України («Міжнародні зв'язки України», «Політика і час», «Регіональна економіка», «Стратегічна панорама», «Політична думка»), вагомих наукових монографічних досліджень явно обмаль. Зпоміж окремо взятих присвячених певним країнам, досліджень, відзначимо праці вчених Інституту національних відносин і політології НАН України – «Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти» (2002) та книги з історії Польщі, Угорщини. У 2007 р. вийшла друком монографія Г. І. Зеленько «Політична «матриця» громадянського суспільства: досвід країн Вишеградської групи та України», присвячена порівняльному аналізу (на прикладі країн Вишеградської групи та України) сукупності політико-правових інститутів та механізмів (ендогенного та екзогенного характеру), під впливом яких перехідні суспільства набувають рис громадянського. В ній розглянуто політико-правові питання, які, на перший погляд, тільки опосередковано стосуються загальної ситуації соціальної активності, однак за вмілого використання їх, можуть стати ефективними інструментами як для формування демократії, так і для переходу суспільства у якість громадянського¹.

Привертають увагу наукові видання Національного інституту стратегічних досліджень, які містять глибокий і своєрідний аналіз різних сучасних аспектів впливу «східного» розширення Європейського Союзу на Україну². Безперечно, заслуговують уваги й наступні видання – науковців Інституту світової економіки та міжнародних відносин та Інституту історії України НАН України, зокрема ті, що стосуються ґрунтовного аналізу міжнародних відносин в Європі в контексті розширення Європейського Союзу та вивчення складних і проблемних питань соціально-політичного виміру адаптації держав до стандартів ЄС³. Конкретно досліджуваній проблематиці історіографії Центральної Європи присвячені праці відомого вченого Вадима Левандовського⁴.

Метою цього дослідження є розкриття особливостей історіографії питання Центральної Європи – у польській, угорській, австрійській, укра-

їнській, російській історіографії. Основні завдання, які визначаються і вирішуються в його ході, такі: проаналізувати еволюцію зміни концепту ідеї Центральної Європа, з'ясувати особливості сучасних інтерпретацій Центральноєвропейського регіону істориками, політологами, економістами, філософами Європи. Історіографія концепту, ідеї Центральної Європа в українській історіографії презентована, передусім, публікаціями культурологічного плану, філософських есе, політологічних студій. Центральноєвропейська тематика у вітчизняній історіографії сфокусована, по-перше, на ідеалізації питання європейської ідентичності, точніше на відповідності чи набутті європейської ідентичності. В цьому зв'язку заслуговують на увагу видання культурологічного часопису «Критика» та львівського незалежного культурологічного журналу «І», (наявними є спецвипуски, присвячені центральноєвропейській тематиці), на сторінках яких подано дискусії стосовно Центральної та Східної Європи, цивілізаційних розломів, формування європейської ідентичності. Зокрема, це публікації М. Рябчука, Ю. Андруховича, Т. Возняка, А. Портнова та ін. Здебільшого ці розвідки свого роду відповідь на так зване Меттерніхівське бачення «недо-Європи» чи «напів-Європи». Як відомо, свого часу канцлер Австрії стверджував, що Азія починається за огорожею його саду, тобто десь неподалік від східної околиці Відня. «Захід завжди усвідомлював, що на схід від Ельби й Меттерніхового саду лежить також Європа, дарма що значно бідніша і упослідженіша, яка не прийняла свого «азіатського» статусу добровільно», – зазначив М. Рябчук, викремлюючи причини формування таких метакультурних систем як Схід і Захід⁵.

Польська дослідниця, професор Варшавського університету О. Гнатюк у праці «Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність» проаналізувала дебати українських інтелектуалів навколо національної та культурної ідентичності на зламі ХХ і ХХІ ст. Дискусії розглянуто нею в ширшому контексті центрально-східноєвропейських дебатів про ідентичність. Аналіз дискурсу ідентичності дає змогу розглядати різні рівні та виміри українських дискусій і, водночас, застосовувати інтердисциплінарний підхід. У її дослідженні описано різноманітні, часто конкурентні проекти, зокрема нативістські та модернізаційні. Вона спромоглася віднайти майже всі течії, властиві центральноєвропейським дискусіям про модернізацію: «В кожній з культур – чеській, польській, угорській, словенській і хорватській – центральноєвропейський дискурс успішно протиставляв себе уніфікаційним тенденціям у культурі, тобто витворен-

III. Джерелознавчі галузі знань

ню з національної культури різновиду спільної, соціалістичної культури, а в результаті – й спільної ідентичності. Центральноевропейський дискурс становив собою заманливу пропозицію національної ідентичності, вписаної в європейський контекст і водночас такої, що виразно дистанціювалася від Радянського Союзу. Щоправда, ця дистанція зберігалася й щодо Німеччини – все ще надто давалася взнаки «Mitteleuropa»⁶.

Фактично після 1989 р. відбулися докорінні суспільно-політичні та економічні трансформації у Східній чи то Центрально-Східній (як тоді називали цей регіон) Європі, у реальному житті і в світогляді дослідників «Східна Європа» перемістилася на Схід. Радикально змінився власне геополітичний статус регіону – як Центральноєвропейського регіону із чітким стратегічним напрямом якнайшвидшої його євроатлантичної інтеграції. Безперечно, масштабні геополітичні зрушення 1989–1990 рр. мали великий вплив і на розвиток системи міжнародних відносин та процесів у Європі, отже вони екстраполюються у той час у ширшому контексті метакультурних систем, таких як Схід і Захід.

Представники польської, угорської, чеської історичної науки, вчені-емігранти завжди вважали цей регіон центральноевропейським. Есе М. Кундери «Трагедія Центральної Європи» стало каталізатором широкої центральноевропейської дискусії серед західних інтелектуалів⁷.

Вважаємо зайвим характеризувати чи цитувати ідеологеми радянських істориків стосовно дефініцій розглядуваного регіону. Науковці відділу всесвітньої історії та міжнародних відносин Інституту історії України НАН України відзначають, що «після періоду «холодної війни» трансформаційне геополітичне поле регіону за критеріями сталості стратегічної орієнтації та ступеня успішності демократичних реформ умовно можна поділити на три наступні зони: перша – суто Центральна Європа (її ядро), тобто країни Вишеградського блоку (Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина); друга зона – Південно-Східна Європа; третя зона – так звана Центрально-Східна Європа, яка утворилася з колишніх європейських республік СРСР»⁸.

Найбільш предметно і системно проблему історіографії Східної, Середньої, Центральної Європи досліджує В. Левандовський, вчений Інституту філософії НАН України. Передумови, суть і особливості еволюції ідеї Центральної Європи він аналізує крізь призму концептуальних узагальнень Р. Челлена (Україна в Першій світовій війні), Х. Макіндера (Євро-Азія та Україна), К. Хаусхо-

фера (К. Хаусхофер та Друга світова війна), М. Вебера (Україна в геополітичних міркуваннях М. Вебера), Р. Сетон-Вотсона («Нова Європа»). Особливу увагу дослідник приділив аналізу поглядів зазначених вище вчених щодо України чи східної політики.

Узагальнюючи концепції Центральної Європи, як підмуток сучасних геополітичних проєктів, В. Левандовський зазначив, що західною наукою вироблено два основоположних підходи. Перший, репрезентований англійською (а також французькою) думкою, виходить з необхідності перетворення цього регіону на зону *cordon sanitaire*, що має відокремити життєві світи двох антиномічних цивілізацій Сходу та Заходу. Згідно з цією візією східноєвропейська смуга має виконувати роль буфера, що пом'якшує тиск Сходу та нейтралізує його експансіонізм; очевидно, що подібна «splendid isolation» між двома світами прирікає східноєвропейські країни на швидке виснаження сил у нерівному протистоянні Сходові.

Інші підходи стосовно майбутнього Східної Європи було запропоновано в Німеччині; на загал їх можна класифікувати як східно- та західноорієнтовані. Ця різноспрямованість відбиває культурно-історичний дуалізм Німеччини, константою історичного буття якої був діалог двох – з огляду на суспільно-політичні, культурні та релігійні виміри – частин (східної та західної), причому протистояння «Захід-Схід» часто має характер не стільки географічний, скільки культурно-цивілізаційний. З перемогою східної, пруської орієнтації світ став свідком не лише суголосності й зближення Німеччини з іншим носієм східної традиції – Росією, а й їхнього повного погодження у спільних діях супроги решти європейського світу, як це відбувалось упродовж XIX ст. та першої третини Другої світової війни⁹.

Симптоматично, якраз у польській, чеській, а ще більше в угорській історіографії визначення, дослідження концепту, ідеї, теми Центральної Європи було і є актуальними і важливими для вивчення як у XX ст., так і в XXI ст. І що особливо важливо підкреслити – не тільки з точки зору завжди сучасних політичних контекстів чи політичних міркувань. Саме в Польщі і Угорщині, у цих двох країнах, вельми актуальними є дискусії щодо категорії, поняття Центральної Європа, і відповідно, наявним є потужний доробок літератури з тематики вивчення Центральної Європи.

Польську історіографію питання Центральноєвропейського регіону презентують фундаментальні праці О. Галецького, П. Вандича, Є. Ключковського. Американський історик польського по-

ходження П. Вандич у ґрунтовному науковому дослідженні «Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення» Центрально-Східну Європу окреслює в межах історичної Речі Посполитої, земель Корони святого Вацлава й земель Корони святого Стефана: «Із них постали новітня Польща, Угорщина й Чехословаччина (згодом Чехія і Словаччина). Мій підхід і спроби його визначити мають свої витoki в синтезах видатного польського історика Оскара Галецького, а надто його праці «Кордони та поділи Європейської історії». У своїх дослідженнях він опирається такому поділові Європи, що визнає лише схід і захід, натомість зазначає, що існує також серединна Європа, яка в своїй західній частині охоплює передовсім германські країни, а в східній – переважно слов'янські»¹⁰.

Визначаючи так би мовити перехідний характер цього регіону, П. Вандич підкреслив: «термін «Центрально-Східна Європа» випадковий. Він постав із потреби визначити регіон, який не є цілком ані Заходом, ані Сходом, а є «серединною зоною» або «землями поміж» – дехто так і називав свої праці на цю тему¹¹. Інший відомий польський історик Є. Ключовські у праці «Історія Центрально-Східної Європи»¹² обґрунтовує свій вибір саме цієї категорії, апелюючи до праць теж американського дослідника польського походження О. Галецького. І визначає межі регіону територією Польського королівства і Великого князівства Литовського, а також історичних королівств Чехії та Угорщини. Слід відзначити, що Україну Є. Ключовський відніс до Європи. Специфіку цього регіону Є. Ключовський визначає також і у символі моста, який, на думку вченого, з'єднує Схід і Захід¹³. Утім, зазначимо, що категорія цього регіону в О. Галецького саме як «Східно-Центральної Європи» визначається більш категорично, а саме як чітке відмежування від регіону Східної Європи і спрямування розвитку регіону у напрямі до Західної Європи¹⁴. Визначаючи суть центральноєвропейських дебатів, польська дослідниця, професор О. Гнатюк виокремлює дві проблеми. По-перше, поляки, що брали участь у цій дискусії, частіше наголошували на своїй причетності до Європи, аніж до Центральної Європи. По-друге, попри близькі контакти з польським інтелектуальним середовищем, українські есеїсти радше уникали посилення на польський контекст, оскільки такі посилення вимагали б вироблення певної позиції стосовно концепції Речі Посполитої обох народів як прообразу сучасної Центральної Європи, а це, у свою чергу, було б невигідно, бо суперечило б українській концепції Центральної Європи¹⁵.

Змістовними щодо аналізу розвитку польської історіографії у питанні Центральної Європи є видання на англійській мові «Центральна Європа. Нові аспекти спадщини». Фактично це збірник матеріалів міжнародної однойменної конференції, проведеної у Кракові в 2001 р., а в 2003 р. їх видано за редакцією Я. Пурчали, професора Ягелонського університету. Він містить низку положень у тридцяти публікаціях, які і спонукають до наукової полеміки¹⁶. Вчені Польщі, а також з Європи, досліджували історичний досвід розвитку Польщі та інших країн у центральноєвропейському просторі, аналізуючи саме роль Польщі і виокремлюючи так зване українське питання. Найбільші за обсягом статті П. Новина-Конопки та М. Сиелського, зрозуміло, присвячено Люблінській унії 1569 р., більше того, робляться спроби пошуків історичних паралелей цієї унії з сучасним Євросоюзом.

Видатний польський історик А. Подража методологічно обґрунтовує концепт Центральної Європи, спочатку виокремлюючи фактори, які відрізняли його від Західної Європи та Східної Європи у культурно-цивілізаційному, соціально-економічному вимірах. І водночас він зауважив, що із приєднанням до ЄС цей регіон насамкінець приєднується до Західної Європи. Особливий акцент дослідником зроблено щодо європейського виміру України та Білорусі, які мають візантійські корені, а й західні традиції культури. Критичні зауваження П. Вандича стосувались передусім міфів національного забарвлення у суспільств країн Центрально-Східної Європи, як от характеристики ментальності «фортеці в облозі», проблем перервності й безперервності держав регіону, що посідають значне місце в історії та ідентичності народів регіону¹⁷.

Авторами наступних розділів виступили австрійці – визначні експерти з питань Центральної Європи Е. Бушек і Е. Брікс. У виступі Еміль Брікс «майбутнє Центральної Європи», фактично аналізує історією концепції Мігтелевропа, її еволюцією у 1980-х рр. у форматі концептуальних узагальнень Кундера – Гавел – Конрад – Сюд, які визначили історичну значимість цього «перехідного, серединного» регіону. До речі, як свідчать інші, змістовніші публікації Е. Бікса, регіон Центральної Європи на заході він окреслює кордонами Австрії і повністю виключає з нього Німеччину¹⁸.

Зазначимо у цьому зв'язку, що всі дослідники власне з Центральної Європи виключають із регіону Німеччину (як передвісника домінування німецької цивілізаційної місії у цьому просторі); в австрійських дослідників погляди щодо причетності Німеччини до Центральноєвропейського ре-

III. Джерелознавчі галузі знань

гіону є різними – тут наявна значна кількість праць як прибічників, так і противників такого трактування Німеччини як складової регіону чи окреслення широкої шкали інтересів сучасної Німеччини в регіоні.

Узагальнюючи польський дискурс концепту Центральної Європи, точніше її різновидів, відзначимо декілька особливостей. Польський погляд на Центральну Європу суттєво відрізняється з-поміж інших як в регіоні, так і у загальному науковому дискурсі. По-перше, це відмінність полягає в окресленні східних кордонів Центральної Європи. Саме польські історики, науковці певні частини України та Білорусії вважають складовими Центральної Європи. Фактично, окрім поляків мало хто навіть згадує про Україну. Відповідно Литву також вважають центральноєвропейською країною. По-друге, з теоретико-методологічної точки зору цікавим є і визначення так би мовити провідної ролі Польщі з-поміж країн Центральної Європи у європейському вимірі (це простежується як у монографічних працях власне історії регіону, так і у двосторонніх відносинах, наприклад з Литвою, Україною, і навіть у сучасному політичному житті). Безперечно, тут чітко визначилася і визначається нині бажання Польщі перебрати на себе роль регіонального лідера.

Можливо через мовний бар'єр (хоча більшість видань публікується і англійською мовою) незначним за обсягом – є огляд угорської історіографії питання Центральної Європи в Україні.

Цілком справедливо можна стверджувати про гаявність угорських історичних традицій вивчення проблемних питань Центральної Європи. Навіть концептуальні узагальнення польських та чеських істориків, дослідників стали знаними у світі після того, як угорці почали видавати з 1930-х рр. «Archivum Europae Centro-Orientalis».

З точки зору історіографії дослідження питання розвитку, еволюції ідеї, концепту «Центральна Європа» найбільш комплексно і системно презентовані в таких англійськомовних виданнях: «Сadmos» (спецвипуски за 1983. – № 23/24; 1987. – № 39); «Cross Currents» (США, щорічник Центральної Європи, видається з 1982 р.). А в німецькомовних виданнях – *Europäische Rundschau* (Відень, видається з 1970 р.); «Mittleuropa» (Відень, видається з 1986 р.); «Die Neue Gesellschaft» – спецвипуск за 1986 р., № 7; журнал «Pannonia» (цікаво, що редакції цього центральноєвропейського журналу знаходяться у Кішмартоні, Братиславі, Будапешті, Любляні, Загребі), який виходить з 1972 р. німецькою мовою, а з 1979 р. видається також і угорською мовою. Журнал культурного спряму-

вання тоді ще чехословацької опозиції – «Proměny» постійно висвітлював питання Центральної Європи, особливо важливим є спецвипуск № 1 за 1986 р. Другий центральний журнал тоді ще чехословацької еміграції у Мюнхені – «Svědectví» теж присвятив окремий номер питанню ідеї «Центральна Європа» (1985, № 74)¹⁹.

Найбільш вдалим періодичним виданням серед подібних, які системно висвітлюють центральноєвропейську тематику, слід вважати угорськомовне видання щоквартальник «Європейський мандрівник». Дослідженню ідеї Центральної Європи присвячено не тільки спеціальні номери (№ 3/2004) журналу, власне кожний його номер містить статті щодо проблематики минувшини і сучасності центральноєвропейськості. На сторінках цього вельми респектабельного видання опубліковано інтерв'ю з «першими особами» політичного і культурного життя країн Центральної і Західної Європи, а також філософсько-культурологічні есе щодо центральноєвропейськості майже усіх без винятку представників народів Європи. Проте більшість публікацій – філософського, історичного, країнознавчого і культурного характеру²⁰.

Принципова відмінність вельми респектабельного «Європейського огляду» (видається угорською і англійською мовою) полягає в тому, що це видання містить публікації міжнародно-політичного, політико-економічного, філософського характеру. Наявними є серйозні аналітичні розвідки з актуальних чи то проблемних історичних питань міжнародних відносин²¹.

Важливим джерелом дослідження є також і фаховий всесвітньо відомий лондонський тижневик «The Economist», де предметно аналізуються не тільки проблеми економічного характеру, а й політичні, зокрема інтеграційні процеси на європейському континенті. Питанням європейської інтеграції, східного розширення ЄС присвячено два номери «The Economist» – огляди за 31 травня 1997 р. і 23 жовтня 1999 р.²² Загальний контекст публікацій у цих номерах – це вельми позитивна оцінка щодо розширення Європейського Союзу, узагальнення необхідності посилення позицій Європи/Європейського Союзу у глобальному вимірі, аналіз недоліків і переваг цього, а також прогнози подальшої динаміки євроінтеграційного процесу. Згідно з «The Economist» сучасний інтеграційний процес зазнав потужного впливу через фундаментальні зміни у структурі міжнародних відносин післявоєнної Європи: зміщення франко-німецького балансу; необхідність створення європейської системи безпеки (як урок війни в Косово); запровадження нової спільної валюти; по-

III. Джерелознавчі галузі знань

слаблення ролі Європейської Комісії та розширення Європейського Союзу.

Грунтовне викладення фактографічних даних щодо еволюції ідеї Центральної Європи містить «Хрестоматія Центральної Європи» (за редакцією Модош Петера. Будапешт, 2005)²³. Цей науковий збірник заслуговує на особливу увагу. У ньому порушено дискусійні питання щодо центрально-європейськості. Важливо відзначити, що часовий простір презентований, починаючи із вже класичних праць стосовно питання Центральної Європи і завершуючи сучасними інтерпретаціями так званого ренесансу концепту Центральної Європи. Цей збірник укладено за так званим регіонально-національним принципом. Отже, тут представлено думки вчених, науковців, політиків, дослідників – австрійців, італійців, англійців, поляків, чехів, словаків, словенців і хорватів з проблемних питань центральноєвропейськості. В Угорщині ідея, концепт, поняття Центральної Європи позитивно сприймалися у наукових, політичних колах, тут багато різноманітної літератури присвячено питанню Центральної Європи. Хоча в цьому регіоні ця ідея сприймалася неоднозначно, іноді з певним побоюванням, оскільки деякі вбачали/вбачають у відродженні німецької гегемоністської ідеї «Міттелевропа» чи поновлення ностальгії за монархією. Навіть ці почуття відображено у хрестоматії і відповідно у працях деяких дослідників. Широка перспектива структури хрестоматії спрямована у майбутнє – і перед читачем постає питання (тепер після вступу країн регіону до ЄС та НАТО), де тепер знаходиться і куди прямує Центральної Європа?

Тематика Центральної Європи в Угорщині презентована значною кількістю наукової літератури. З-поміж неї слід відзначити, передусім, останні важливі збірники документів у хронологічному порядку: за редакцією Рінг Єви «Наше місце в Європі» (I–II т. – Будапешт, 1986); «Інтеграційні спрямування у Центральній та Східній Європі у 19–20 століттях» (Будапешт, 1997; авторський колектив – Бан Андраш, Діосегі Ласло, Марер Пал, Прітц Пал, Ромшич Ігнац); видання Лендваї Ференца «Концепції Центральної Європи» (Будапешт, 1997); Немет Іштван «Плани – Європа, 1300–1945. Погляд у майбутнє» (Будапешт, 2001)²⁴.

Угорські теоретичні напрацювання концепту ідеї Центральної Європи, як вже зазначалося, найгрунтовіше висвітлено у праці Сюч Ено «Три історичні регіони Європи»²⁵. По суті, всі інші дослідники у світі, так би мовити, спиралися на його теоретичні узагальнення чи методіку дослідження цього регіону. Методологічно він обґрунтував спочатку характерні риси розвитку Західної Євро-

пи впродовж століть і лише потім вельми критично визначив власне Центральну Європу категорією «Східно-Центральна Європа», обґрунтовуючи цю тезу тим, що специфіку цього регіону можна визначити через його порівняння як із Сходом, так і з Заходом. З теоретико-методологічної точки зору важливими є перелік чинників та процесів, за якими Сюч Ено, провівши паралелі історичного розвитку чехів, поляків, угорців, і на цій основі виділив Східно-Центральну Європу, відмежовуючи, відокремлюючи цей регіон від Східної Європи.

Після радикальних політичних змін 1989–1990-х рр. у регіоні та східного розширення ЄС у 2004–2007 рр. своєрідним є факт, так би мовити, відсунення на схід «Сходу». По суті, паралельно із відродженням ідеї/концепту Центральної Європи, усвідомлення народами Центральноєвропейського регіону себе європейцями, поняття/категорія Східна Європа ще більше звучить як дискримінація. І тут цікавою з теоретико-методологічної точки зору є тематика орієнту, так би мовити позитивна дискримінація орієнталістики.

У цьому зв'язку привертають увагу розвідки української дослідниці Ол. Бетлій щодо аналізу перспектив формування регіональної ідентичності України і узагальнення концепту Східна Європа, з'ясування проблем так званого іншування: «Чому Україна не хоче, щоби її зображували як східну частину континенту? Що не так зі Східною Європою? Якщо Україна не хоче бути Східною, тоді «якою Європою» вона хоче бути?». Вона, як і Н. Яковенко однозначно не поділяє думки тих, хто зміщує український простір «між Сходом і Заходом» у бік Заходу: «Така просторова ідентичність, нав'язливо тиражована на популярному рівні, сьогодні поширилася такою мірою, що поодинокі голоси представників нещодавно зреанімованої, тобто, ще не достатньо авторитетної – української орієнталістики, – стверджує Н. Яковенко, – залишаються воланнями самотнього у пустелі»²⁶.

На думку О. Бетлій, реалізація в Україні концепції Східної Європи може стати об'єднаною для всієї України. Окрім того, вона дасть змогу остаточно злокалізувати Україну на європейській мапі: «Україна є східним складником європейської концепції. Однак майбутнє покаже, на якому її кордоні остаточно зупиниться ЄС. Україна має реальний шанс поліпшити імідж Східної Європи»²⁷.

Російську історіографію питання Центральної Європи розглядаємо виключно в ракурсі суто історичних досліджень, без презентацій чи характеристики політичних ідеологем і всіляких роздумів геополітичного характеру з боку деяких росій-

III. Джерелознавчі галузі знань

ських дослідників та експертів. Зауважимо, що у ній є багато літератури та історіографічних досліджень. Слід віддати належне російській історіографії, яка системно і комплексно займається як питаннями Центральної, так і Південно-Східної Європи. У Росії наявні спеціальні наукові заклади, що займаються європейською, центральноєвропейською тематикою.

Тут лише торкнемося наукових досліджень відомого російського історика О. Міллера, наукового співробітника Інституту слов'язознавства і балканістики РАН, викладача Центральноєвропейського Університету²⁸, а також колективної праці російських вчених щодо формування нової регіональної ідентичності країн Центральної Європи²⁹.

Дослідження О. Міллера містять комплексний аналіз концепту Центральної Європа. Вчений визначає особливості цього питання в історіографії Німеччини, власне країн регіону тощо. Утім, він вважає за доцільне аналізувати не поняття Центральної Європа, а тему Центральної Європа – тобто не приналежність тієї чи іншої країни до Центральної Європи, а яке місце відводиться тій чи іншій країні в тій чи іншій концепції Центральної Європи. Вчений критично акцентує увагу на виокремленні негативного трактування Сходу у центральноєвропейському дискурсі як «чужого», «винування трагедії Центральної Європи», по суті Росії. Російський дослідник, однак, стверджує, що хоча історики і продовжують дискутувати щодо реальної Центральної Європи, а політологи не вважають існування самостійного політичного суб'єкта «Центральна Європа», Центральної Європа, на його думку, існує як ідеологічний феномен десь упродовж двох останніх століть і використовується для ідеологічного забезпечення політики. «Головна функція концепцій Центральної та Східно-Центральної Європи, – за його словами, – визначається насамперед у виключенні чи ранжуванні конкурентів, які змагаються за привілейоване становище по відношенню до Заходу»³⁰.

У дещо іншому форматі досліджують питання Центральної Європи та аналізують становлення тут нової регіональної ідентичності у політичному, економічному та культурно-ідеологічному вимірах російські вчені Інституту слов'язознавства РАН Ю. Новопашин, Задорожнюк, Н. Коровіцина, Б. Желіцкі, О. Майорова, Ю. Зудінов. Вони видали колективну працю «Центральна Європа в пошуках нової регіональної ідентичності». Поняття «нова регіональна ідентичність центральноєвропейських країн», «нова регіональна ідентичність Центральної Європи», «центральноєвро-

пейська ідентичність» ними використовуються як синоніми. Так, Б. Желіцкі, підкреслює взаємозалежність загальноєвропейської та центральноєвропейської ідентичностей, важливість динамічної розбудови та розвитку стосунків Центральної Європи із Заходом. Доктори історичних наук Ю. Новопашин та Е. Задорожнюк досліджують політико-правовий вимір, політичні процеси нової Центрально-Східної Європи; темою дослідження російської вченої Н. В. Коровіциної є актуальні проблеми суспільної трансформації та модернізації у регіоні «навздогінної модернізації», виокремлюючи комуністичний та ліберально-демократичний досвід реформ³¹.

Політичний поділ європейського континенту після Другої світової війни спричинив формування з колишнього центра Європи периферію системи інтересів, гравітаційні центри якої донині знаходяться поза межами цього історичного регіону. Р. Яворські слушно зауважив: «Вже декілька років у поняття Центральної Європа знову є кон'юнктура. Йому присвячено спецвипуски видань, воно з'являється у назвах публікацій, про Центральної Європу дискутують на міжнародних симпозиумах, різні за характером політичні партії присвоюють собі центральноєвропейськість. Причини ренесансу концепту Центральної Європа можна пояснити декількома причинами: загальною тенденцією історичного самоусвідомлення, послабленням впливу двох супердержав, а також і тим, що людям надійшло всесвітнє цілі та концепції, і таким чином – у зворотньому порядку вони знову відкривають для себе сусідів»³².

Як реальний регіон Центральної Європа існує, але його важко окреслити, адже це не географічне поняття з чітко визначеними кордонами, а в історико-культурному сенсі його кордони є ще ширшими. Утім протягом десятиліть чітко сформувалося два концептуальні узагальнення (зрозуміло, що ідеологем чи політичних претензій є забагато). Перший – спрямований на домінування, другий – на захист. Концепція Міттелевропа, по суті, була відображенням німецько-російської боротьби за цей регіон, його розглядали як стратегічний плацдарм для завоювань. Після Другої світової війни цей регіон опинився в зоні впливу Радянського Союзу із насадженням відповідної ідеології.

Нині формування нової Центральної Європи на зламі століть є багатовимірний процес, функціонуючий за внутрішньою логікою розвитку – як розвиток цілісного організму, що знаходиться в постійній взаємодії з новим геополітичним та геоекономічним простором Європейського Союзу, який буде безперервно «звиряти» свої інтереси – «від-

повіді» із станом і реакцією своїх новітніх елементів – неофітів Центральної Європи.

Перспективи подальших розвідок щодо вивчення Центральної Європи вбачаємо у вивченні історичної специфіки регіону, у застосуванні порівняльного аналізу у вивченні сучасної історії країн Центральноєвропейського регіону.

На нашу думку, проблема типологізації регіону, класифікації його складових має відбуватися у контексті як максимального врахування історичного досвіду цього регіону, так із точки зору чіткого виокремлення сучасних, доленосних дороговказів його майбутнього розвитку. Так, у третьому тисячолітті, у процесі аналізу зміни геополітичної ситуації внаслідок поглиблення та розширення Євросоюзу, 1 травня 2004 р. де-юре відбулася геополітична сегментація регіону Центральної та Східної Європи, відбувся його розпад на окремі сегменти (Центральна Європа, Східна Європа) як у географічно-просторовому, так і соціо-економічному та політичному вимірах. Зрозуміло, що новий кордон Центральної Європи, який формується і не збігається з культурними кордонами Європи, на нашу думку, є не тільки простим лінійним простором чи просторовим бар'єром, який, до речі, чітко відмежує у цьому випадку регіон Центральної Європи та Україну. В даному контексті, аналіз геополітичної ролі нових східних кордонів Євросоюзу *polens volens* має вже сьогодні суттєвий вплив на поступове формування нової моделі відносин між розширеним Євросоюзом та Україною.

По суті, ц Центральноєвропейському регіоні відбулася подія, яку ще мало хто зрозумів чи зміг осягнути її значущість, а саме: докорінно змінилася геополітична ситуація. Фактично відбулася чітка структуризація геополітичного простору Центральної та Східної Європи, наслідки якої вже нині мають і в перспективі матимуть безпосередній потужний, більшою мірою негативний, вплив, зокрема і для України. Можливо коректнішим буде визначити ці події як природний і закономірний процес «повернення» країн регіону до Європи, як зникнення розподільчих ліній в Європі. Втім, досить рельєфні проблемні питання, реалії сьогодення вимагають глибшого, комплексного дослідження (територіальних, соціо-економічних, етнокультурних, геополітичних складових) сучасного євроінтеграційного процесу країн Центральної Європи. Вивчення цієї проблеми набуває особливого, вкрай актуального значення для України, оскільки вже сьогодні є наявними (здебільшого негативного характеру) безпосередні наслідки розширення Євросоюзу на Схід.

Важливим елементом дослідження є географічне окреслення сучасного регіону нової Центральної Європи. Зрозуміло, що правила гри, які періодично визначались та визначатимуться головними гравцями на міжнародній арені, змінюються залежно від кон'юнктури, відповідній геополітичній ситуації. Але якщо геополітичний простір, який досліджується у динаміці його розвитку, є мінливим і може внаслідок певних історичних обставин змінитись, то геокультурні образи формуються триваліше і не зникають відразу. Так, геокультурний простір Центральної (Середньої) Європи як образ, по суті, визначає також і масштаби нової Центральної Європи. Втім, зазначимо, що масштабний образ – це Європа, а вже образи чи символи які задають внутрішні параметри країни, визначаючи також і її ідентичність. На початку третього тисячоліття країни Центральної Європи повертаються на шлях європейської цивілізації, хоча як блискуче сформулював М. Кундера: «Центральна Європа палко бажала бути сконденсованим варіантом самої Європи в усьому своєму культурному розмаїтті – мала суперєвропейська Європа, зменшена модель Європи, що була б складена з держав, створених за одним правилом найбільша різноманітність у межах найменшого простору». Чи успішним буде цей шлях, починаючи вже в рамках Євросоюзу, покаже час, але успіх їх саме європейської за характером консолідації буде залежати від спроможності держав Центральної Європи «подолати» так звані одвічні образи, комплекси, які міцно зберігаються в історичній пам'яті народів регіону.

¹ Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти / За ред. Ф. М. Рудича. – Київ: МАУП, 2002. – 486 с.; *Ткач Д. І.* Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій: Монографія / Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАН України. – К, 2004. – 504 с.; *Зеленько Г.* «Навздогінна модернізація»: досвід Польщі та України. – К., 2003; *Зеленько Г. І.* Політична «матриця» громадянського суспільства: досвід країн Вишеградської групи та України. – К.: Знання України, 2007. – 336 с.

² Досвід країн Вишеградської четвірки на шляху до ЄС: уроки для України. – Мукачево, 30–31 жовтня, 2003. – Національний інститут стратегічних досліджень, Закарпатський філіал, Фонд Фрідріха Еберта. Аналітичні оцінки. – Ужгород, 2003. – 136 с.; Безпосереднє сусідство України з ЄС: закриті кордони чи нові імпульси до співпраці? – Ужгород, 2002. – 180 с.

³ Україна і Європа (1990–2000 рр.). Частина 2. Анотова – історична хроніка. Україна в міжнародних відносинах з країнами-членами Європейського Союзу. – К.: Ін-т історії України, 2001. – 124 с.; *Горенко О. М.* Соціально-політичний вимір європейської інтеграції та України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – 154 с.; Розширення Європейського Союзу: вплив на відносини України з центральноєв-

III. Джерелознавчі галузі знань

ропейськими сусідами. – К.: КІС, 2004–357 с; *Kiss Eva*. Центральна Європа як складова Європейського Союзу // *Carpatia – Carpatika*. – Вип. 35. – Ужгород, 2006. – С. 48–57; *Вона ж*. Геополітична сегментація Центральної та Східної Європи: наслідки для України // *Науковий вісник Ужгородського університету*. – Ужгород, 2007. – Вип. 5–6. – С. 40–46.

⁴ *Левандовський В.* Україна та Східна Європа в європейській політичній літературі другої половини XIX ст. // *Політологічні читання*. – 1993. – № 1. – С. 142–183; *Він же*. Україна в геополітичних концепціях першої третини XX сторіччя // *Там само*. – 1994. – № 2. – С. 67–75; *Він же*. Україна в геополітичних концепціях першої третини XX сторіччя // *Там само*. – № 3. – С. 58–68.

⁵ *Рябчук М.* За огорожею Меттерніхового саду // *Круглий стіл Україна та Європа: єдність у розмаїтті*. – Жовква: Місіонер, 1998. – С. 31. (*Рябчук М.* За огорожею Меттерніхового саду // *Нова Європа. Незалежний культурологічний часопис «Д»*. – № 13. – 1998. – С. 6–19).

⁶ *Гнатюк О.* Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. – К.: Критика, 2005.

⁷ *Кундера Мілан.* Трагедія Центральної Європи // *Незалежний культурологічний часопис «Д»*. – Львів, 1995. – № 6.

⁸ *Мельникова І. М., Мартинов А. Ю.* Україна в новому геополітичному устрої Центральної та Південно-Східної Європи (90-і рр. XX ст.) // *Україна і Європа: Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Міжвід. зб. наук. праць. – Вип. 10 / Відп. ред. С. В. Віднянський. – К.: Ін-т Історії України НАНУ, 2001. – С. 97.

⁹ *Левандовський В.* Україна в геополітичних концепціях першої третини XX сторіччя // *Політична думка*. – № 3. – 1994. – С. 66.

¹⁰ *Вандич П.* Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодні. – К.: Критика, 2004. – С. 9, 11.

¹¹ Там само. – С. 15.

¹² *J. Kloczowski.* Historia Europy Srodkowo-Wschodniej. T. 1. – Lublin, 2000. – S. 10–11.

¹³ Там само.

¹⁴ *O. Halecki.* Borderlands of Western Civilization. A History of East-Central Europe. – New York, 1952.

¹⁵ *Гнатюк О.* Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. – К.: Критика, 2005.

¹⁶ *Central Europe. A New Dimension of Heritage / Ed. Jacek Purchla.* – Cracow, 2003.

¹⁷ Там само.

¹⁸ *Emil Brix.* Közép-Európa: múlt és jövő // *Európai Utas*. – 2004. – № 2; *Emil Brix.* Az újragondolt Közép-Európa // *Európai Utas*. – 2001; *Emil Brix.* Európa, a kulturális project // *Európai Utas*. – 2005. – № 2; *Erhard Busek.* Az elképzelt Közép-Európa // *Európai Utas*. – 1992.

¹⁹ *Sporluk R.* Defining «Central Europe»: Power, Politics and Culture // *Cross Currents. A Yearbook of Central European Culture*. – 1982. – № 1. – P. 30–38; *Konrád G.* Is the Dream of Central Europe still alive? // *Cross Currents*. – 1986. – № 3; *Bojtar E.* Eastern or Central Europe? // *Cross Currents*. – 1988. – № 7. – P. 253–270. *Kis D.* Variations on the Theme of Central Europe // *Cross Currents*. – 1987. – № 6. – P. 1–14. *Bojtar E.* Eastern or Central Europe? // *Cross Currents*. – 1988. – № 7. – P. 253–270;

The Lisbon Conference // Cross Currents. A Yearbook of Central European Culture. – 1990. – № 9.

²⁰ *Európai Utas*. – 1995–2007.

²¹ *Európai Szemle*. – 1995–2007.

²² *Eastern approaches / A Survey of European Union // The Economist*. – 1997. – 31 May. – P. 17–19. *My continent, right or wrong / R Survey of Europe // The Economist*. – 1999. – 23 October. – P. 3–5.

²³ *Közép-Európai olvasókönyv. Szerkesztette Módos Péter.* – Bp. – Osiris, 2005.

²⁴ *Ring Éva* (szerk.) *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20 századi Magyarországon, I–II kötet*. – Budapest. Magvető, 1986; *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19–20 században*. – Budapest, Teleki László Alapítvány, 1997; *Lendvai L. Ferenc. Közép-Európa koncepciók. Áron kiadó*. – Budapest, 1997; *Németh István. Európa-tervek, 1300–1945. Visszapillantás a jövőbe*. – Budapest. ELTE Eötvös kiadó, 2001.

²⁵ *Szűcs Jenő.* Vázlat Európa három történelmi régiójáról // *Történelmi Szemle*. – 3, 1981; *Szűcs Jenő.* Hanák Péter. Európa régiói a történelemben. Budapest, 1986.

²⁶ *Бетлії О.* Перевинайдення Східної Європи // *Критика*. – 2007. – № 7–8. <http://krytyka.kiev.ua>

²⁷ Там само.

²⁸ *Миллер А. И.* Тема Центральной Европы: История, современные дискурсы и место в них России // *Регионализация посткоммунистической Европы: Сб. науч. трудов*. – М.: ИНИОН, 2001; *Он же.* Тема Центральной Европы: История, современные дискурсы и место в них России // *Новое литературное обозрение*. – 2001. – № 54; *Miller A.* Central Europe – a Tool for Historian or a Political Concept // *European Review of History*. Vol. 6, 1999, № 1; *Миллер А. И.* Восток Европы или к востоку от Европы? // *Pro et Contra*. – 1998. – № 2. *Весна; Он же.* Регионализация посткоммунистической Европы // *Политические исследования*. – 2001. – № 4; *Он же.* Центральная Европа как исторический регион. – М., 1996.

²⁹ *Международный исторический журнал*. – 2000. – № 11. Аналитические исследования в исторической науке: Центральная Европа в поисках новой региональной идентичности // *Новая региональная идентичность центральноевропейских стран. Сборник подготовлен в отделе современной истории и социально-политических проблем*. www.history.machaon.ru/all/number_11/analit4/europe

³⁰ *Миллер А. И.* Тема Центральной Европы: история, современные дискурсы и место в них России // *Новое литературное обозрение*. – 2001. – № 54.

³¹ *Проблемы новой региональной идентичности центральноевропейских стран («Круглый стол») // Славяноведение*. – 1997. – № 3. – С. 3–27; *Вестник Российской академии наук*. – 1993. – Вып. 63. – № 12. – С. 1104–1105; *Славяноведение*. – 1997. – № 3. – С. 3–27; *Славяноведение*. – 1998. – № 3. – С. 15–29; *Новопашин Ю. С.* Новая региональная идентичность центральноевропейских стран как научная проблема // *Славяноведение*. – 1999. – № 3. – С. 15–29.

³² *Яворські Рудольф.* Історичні виміри дискусії про Центральну Європу / переклад з оригіналу Тібора Волфа: *Rudolf Jaworski.* Die aktuelle Mitteleuropadiskussion in der historischen Perspektive // *Historische Zeitschrift*. – 1988. – № 3. – 247.

ДОКУМЕНТОЗНАВСТВО: ІСТОРІЯ, ТЕОРІЯ, ПРАКТИКА

Сергій Кулешов, Олена Загорецька

З ІСТОРІЇ ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА В УКРАЇНІ

Як відомо, науку з назвою «документознавство» сформовано в СРСР у 1950–1970-і роки. Її центрами були єдині у радянській державі профільні з цієї наукової дисципліни навчальний і науковий заклади – відповідно Московський історико-архівний інститут (МДІАІ) та Всесоюзний науково-дослідний інститут документознавства та архівної справи (ВНДІДАС). Про стан організації документознавчих досліджень у ці часи в окремих республіках, зокрема в УРСР, можна говорити лише як про розроблення окремих питань у межах централізовано спрямованої проблематики, переважно практичного характеру, або як про поодинокі ініціативні спроби вирішення певних завдань з теорії документа, що можливо і виходили за межі усталеного на той час розуміння документознавства як науки. Інституціональний розвиток документознавства в Україні відбувається тільки після набуття нею незалежності у 1991 р. Водночас не можна говорити, що такий розвій відбувається з нульової позначки. І йдеться не тільки про досить ґрунтовне нормативне і науково-методичне забезпечення організації діловодства в республіці, створене за часів СРСР, реалізацію його засад малочисельною, але високофаховою групою випускників МДІАІ, а й про досвід наукової діяльності із суміжних з документознавством галузей знань та практичної роботи з різними об'єктами, які узагальнено називають документами. Власне побудова лінійної схеми розвитку документознавства в Україні навряд чи можлива та й доцільна; можна говорити лише про окремі епізоди, що складають нарис такої історії. Чи мають ці факти прямий або опосередкований зв'язок із сучасними нашими документознавчими уявленнями повинні довести поглиблені історіографічні дослідження. У цьому нарисі викладемо основні такі епізоди у межах гіпотетичної періодизації, яка, безперечно, у подальшому може бути уточнена.

Витоки. Першими розробками з теорії документа* в Україні мабуть слід вважати наукові джерелознавчі студії, зокрема, започатковані М. Іванишевим в Університеті Св. Володимира і продовжені В. Антоновичем, В. Іконниковим та іншими вченими університету, яких називають «київською школою документалістів»¹. Так, виданий у Києві в 1881 р. групою студентів літографований конспект лекцій В. Антоновича «Источники для истории Юго-Западной России», охоплював аналіз документальних джерел з XIII до кінця XVIII ст., що були поділені ученим на три великі групи: літописи, юридичні документи, записки мандрівників і сучасників². Подальша наукова робота з класифікування та інших питань теорії писемних історичних джерел, розвинутих, зокрема, учнями В. Антоновича, іншими вітчизняними джерелознавцями, є окремою й особливо важливою темою, що ілюструє еволюцію уявлень про документ як історичне джерело. І в періодах, вже наближених до нашого часу, такі студії (у тому числі виконані у згаданому Київському університеті) часто наближалися до розв'язання концептуальних питань документознавства у його зв'язку з архівознавством і спеціальними історичними дисциплінами.

1920–1930-і роки. Безпосередньою історичною передумовою організації наукової роботи з проблематики, яка притаманна традиційному документознавству, була діяльність в УСРР у 1920–1930-х рр. Інституту раціоналізації управління. Слід зауважити, що у 1920-і рр. в радянській Україні помітною була активізація поширення наукових та практичних знань з діловодства. Про це, зокрема, свідчить досить інтенсивне видання посібників з цієї сфери практичної діяльності³. Особливу увагу привертає посібник А. Євтихієва «Десятичная система в административном делопроизводстве»⁴.

* Ми не беремо до уваги емпіричні знання про роботу з документами, що мали в Україні багатотисячолітню традицію.

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

По-перше, у передмові, підписаною комісією з перегляду установ УСРР, пишеться про здійснення обстеження організації діловодства в наркоматах республіки, наміри видати огляд з адміністративного діловодства у «найважливіших» державах Європи, Кодекс правил з адміністративного діловодства, що був прийнятий Всесвітнім конгресом з адміністративних наук у Брюсселі (1910). По-друге, що найцікавіше, зміст цього посібника відображає важливу тенденцію тих часів – впровадження десяткової (децимальної) класифікації у діловодство, що було ініціативою Міжнародного бібліографічного інституту (розробника зазначеної класифікації) і безпосередньо його фундатора Поля Отле⁵. Автор посібника зазначає, що використання зазначеної класифікації вже мало місце в окремих установах Голландії, Бельгії, Іспанії. Цей посібник є цікавою ілюстрацією намагань практичного впровадження в Україні певних наукових розробок (і відповідно ідей) з теорії документа.

Вирішення проблем організації діловодства у 1920-і рр. в СРСР пов'язувалося з удосконаленням управління народним господарством на засадах впровадження методів наукової організації праці (НОП). У Харкові було створено Асоціацію працівників управлінської справи⁶, діяльність якої було спрямовано на пропаганду НОП. У загальносоюзному масштабі дослідження у цьому напрямі здійснювалися Інститутом техніки управління (ІТУ). У 1929 р. в Харкові на базі Всеукраїнського інституту праці (заснований 1922 р. і перебував у підпорядкуванні Народного комісаріату праці) було організовано Всеукраїнський інститут раціоналізації управління Народного комісаріату Робітничо-селянської інспекції або, як він називається в більшості його документів, Інститут раціоналізації управління (ІРУ). Інститут мав філії у Києві, Дніпропетровську, Одесі, Сталіно, але чисельність працівників в них була незначною. У 1930 р. ІРУ створює Всеукраїнське науково-технічне товариство раціоналізаторів управління. В ІРУ працювали так звані школи раціоналізаторів на кшталт курсів підвищення кваліфікації. Крім того, відповідно до постанови Секретаріату ЦК та Президії ЦВК НК РСІ від 07.09. 1931 р. при ІРУ було організовано вищий навчальний заклад – Вищу школу раціоналізації управління. Строк навчання у цьому вузі був 2 роки, форма навчання – стаціонарна, тобто з відривом від виробництва. Підготовка відбувалася на п'яти факультетах, чотири з яких за назвами відповідали певним галузям народного господарства – машинобудівельний, гірничий, сільськогосподарський, торговель-

но-кооперативний. На п'ятому факультеті – «радянського апарату», готували фахівців з організації апарату управління в органах державної влади. Набір здійснювався шляхом вільного конкурсу. За 1931–1932 рр. вузом було випущено 175 осіб⁷. У 1933 р. ІРУ мав наміри організувати роботу аспірантури, зокрема намічалось прийняти на навчання 20 осіб, однак, здається, ці задуми не були реалізовані. Інститут декларував у своїх документах зв'язок з багатьма науковими установами і у першу чергу з ІТУ, Інститутом обліку, Інститутом організації промислового управління ВРНГ СРСР (Москва), Інститутом механізації сільського господарства (Москва, Ленінград), Інститутом економічних досліджень Держплану УСРР (Харків).

В архівному фонді інституту збереглася датована 1930-м роком наукова праця з діловодства, підготовлена працівниками ІРУ. Це машинописний текст українською мовою, обсягом 169 сторінок, оформлений у справу, яка має назву «Матеріали о ведении делопроизводства»⁸. З його вступної частини «Від укладачів» зрозуміло, що ця робота була підготовлена як посібник, однак не з'ясовано чи була вона тиражована або навіть копійована, а також чи була поширена. Слід зауважити, що у цілому структура і зміст посібника більшою чи меншою мірою подібні до тогочасних друкованих видань з діловодства. Разом з тим, у ньому вміщено й оригінальні матеріали, зокрема, з раціоналізації роботи служб діловодства, що мали практичне значення для її працівників⁹.

Значний інтерес представляють інструктивні та інші матеріали посібника, які можна вважати додатками до нього. Це, зокрема, розгляд загальних методичних засад побудови класифікаторів справ (де основні напрями діяльності райвиконкому, міськради та сільради класифіковані за дев'ятьма рубриками), приклади класифікаторів справ міськради, райвиконкому та сільради, «Інструкція про роботу по виконанню завдань вищих органів в апарату міськрад та райвиконкомів», «Витяг з протоколу № 54 засідання Колегії Народного Комісаріату Робітничо-Селянської Інспекції Союзу РСР «Про терміни переховування грошово-матеріальної звітності другорядного значення»¹⁰, а також параграф названий «Про стандартизацію». В останньому охарактеризовано роль стандартизації та подано окремі відомості з історії стандартизації документів (зокрема про застосування німецьких стандартів на формати паперу – так званих «Дінформатів»), згадується про роботу кабінету у справах стандартизації при ІТУ. Взагалі, здається, робота з уніфікації та стандартизації документації

мала стати одним з провідних напрямів діяльності ІРУ, що було зафіксовано у положенні про цю установу (зокрема планувалося вивчення стандартизації, типізації документів, розроблення єдиних правил діловодства, облікових форм, встановлення стандартної системи собівартості, вироблення шифрів тощо)¹¹, плані роботи сектора організаційних постановок¹², а також декларації намірів стандартизації окремих видів документів (рахунок-фактура, накладна, внутрішнього обліку матеріалів) в інформаційному бюлетені інституту¹³.

У плановій документації інституту з 1933–1934 рр. проблематика діловодства посідає незначне місце порівняно з генеральними напрямами досліджень (зокрема, це розроблення теорії і практики раціоналізації, основ марксистсько-ленінської методології організації й раціоналізації управління виробництвом, узагальнення досвіду та удосконалення організації апарату управління в облвиконкомах, райрадах, сільрадах, на заводах, шахтах, машино-тракторних станціях тощо)¹⁴. Водночас окремі завдання, що стосувалися обстеження організації діловодства, іноді фіксувалися у межах комплексних тем за цими напрямами. Наприклад, у змісті план-карти з теми «Внутрішня організація апарату рудоуправління «Комсомолець України» плану на 1933 р. сектора організації управлінських апаратів зазначено, що ділянками, які мали обстежуватись бригадою працівників інституту, були «загальне діловодство» (зокрема, процеси приймання вхідної кореспонденції, її оброблення, розподіл, надсилання кореспонденції), «протокольне діловодство», «множилна справа», організація контролю виконання (документів), облік особового складу, а результатами такого дослідження мали бути положення, інструкція, «документація»¹⁵. У цьому ж плані зафіксовано тему з нормування праці конторського персоналу, «відрядності роботи друкарки».

Серед архівних документів інституту поки не виявлено безпосередньо результатів роботи працівників інституту, наукових звітів чи матеріалів обстежень, пов'язаних з організацією діловодства (крім зазначеного машинописного посібника). Водночас залишилися відомості про деякі публікації співробітників ІРУ з діловодства. Зокрема, авторами тогочасних видань були Р. Даннерт («Організація і техніка діловодства (реєстратура)»), О. Брагинський та М. Горенштейн («Організація машинопису (організація роботи, нормування, відрядна система обліку)»), В. Зімельєв («Графический контроль плана»), «Простейшие диаграммы»).

ІРУ проіснував до квітня 1934 р., коли було ліквідовано ряд наукових установ економічного

профілю (зокрема в Україні майже в один і той же день разом з ним – Український науково-дослідний інститут економіки та організації промисловості, що також був створений 1929 р.)¹⁶.

Зосередження науковців, що опрацьовували проблеми наукової організації діловодства, переважно з позицій економіко-управлінського підходу, фактично виключило розгляд цих проблем у зв'язку з архівною справою. Втім, провідні українські архівісти були переконані у необхідності такого розгляду. Так, на I Всеукраїнській нараді архівних працівників (1924 р.) обговорювалися проблеми належної організації діловодства в установах¹⁷; ці питання порушувалися архівістами і надалі у 1930-х роках¹⁸.

Постійно звертали увагу на зв'язок теорії діловодства й архівної справи відомі українські архівознавці. Зокрема, В. Веретенников захищаючи у боротьбі з проблемно-тематичним поділом архівних документів (цей принцип намагалися впровадити у класифікацію документів у діловодстві, що, на нашу думку, також було виявом впровадження децимальної системи) принцип походження формування архівних фондів та обґрунтовуючи поняття діловодного фонду (та інші поняття своєї «фондової теорії»), фактично підтверджував у своїх працях важливість такого зв'язку¹⁹. Українськими архівознавцями впродовж 1920–1930-х рр. готувалася і видавалася навчальна література для студентів і слухачів курсів підвищення кваліфікації працівників архівних підрозділів «дієвих» установ, що безпосередньо була присвячена технології діловодства («діловодній техніці») чи містили розділи, де вона розглядалася в контексті архівної технології²⁰. Водночас слід відзначити, що у тогочасній українській архівній періодиці наукові публікації з теорії діловодства фактично відсутні²¹.

1950–1980-і роки. Початок формування напрямів досліджень традиційного документознавства в УРСР у 1950–1960-х рр. та їх розвиток у 1970–1980-х рр. насамперед слід пов'язати з переданням у післявоєнні роки архівним установам повноважень в СРСР щодо організації діловодства та контролю за його здійсненням. Водночас йшлося не тільки про посилення відповідальності архівних установ у межах свого профілю за організацію діловодства в установах, а також й про їх участь у нормативному та науково-методичному його забезпеченні.

Слід зауважити, що певну наукову роботу, пов'язану зі створенням проектів загальносоюзних нормативних та науково-методичних документів, здійснювало Архівне управління УРСР. Голо-

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

вархів СРСР постійно надсилав на розгляд Архівного управління республіки проекти таких документів, підготовлені (у тому числі й на основі наданих Архівним управлінням УРСР матеріалів) фахівцями Головархіву СРСР та співробітниками його галузевого інституту – ВНДІДАС (створений у 1966 р. в системі Головархіву СРСР), з проханням викласти свої зауваження та пропозиції²². Архівне управління УРСР також взяло участь у підготовці Єдиної державної системи діловодства (ЄДСД)²³, а саме – у 1971 р. за дорученням Управління Справами Ради Міністрів УРСР здійснило вивчення проекту ЄДСД і підготувало змістовну рецензію із зауваженнями для ВНДІДАС²⁴.

Організація ЄДСД в СРСР зумовила у 1970-х роках масштабну роботу з розроблення і впровадження уніфікованих систем документації, єдиної системи класифікації і кодування техніко-економічної інформації, зокрема в аспекті їх використання в автоматизованих системах управління (АСУ)²⁵. У науковому розробленні та впровадженні уніфікованих систем документації, зокрема уніфікованої системи організаційно-розпорядчої документації (УСОРОД) мали взяти участь архівні установи всіх республік. Так, Головархів СРСР зобов'язав Архівне управління УРСР вжити заходи щодо укомплектування апарату управління та архівних установ кваліфікованими фахівцями в галузі документознавства, продумати можливість створення спеціальних підрозділів з організації діловодства, творчих груп з науково-дослідного розроблення питань уніфікації організаційно-розпорядчої документації (ОРД), залучення до опрацювання цих питань зацікавлених наукових установ, міністерств і відомств республіки. У зв'язку з цим Архівне управління УРСР мало здійснити вивчення комплексу ОРД, що застосовувався у різних ланках управління, шляхів її уніфікації та узгодження з АСУ, підготовці пропозицій щодо побудови і складу УСОРОД, а також взяти участь у розробленні проектів стандартів на ОРД²⁶. Втім, у листі-відповіді на доручення Головархіву СРСР щодо участі архівістів України у розробленні УСОРОД начальник Архівного управління УРСР О. Мітюков зауважив, що «проблему нашої участі у зазначеній роботі та інших дослідженнях в галузі діловодства було б правильно вирішувати шляхом створення в Україні філіалу ВНДІДАС, необхідність в якому вже давно є нагальною»²⁷. У перспективному плані розвитку архівної справи в Україні на 1976–1990 рр. передбачалося створення науково-дослідного підрозділу – філії ВНДІДАС²⁸. Однак, центральною владою це питання так і не було вирішено.

Водночас, спільними зусиллями працівників Головархіву УРСР та Центрального державного архіву Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління УРСР 1985 р. було створено Республіканський організаційно-методичний кабінет по діловодству. За відсутності в Україні галузевої науково-дослідної інституції цей кабінет упродовж десяти років відіграв роль методично-консультаційного центру з впровадження результатів науково-дослідної роботи в галузі документознавства і діловодства, узагальнення і поширення передового досвіду роботи міністерств, відомств, підприємств, установ і організацій. На базі кабінету Головархівом УРСР проводилися наради і семінари працівників служб діловодства і відомчих архівів установ, заняття Республіканських курсів підвищення кваліфікації керівних працівників і спеціалістів народного господарства (за спеціальністю «діловодство й архівна справа»)»²⁹.

Підґрунтям для формування і поширення в УРСР документознавчих знань стала організація у 1944 р. на історичному факультеті Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка кафедри, діяльність якої було спрямовано на підготовку істориків-архівістів. І хоча впродовж 1960–1980-х рр. в архівознавчо-джерелознавчому напрямі підготовки студентів переважала то одна, то друга його складова³⁰, так чи інакше викладання циклу архівознавчих дисциплін, навчальних курсів історичного джерелознавства, археографії, спеціальних історичних дисциплін сприяло виробленню у студентів фундаментальних знань з історії й теорії документа. Відсутність пріоритету курсу «Документознавство» на кафедрі архівознавства університету значної мірою компенсувалася створенням при неї у 1964 р. постійно діючих тримісячних курсів підвищення кваліфікації керівних працівників служб діловодства міністерств, відомств, установ та організацій республіки³¹. Метою курсів була підготовка кваліфікованих працівників служб діловодства через ознайомлення слухачів з напрямками удосконалення роботи управлінського апарату, впроваджуваними новітніми на той час засобами механізації діловодних процесів й тиражування документів, науковими методиками раціоналізації діловодства, основними засадами створюваної ЄДСД тощо. До проведення занять було залучено професорсько-викладацький склад кафедри архівознавства, спеціалістів Архівного управління УРСР, а також найбільш досвідчених практичних працівників служб діловодства міністерств і відомств.

Слід зазначити, що впродовж 1960-х рр. Архівним управлінням УРСР було організовано і про-

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

ведено у Києві три республіканські наукові конференції з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Привертають увагу матеріали другої такої конференції (відбулася 1–4 червня 1965 р.)³². Зокрема, на засіданні секції «Архівознавство та діловодство», було обговорено доповіді, присвячені науковим принципам і критеріям відбору документів установ, організацій та підприємств на постійне зберігання, проблемам класифікації документів, створенню ЄДСД. Слід зауважити, що серед рекомендацій цієї конференції чи не найголовнішою тезою була нагальність вирішення питання про створення єдиного наукового центру в УРСР (у числі головних завдань якого було впровадження ЄДСД) на базі лабораторії удосконалення організації управління Ради народного господарства УРСР (Українська рада народ-

ного господарства)³³. Цю лабораторію у подальшому було реорганізовано в Український філіал науково-дослідного інституту планування і нормативів при Держплані СРСР у м. Києві (про це див. нижче).

У науково-методичній роботі архівних установ важлива роль належала «Науково-інформаційному бюлетеню Архівного управління УРСР», що 1965 р. дістав назву «Архіви України». Огляд змісту журналу з 1958 р. (коли зафіксовано першу публікацію з тематики забезпечення організації діловодства) до 1991 р. дозволив представити кількісний розподіл статей за їх основним змістовим аспектом щодо організації діловодства, нормативного та науково-методичного його забезпечення (див. Табл. 1).

Табл. 1. Ранжування кількості статей, опублікованих у 1958–1991 рр. у журналі «Архіви України», за тематикою організації нормативного та науково-методичного забезпечення діловодства

№/пп	Основна тема публікації	Кількість статей
1	2	3
1.	Загальний огляд, аналіз стану і/або досвіду організації діловодства в установі	48
2.	Розроблення інструкцій з діловодства та складення номенклатур справ установи	22
3.	Питання уніфікації та стандартизації документів	16
4.	Практика оформлення різних видів документів	12
5.	Формування справ та оформлення справ у діловодстві	8
6.	Форми підвищення кваліфікації	8
7.	Організація наукових досліджень у діловодстві	7
8.	Групування, класифікування документів та види документації, створення переліків документів зі строками зберігання	5
9.	Розроблення, завдання ЄДСД, її впровадження	5
10.	Перевірки та контроль у діловодстві	4
11.	Засоби механізації та автоматизації діловодства	3
12.	Організація документообігу	3
13.	Індексація та реєстрування документів у діловодстві	3
14.	Нормування праці та організація праці в службах діловодства	3
15.	Попередній розгляд документів	1
16.	Експертиза цінності	1
17.	Облік документів	1

Таким чином, більшість статей було присвячено загальному огляду, аналізу стану організації діловодства в установі чи установах певної галузі (сфери діяльності), як правило, з розкриттям проблем такої організації і майже завжди – з висвітленням досвіду комплексної раціоналізації організації діловодства. У значній частині інших публікацій розглянуто впровадження раціональних ме-

тодик реалізації окремих діловодних процесів (чи навіть операцій). Найбільше публікацій присвячено досвіду підготовки нормативних документів з організації діловодства в установі – інструкції з діловодства та номенклатур справ. Втім, небагато праць з розроблення такого нормативного-методичного посібника, як перелік документів зі строками їх зберігання і що, як правило, пов'язані

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

з питаннями класифікування, групування документів у діловодстві. Іншою «продуктивною» темою є стандартизація та уніфікація управлінських документів, створюваних в установі, зокрема організаційно-розпорядчих. У низці публікацій надано методику й описано раціональний досвід оформлювання різних видів управлінських (організаційно-розпорядчих) документів.

У деяких статтях було порушено питання розроблення та впровадження ЄДСД. Серед них слід відзначити публікацію фундатора радянського документознавства К. Мітяєва³⁴, який окреслив напрями розроблення ЄДСД, завдання, які вона мала виконувати. В інших публікаціях було проаналізовано різні аспекти впровадження системи в установах. Мали місце також матеріали, в яких безпосередньо розглядалися проблеми наукового забезпечення організації діловодства в Україні. Найперше серед них слід відзначити статтю М. Місермана та М. Савченка³⁵, які ще у 1961 р. наявність проблем організації діловодства в республіці вбачали у відсутності розроблених наукових засад діловодства і, зокрема, наукових підходів до роботи з документами, що створюються в процесі діяльності установ. Автори статті порушили питання щодо розроблення класифікаторів управлінської документації, впровадження карткової системи реєстрації документів, створення курсів підготовки кваліфікованих секретарів-діловодів, а також запропонували створити Міжвідомчу комісію для вироблення єдиних принципів організації і здійснення поточного діловодства в установах УРСР та типових інструкцій з діловодства на підставі ознайомлення з досвідом роботи міністерств і відомств республіки та наукового його аналізу. Слід зауважити, що висвітлені у публікації проблеми та напрями наукового забезпечення організації діловодства не втратили актуальності й досі. Із створенням у 1962 р. Міжвідомчої комісії з діловодства як дорадчого органу Ради Міністрів УРСР у часописі було опубліковано статті, де пропонувалися певні наукові та методичні заходи щодо покращання стану діловодства в республіці. Наприклад, низку досить радикальних пропозицій було запропоновано П. Злобіним³⁶, однак вони були критиковані у статті О. Саніна³⁷. Це була чи не єдина у ті часи дискусія, яка виникла на сторінках журналу із зазначеної проблематики. У подальшому в деяких статтях також були порушені питання наукового забезпечення організації діловодства. Так, в публікації М. Савченка «Удосконалювати діловодство в установах і на підприємствах»³⁸ пропонувалося створити так звані дослідно-показові установи із зразковою організацією діло-

водства. У статті І. Легенького було зроблено спробу здійснити науковий аналіз причин зростання потоків документів в установах³⁹. Втім, у деяких публікаціях поняття наукового забезпечення розумілося переважно як впровадження методик, спрямованих на удосконалення технології діловодства⁴⁰.

Між тим в Україні у ці часи функціонувала наукова інституція документознавчого спрямування, у якій дослідження організації діловодства здійснювалося вже не з архівознавчих засад, а більшою мірою виходячи з управлінських, економічних аспектів. Йдеться про Український філіал науководослідного інституту планування і нормативів при Держплані СРСР у м. Києві. Організаційні витoki філіалу починаються з лабораторії удосконалення організації управління промисловістю Української ради народного господарства (на базі СКБ заводу верстатів та автоматів ім. Горького у м. Києві). Лабораторія існувала з 9 травня 1964 р. по 18 січня 1966 р. З 18 січня 1966 р. її перетворено у Відділення наукової організації управління народним господарством науково-дослідного економічного інституту Держплану УРСР (м. Київ), а з 30 червня ц. р. у зазначений вище філіал⁴¹. Документознавчі дослідження проводив відділ наукової організації управлінської праці та діловодства. У структурі філіалу він існував впродовж 1966–1970 рр. (хоча його назва і змінювалася; в 1970 р., наприклад, він називався відділом методології документування та організації діловодства). У складі відділу були два сектора: перший – методології документування діловодства, другий – механізації діловодних процесів й адміністративно-управлінської праці. Слід зазначити, що провідні співробітники відділу були авторами відомих профільних публікацій⁴². Друкована наукова продукція філіалу ще достатньо не вивчена. Потребує поглибленого дослідження й архівний фонд філіалу, що зберігається в ЦДАВО України і містить справи з науковими звітами з проблематики, догичної до документознавчої. Коротко охарактеризуємо тематику зазначених звітів.

Ще під час існування лабораторії у 1965 р. її співробітниками було підготовлено наукові звіти з таких тем: «Удосконалення організації управлінської праці та діловодства в системі керування промисловістю»⁴³, «Класифікація питань діяльності підрозділів і питання організації управлінської праці, документування та документообігу в Українській раді народного господарства»⁴⁴, «Рекомендації щодо спрощення документообігу»⁴⁵. У 1966 р. було виконано звіти з тем «Дослідження системи діловодства в апараті Ради Міністрів УРСР та організація документопотоків

й контролю за виконанням документів на основі застосування сучасних засобів оргтехніки»⁴⁶ та «Розроблення систем документування й документоутворення для органів планування та управління, установ і підприємств із врахуванням можливості застосування обчислювальної та організаційної техніки»⁴⁷. За 1967 р. зафіксовано один звіт із зазначеної проблематики з теми «Основні положення з організації документообігу, реєстрації й контролю виконання документів із застосуванням оргтехніки в центральних установах союзної республіки»⁴⁸. Зауважимо, що саме цим роком позначено завершення теми, пов'язаною з дослідженням потоків інформації в контексті розроблення структури керування виробництвом, розроблення автоматизованих систем управління⁴⁹, а у 1969 р. оформлено науковий звіт з аналізу інформаційних потоків для планування паливно-енергетичного господарства⁵⁰. Зрозуміло, що йдеться про аналіз потоків управлінської та профільної документації з виробництва певних організацій або галузі.

У наступному 1970 р. співробітники філіалу звітують про виконання теми «Аналіз інформаційно-документальних систем з різних функцій керування на промисловому підприємстві»⁵¹. Ця проблематика споріднена із популярним на той час розробленням документальних інформаційно-пошукових систем, що функціонують у межах АСУ. Наукові звіти філіалу за 1972–1974 рр. характеризують розроблення іншого напрямку документознавчих досліджень – створення та удосконалення системи уніфікованих форм первинної та планової документації, зокрема для опрацювання її на обчислювальних машинах для рівнів «республіканське міністерство – Держплан УРСР»⁵², з метою впровадження у практику планування⁵³, застосування в автоматизованих системах виробництва⁵⁴. Останній звіт у фонді зі спорідненої з документознавством проблематики має назву «Дослідження й розроблення систем взаємопов'язаних програм, планів, форм і показників раціонального планування використання вторинних ресурсів»⁵⁵. Він датований 1990 р.

Слід відзначити також наукові публікації, що враховували як економіко-управлінський аспект організації діловодства, так і проблематику взаємозв'язку діловодства й архівної справи. Зокрема, це праці Н. Гончарової, яка зосередилася переважно на розробленні актуальних питань документального забезпечення процесів керування⁵⁶.

Діяльність радянських контрольних органів упродовж 1918–1934 рр., спрямовану на удосконалення діловодства, було розглянуто у публікаці-

ях та дисертації Н. Костинської⁵⁷. До речі, ця дослідниця є автором матеріалу під рубрикою «Документоведение» у науковому виданні, що вийшло друком 1988 р.⁵⁸ Значною мірою її праці стосувалися такого напрямку як історичне документознавство. На його порубіжжі з іншими галузями історичної науки та спеціальними історичними дисциплінами в аналізованій період було опубліковано досить значну кількість публікацій, у тому числі й архівістами. Особливо слід відзначити роботи П. Захарчишиної з історії діловодства на українських землях⁵⁹, О. Купчинського з аналізу видів та формулярів давніх українських документів⁶⁰, Я. Дашкевича щодо розвитку книжної форми діловодства⁶¹. Окрему групу представляли статті, присвячені певним видам середньовічних українських документів⁶². Ці давньоукраїнські офіційні документи (більшою мірою грамоти) часто також розглядалися з позицій мовознавчого аналізу, що значною мірою сприяло побудові їх оригінальних класифікацій, визначенню жанрових особливостей, специфіки побутування, автентичності⁶³. Дотичними до історичного документознавства були також публікації, присвячені печаткам (відбиткам печаток) українських документів⁶⁴. Однак, зазначені вище праці не розглядалися у ті часи у зв'язку з документознавством, оскільки вважалося, що ця наукова дисципліна досліджує тільки сучасні офіційні документи, а її найнижча хронологічна межа має сягати XVIII століття⁶⁵. Було також опубліковано посібник, проблематика якого знаходиться на межі історичного документознавства та криміналістичного дослідження документів⁶⁶.

Уже з 1960-х рр. в СРСР поняття «документ» стали широко використовувати в наукових дисциплінах, пов'язаних із сферами практичної роботи з різними носіями інформації. Так, в інформатиці ним позначалися носії інформації, що були спеціально призначені для її зберігання та передавання. Досить широкий спектр видів об'єктів зберігання в бібліотеках (вони комплектують не тільки паперовими, а й аудіовізуальними виданнями, а також дисертаціями, звітами про науково-дослідні роботи та дослідно-конструкторські розробки, депонованими рукописами, а деякі з бібліотек мали зібрання карт, фотографічних документів, рукописні фонди тощо) зумовив застосування щодо них узагальнюючого терміна «документ» в бібліотекознавстві та бібліографознавстві. З іншого боку, відбулося певне інтегрування цих дисциплін з так званою науковою інформатикою (спрямованою на інформаційне забезпечення розвитку науки і техніки), що зумовлювалося приналежністю

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

бібліотечно-бібліографічного обслуговування до видів науково-інформаційної діяльності і через це виконанням низкою універсальних, наукових та науково-технічних бібліотек функцій органів науково-технічної інформації різних рівнів. Поширення у зазначених наукових дисциплінах понять «документальний масив», «документальна інформація», «документальні потоки», «документальний пошук», «документальна інформаційно-пошукова система», «потреби в документальній інформації», «класифікація документальної інформації» тощо створювало не тільки прецедент подібності з лексикою документознавства⁶⁷, а й відображали певну галузь знань, пов'язану із вивченням сукупності документальних інформаційних процесів (збирання, опрацювання, зберігання, пошук, видавання документальної інформації). В Україні публікації з цієї проблематики в основному зосереджувалися у збірниках наукових праць великих бібліотек, Українського науково-дослідного інституту науково-технічної інформації і техніко-економічних досліджень, інститутів культури. Однак, спеціальних узагальнюючих робіт з наукової інформатики було видано небагато (і мали вони переважно науково-популярний характер)⁶⁸, що пояснювалося наявністю досить значного потоку наукової продукції всесоюзних інститутів науково-технічної інформації, масштабною презентацією результатів досліджень із зазначеної тематики у журналі «Научно-техническая информация», який видавав (і видає дотепер) Всесоюзний (нині Всеросійський) інститут наукової та технічної інформації.

Окремий напрям у науковій інформатиці представляли дослідження документальних джерел інформації⁶⁹, зокрема наукової⁷⁰. На початку розробки у його межах були спрямовані на удосконалення створення та функціонування наукових публікацій (первинних документальних джерел наукової інформації) і науково-інформаційних документів (вторинних документальних джерел наукової інформації). Згодом дослідження документальних джерел наукової інформації охоплювали вже значно ширший спектр питань, включаючи визначення меж самого поняття, типологічний аналіз цих джерел, історію та перспективи їх розвитку. Спроби вирішити ці питання представлено у низці українських публікацій⁷¹.

Від 1991 року до нашого часу. Розвиток документознавства в Україні на сучасному етапі у загальних рисах вже було викладено в деяких публікаціях⁷². Тому в нарисі відзначено найбільш помітні події окресленого періоду, пов'язані з розвитком теорії документознавства в Україні.

На початку 1990-х рр. відомий російський бібліотекознавець Ю. Столяров починає формувати нову (щодо усталеної в СРСР) концепцію документознавства⁷³. В її основу покладено більш широке, ніж в традиційному (класичному) документознавстві поняття документа, яке охоплює вже не тільки документацію (службові, особисті, тобто так звані «неопубліковані» документи), а й видання, публікації (тобто «опубліковані» документи). Витоки цієї концепції – у працях вже згаданого нами фундатора науки «документація» (документаційної науки) П. Отле (1930-і рр.) та його послідовників. Певні теоретичні надбання (у тому числі й бібліографознавчі) цієї науки включає у 1960-х рр. радянська інформатика, яка, що вже відзначалося, впродовж наступних двох десятиліть вивчає публікації як документальні джерела інформації. Нова концепція документознавства залучає до своєї теоретичної частини також значну частину результатів книгознавчих, бібліотекознавчих та бібліографознавчих досліджень на підставі інформологічного постулату, що «книга» це теж документ.

Значною мірою нова концепція документознавства була асоціативною дослідженню документа (у широкому його розумінні), які здійснювали у другій половині 1980-х рр. українські вчені (Г. Швецова-Водка, С. Кулешов). Однак в Україні тоді він не ототожнювався з «новим» документознавством. Його розглядали як вивчення документа з позицій різних документально-інформаційних наук, про що, зокрема, свідчить публікація 1992 р. Г. Швецової-Водки⁷⁴. У цьому ж році вийшла друком фундаментальна монографія з кодикології Л. Дубровіної, в якій було чітко розмежовано застосування поняття «документ» з точки зору інформатики, бібліографознавства, кодикології й інших спеціальних історичних дисциплін, що водночас ілюструвалося прикладами дослідження рукописної книги такими науками як історичне джерелознавство, археографія, палеографія, текстологія, документознавство, бібліографознавство, історія книги⁷⁵. Водночас цим автором висловлювалася думка щодо можливості існування «документографії» як прикладної галузі фундаментальної науки документологія, у межах якої мають здійснюватись «узагальнюючі дослідження загальних закономірностей фіксації і передачі інформації в документальних системах та документальних комунікаціях»⁷⁶. Пізніше в монографії С. Кулешова (1995)⁷⁷, присвяченій документальним джерелам наукової інформації, відзначено, що документ вивчається циклом наук (який позначається різними назвами), до якого при широкому розгляді доку-

мента можуть входити бібліографознавство, бібліотекознавство, книгознавство, інформатика, архівознавство, історичне джерелознавство, музеєзнавство та ін. Відзначалася можливість проведення міжгалузевих досліджень документів, причому зауважувалося, що не в площині форм та методів роботи з документами (оскільки кожна зі сфер практичної роботи має свою специфіку), а з точки зору створення загальної історії та теорії документа, яка у перспективі може стати основою документології⁷⁸. У фундаментальній праці з архівознавства та археографії Г. Боряка (1995 р.) було розглянуто зміст документознавства як науки, критиковано як спроби зробити цю науку комплексним об'єднанням, що вивчає всі історичні джерела, так і можливості розроблення теорії документа⁷⁹. Автор дотримувався архівознавчого (тобто традиційного) трактування документознавства, яке на його думку, пов'язане з документацийним забезпеченням управління та діловодством установ⁸⁰. Традиційна точка зору на документознавство була відображена також у довіднику «Специальные исторические дисциплины» (1992), підготовленому кафедрою архівознавства та спеціальних історичних дисциплін Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка⁸¹.

У 1997 р. Харківським державним інститутом культури (ХДАК) було видано перший в Україні підручник з документознавства (автор – Н. Кушнарченко). Його зміст викладено з позицій «нового» документознавства. З точки зору теоретичного аналізу найбільший інтерес представляли погляди автора на структуру документознавства як науки⁸². У подальшому питання структури наукової дисципліни і відповідно позиції щодо її змісту та завдань неодноразово ставали об'єктом дискусій в спеціальних українських публікаціях. Цим питанням приділяли увагу Ю. Сорока, Г. Швецова-Водка, М. Слободяник, С. Кулешов, Н. Кушнарченко⁸³. Порушується питання щодо наявності в документознавстві окремого напрямку – історичного документознавства⁸⁴.

Першу профільну монографію з наукової дисципліни було опубліковано 2000 р. Її автор – С. Кулешов, охарактеризував історію та теоретичні основи загального документознавства (документології) і традиційного документознавства⁸⁵. Працю було відзначено галузевою премією імені Василя Веретеннікова Державного комітету архівів України та Спілки архівістів України. У 2001 р. вийшла друком монографія Г. Швецової-Водки «Документ і книга в системі соціальних комунікацій»⁸⁶, в якій узагальнювалися багаторічні авторські дослідження процесів формування різних значень поняття

«документ», проблем типології документа і книги, співвідношення понять документа і книги, об'єкта бібліографії тощо. Слід зауважити, що обговорення теоретичних проблем документознавства активно продовжується і нині. Серед найбільш дискусійних – структура документознавства як науки і поняття «документологія» (окрема наука чи галузь наукових знань у межах документознавства), термінологія документознавства, типологія документів.

Позитивним явищем останніх років стала поява публікацій, в яких розглядаються не абстрактні питання теорії документа, а теоретичні аспекти науково-практичних розробок (всі вони стосуються, зрозуміло, традиційного документознавства). Йдеться про питання теорії експертизи цінності документів (С. Сельченкова), розгляд теорії діловодства як галузі наукових знань (О. Загорецька), аналіз наукових засад керування документацийними процесами (І. Антоненко), документацийного забезпечення менеджменту (Н. Гончарова), концептуальних основ формування культури діловодства в сучасних установах України (Ю. Палеха) та ін. Формується самостійний потік публікацій, присвячений документознавчим питанням створення та функціонування електронних документів.

Останні роки позначені виходом фундаментальних монографій, в яких розглянуто проблематику історичного документознавства. Це праця В. Шандри, в якій охарактеризовано організацію документування та роботу з документами в генерал-губернаторствах України⁸⁷. Іншим прикладом є монографія О. Купчинського «Акти і документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть», що узагальнює результати досліджень проведених відомим вченим-архівістом упродовж останніх трьох десятиліть⁸⁸.

¹ Див., наприклад: *Войцехівська І. Н.* Київська школа документалістів // Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921 рр.): Зб. наук. праць / ГАУ при Кабінеті Міністрів України; УДНДІАСД; НПБ України. – К., 1998. – С. 239–241; *Калакура Я., Щербак М.* Центр архівістики та джерелознавства в Київському університеті // Студії з архів. справи та документознавства. – 2004. – Т. 12. – С. 156.

² *Ковальський М. П.* Антонович Володимир Боніфатійович // Джерелознавство історії України: Довідник / Київський ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 1998. – С. 154–155; *Калакура Я. С.* та ін. Історичне джерелознавство: Підручник для студ. істор. спеціальностей вищих навч. закладів. – К.: Либідь, 2002. – С. 19–22.

³ *Бузинний О.* Практичний підручник діловодства українською мовою. – Х.; К., 1924.; *Мейльман В.* Організована канцелярія: Практическое руководство организации делопроводства. – К., 1924.

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

производства на научных основах. – К., 1924; *Славуцкий Г. И., Войтицкий С. И.* Карточная система делопроизводства для центральных и губернских учреждений. – Х., 1924; Учебник делопроизводства райисполкомов и сельсоветов. – Х., 1926 та ін.

⁴ *Евстихьев А. Ф.* Десятичная система в административном делопроизводстве / ВУЦИК. – Х., 1921 – 12 с. (Библиотека по упрощению советского аппарата. Вып. 2-й)

⁵ Діяльність і праці П. Отле (якого деякі вчені вважають то піонером інформатики, то фундатором документознавства або документології) нині активно вивчають. Його ідеї щодо пошуку універсальних методик роботи з об'єктами, які зберігають в бібліотеках, архівах та музеях, на той час представлялися цілком реальними (декто вважає їх актуальними і нині) й пропагувалися у світі. Запровадження таких методик наочно ілюструє праця П. Отле «Керівництво з адміністративного діловодства» («Manuel de la documentation administrative»), яка в багатьох частинах безперечно була прогресивною (щодо уніфікації документів, застосування засобів механізації, так званої «адміністративної статистики» тощо), однак впровадження десяткової системи класифікації у діловодстві і особливо в архівній справі у подальшому не було визнано доцільним. До речі, цю працю було видано в СРСР, але в російському перекладі вона вже називалася інакше. Див.: *Отле П.* Руководство к администрированию: Доклад, сделанный на 2-м Международном Конгрессе Административных наук в Брюсселе в 1923 году. – М.: Изд-во НКРКИ, 1924. – 85 с.

⁶ У фундаментальній праці з історії архівної науки та освіти в Україні І. Матяш відзначає також функціонування на початку 1920-х рр. Асоціації працівників діловодства і управління. Див.: *Матяш І.* Архівна наука і освіта в Україні 1920 – 1930-х років / Держкомархів України, УДНДІАСД. – К., 2000. – С. 409.

⁷ ЦДАВО України, ф. 4508, оп. 1, спр. 181, арк. 12.

⁸ Там само, спр. 38.

⁹ Див.: *Кулешов С. Г.* З історії організації наукових досліджень процесів діловодства в Україні у 1920–1930-х роках // Студії з архів. справи та документознавства. – К., 2004. – Т. 11. – С. 177–182.

¹⁰ Цікаво, що цей документ відсутній у досить популярному за радянських часів навчальному посібнику Московського державного історико-архівного інституту «Сборник законодательных актов по делопроизводству (1917–1970 гг.)» (М., 1973).

¹¹ ЦДАВО України, ф. 4508, оп. 1, спр. 160, арк. 6.

¹² Там само, спр. 114, арк. 11.

¹³ Там само, спр. 160, арк. 24.

¹⁴ Там само, спр. 121, арк. 9; спр. 250, арк. 5–6.

¹⁵ Там само, спр. 227, арк. 6.

¹⁶ Слід зауважити, що це сталося на два роки пізніше ліквідації московського ІТУ у квітні 1932 р.

¹⁷ *Мітюков О. Г.* Радянське архівне будівництво на Україні (1917–1973) / ГАУ. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 58–60.

¹⁸ Там само. – С. 113.

¹⁹ *Матяш І.* Архівна наука і освіта в Україні 1920–1930-х років... – С. 232–238.

²⁰ Там само. – С. 405, 420, 422–425, 430, 436, 452.

²¹ Ці видання містять, зокрема, розпорядчі документи, що стосувалися організації «архівної частини діловодства», один – з укладення переліку справ і документів, і тільки одна замітка, в якій наголошувалося про необхідність покращання організації діловодства в установах Див.: *Матяш І.* Ук-

раїнська архівна періодика 1920–1930-х рр.: історія, бібліографія, бібліометрія / НБУВ НАН України; УДНДІАСД. – К., 2000. – С. 136 (№ 62), 141 (№ 105), 170 (№ 389), 176 (№ 439).

²² *Загорецька О. М.* Нормативне та науково-методичне забезпечення організації діловодства в Україні у другій половині ХХ на початку ХХІ століття: Дис. ... канд. іст. наук / УНДІАСД. – К., 2005. – 194 с.

²³ У підготовці ЄДСД взяли участь Головархів СРСР, Державний комітет Ради Міністрів СРСР з питань праці і заробітної плати, Державний комітет стандартів Ради Міністрів СРСР, Академія наук СРСР, Міністерство приладобудування, засобів автоматизації і систем управління, а також ряд галузевих науково-дослідних інститутів СРСР. Головним розробником ЄДСД був ВДІДАС.

²⁴ *Загорецька О. М.* Нормативне та науково-методичне забезпечення... – С. 74.

²⁵ Подібна проблематика порушувалася і в українській архівознавчій періодиці. Див.: *Васильєв М., Плякса В.* Уніфіковані документи в автоматизованих системах управління // Архіви України. – 1972. – № 3. – С. 71–74.

²⁶ *Загорецька О. М.* Нормативне та науково-методичне забезпечення... – С. 80.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

²⁹ Див.: *Прокопчук В. В.* Республіканський організаційно-методичний кабінет по діловодству // Архіви України. – 1985. – № 4. – С. 17–21; *Загорецька О. М.* Нормативне та науково-методичне забезпечення... – С. 89–90.

³⁰ Див.: *Калакура Я., Щербак М.* Центр архівістики та джерелознавства в Київському університеті... – С. 158.

³¹ *Загорецька О. М.* Нормативне та науково-методичне забезпечення... – С. 84. Привертає увагу також факт ініціювання університетом відкриття спеціальності референт-діловод. Див.: *Бездрабко В. В.* Управлінське документознавство: Навч. посіб. – К., 2006. – С. 29.

³² На першій конференції (відбулася 14–17 червня 1961 р.) доповідачі лише порушували питання удосконалення організації діловодства в установах республіки, а на третій (відбулася 24–25 червня 1968 р.) доповідей з питань, дотичних до документознавства, представлено не було (якщо не враховувати доповідь відомого українського архівіста Захарія Сендика з історії діловодства ревкомів на Рівненщині у 1919–1920 рр.).

³³ Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін // Архіви України. – 1965. – № 4. – С. 3–17.

³⁴ *Митяєв К.* Основні напрями розроблення єдиної державної системи діловодства // Архіви України. – 1965. – № 4. – С. 18–24.

³⁵ *Місерман М., Савченко М.* Деякі питання наукової організації поточного діловодства в установах УРСР // Наук.-інформ. бюл. Архів. упр. УРСР. – 1961. – № 6. – С. 6–12.

³⁶ *Злобін П.* Поліпшення і вдосконалення діловодства в радянському державному і господарському апараті // Наук.-інформ. бюл. Архів. упр. УРСР. – 1962. – № 3. – С. 56–60.

³⁷ *Санін О.* Деякі міркування з приводу статті П. Злобіна // Наук.-інформ. бюл. Архів. упр. УРСР. – 1963. – № 1. – С. 40–43.

³⁸ *Савченко М.* Удосконалювати діловодство в установах і на підприємствах // Наук.-інформ. бюл. Архів. упр. УРСР. – 1963. – № 1. – С. 10–15.

³⁹ *Легенький І.* Діловодство – на наукову основу // *Архіви України.* – 1970. – № 1. – С. 41–43.

⁴⁰ Див., наприклад: *Тимошенко Г.* Організацію діловодства – на наукову основу // *Архіви України.* – 1968. – № 1. – С. 53–55.

⁴¹ ЦДАВО України, ф. 5121, оп. 1, спр. 1, арк. 1–3.

⁴² Особливо це стосується праць старшого наукового співробітника відділу методології документування та організації діловодства А. Фельзера. Див., наприклад: *Галаков В., Фельзер А.* Усунути хиби в оформленні документів у поточному діловодстві // *Архіви України.* – 1966. – № 5. – С. 12–17; *Приедромирская Е. М., Фельзер А. Б.* К вопросу о методах исследования делопроизводства // *Сов. архивы.* – 1972. – № 5. – С. 54–61; Унифицированная система организационно-распорядительной документации, методика и опыт внедрения / Науч. ред. А. Б. Фельзер. – К.: Знание, 1977. – 16 с. Значної популярності набув довідковий посібник «Делопроеизводство», підготовлений ним у співавторстві з начальником відділу відомих архівів та організації діловодства Архівного управління УРСР М. Місерманом. Вперше посібник було видано у Києві в 1977 р. і двічі його перевидували у 1987 й 1988 рр. Див.: *Фельзер А. Б., Миссерман М. А.* Делопроеизводство: Справ. пособие. – К.: Вища шк., 1977. – 200 с.

⁴³ ЦДАВО України, ф. 5121, оп. 2, т. 1, спр. 28, 30.

⁴⁴ Там само, спр. 29.

⁴⁵ Там само, спр. 31.

⁴⁶ Там само, спр. 47.

⁴⁷ Там само, спр. 48.

⁴⁸ Там само, спр. 69.

⁴⁹ Там само, спр. 57.

⁵⁰ Там само, спр. 125.

⁵¹ Там само, спр. 156.

⁵² Там само, спр. 200.

⁵³ Там само, спр. 236.

⁵⁴ Там само, спр. 262.

⁵⁵ Там само, спр. 792.

⁵⁶ Див.: *Гончарова Н. И.* Пути совершенствования системы документальной информации в управлении научно-исследовательским учреждением // *Науковедение и информатика.* – 1987. – Вып. 28. – С. 34–37; *Коренной А. А., Гончарова Н. И., Каленская Н. Ф., Логвинова Д. М.* Система программно-целевой документации и методы ее анализа // *Науковедение и информатика.* – 1985. – Вып. 26. – С. 15–21 та ін.

⁵⁷ *Костинская Н. С.* Деятельность контрольных органов по совершенствованию государственного аппарата и делопроизводства в 1918–1934 гг.: Дис. ... канд. ист. наук / Ин-т истории АН УССР. – К., 1988. – 187 с.

⁵⁸ *Костинская Н. С.* Документоведение // *Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория.* – К.: Наук. думка, 1988. – С. 124–129, 253.

⁵⁹ *Захарчишина П.* Писарі й архівісти земських та городських канцелярій на західноукраїнських землях в XV – XVIII ст. // *Архіви України.* – 1969. – № 1. – С. 15–26; *Вона ж.* Особливості діловодства в адміністративних установах Галичини (1772–1918) // *Наук.-інформ. бюл. Архів. упр. УРСР.* – 1963. – № 1. – С. 15–24.

⁶⁰ *Купчинський О. А.* До питання про характеристику формуляра рукописних документів середньовіччя // *Архіви України.* – 1974. – № 6. – С. 12–20; *Він же.* З історії створення науково-довідкового апарату до фондів судово-адміністративних установ України XV – XVIII ст. // *Архіви України.* – 1976. – № 1. – С. 27–35; *Він же.* Методика наукового описання давніх

документів // *Архіви України.* – 1971. – № 4. – С. 52–62; *Він же.* Розвиток галицько-волинського документа в контексті міжслов'янських зв'язків XIII – XIV ст. // *Київська Русь: культура, традиції.* Зб. наук. пр. – К., 1983. – С. 25–45 та ін.

⁶¹ *Дашкевич Я. Р.* Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в XIII – XVIII ст.: Проблематика, стан і методика дослідження // *Історичні джерела та їх використання.* – К.: Наук. думка, 1969. – Вип. 4. – С. 129–171.

⁶² Див., наприклад: *Пірко В. О.* Ревізії Перемишльської землі кінця XVI – початку XVIII ст. як джерело соціально-економічної історії міст Руського воеводства (Галичини) // *Архіви України.* – 1977. – № 2. – С. 71–75; *Найтавер К.* Урбаріальні документи кінця XVIII ст. – джерела соціально-економічного становища селянства Закарпаття // *Архіви України.* – 1971. – № 6. – С. 82–86; *Пономаренко Л.* Картографо-геодезичні матеріали архівів м. Києва // *Архіви України.* – 1973. – № 4. – С. 63–67; *Шульга І. Г.* Документи митниць як джерело до вивчення торгівлі на Україні // *Архіви України.* – 1975. – № 6. – С. 60–63 та ін.

⁶³ Див., наприклад: *Генсьорський А. І.* З коментарів до Галицько-Волинського літопису: Волинські та галицькі грамоти XIII ст. // *Історичні джерела та їх використання.* – К.: Наук. думка, 1969. – Вип. 4. – С. 171–184; *Грамоти XIV ст. / Упоряд. М. М. Пешак.* – К.: Наук. думка, 1974. – 255 с.; *Свенціцький І.* Західноукраїнські грамоти XIV–XV ст. // *Питання українського мовознавства.* – Львів, 1957. – Кн. 2. – С. 3–37; *Українські грамоти XV ст. / Підготов. тексту, вступна ст. і комент. В. М. Русанівського.* – К.: Наук. думка, 1965. – 163 с. та ін.

⁶⁴ Див., зокрема: *Гавриленко В. О.* Українська сфрагістика: питання предмета та історіографії. – К.: Наук. думка, 1977. – 167 с.

⁶⁵ Див.: *Кулешов С.* Історичне документознавство: зміст та основні завдання наукового напрямку (до постановки проблеми) // *Архіви України.* – 1998. – № 1–6. – С. 9–18.

⁶⁶ *Лисиченко В. К.* Криминалистическое исследование документов. Вып. 1. Возникновение и развитие общественных функций документов / Киевск. гос. ун-т. им. Т. Г. Шевченко. – К., 1971. – 77 с.

⁶⁷ До речі, документознавство та архівознавство на певному етапі теж зазнали впливу наукової інформатики, а на межі кібернетики та документознавства у 1960–1970-і рр. виникає новий науковий напрям – документалістика.

⁶⁸ Див., наприклад: *Чурсин Н. Н.* Популярная информатика. – К.: Техника, 1982. – 157 с.; *Коренной А. А.* Информатика и коммуникация. – К.: Наук. думка, 1986. – 143 с.

⁶⁹ Ця проблематика була задекларована в Україні ще у 1975 р. Див.: *Сокальський А. С.* Некоторые пути повышения эффективности использования документальных источников информации // *Пути повышения качества и эффективности использования научно-технической информации: Тезисы докл. респ. науч. конф. Секц. 1. Теоретические и методологические вопросы эффективности научно-технической информации и пропаганды.* – К., 1975. – С. 87.

⁷⁰ Див.: *Кулешов С.* Документальні джерела наукової інформації як об'єкт дослідження інформатики // *Студії з архів. справи та документознавства.* – 1996. – Т. 1. – С. 129–76.

⁷¹ *Кулешов С. Г., Маньковский А. Л.* Основные характеристики документальных источников научной информации как объектов прогнозирования // *Науковедение и информатика.* – 1986. – Вып. 27. – С. 51–56; *Кулешов С. Г., Маньковский А. Л.* Эволюция документальных источников научной

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

інформації як об'єкт дослідження // Науковедение и информатика. – 1987. – Вып. 28. – С. 45–50; Кулешов С. Г., Девтерова Т. В. Жанры документальных источников научной информации // Науковедение и информатика. – 1989. – Вып. 31. – С. 56–63; Кулешов С. Г. Развитие документальных источников научной информации (историко-типологический анализ). Ч. 1. Документальные источники научной информации как объект историко-типологического исследования: Препринт / Ин-т философии АН УССР; ОНИОН. – К., 1990. – 28 с.; *Він же*. Развитие документальных источников научной информации (историко-типологический анализ). Ч. 2. Досистемный этап развития документальных источников научной информации: Препринт / Ин-т философии АН УССР; ОНИОН. – К., 1990. – 42 с.; *Він же*. Развитие документальных источников научной информации (историко-типологический анализ). Ч. 3. Генезис новой научной литературы и формирования системы ДИНИ: Препринт / Ин-т философии АН УССР; ОНИОН. – К., 1990. – 45 с. та ін.

⁷² Кулешов С. Українське документознавство: сучасний стан та перспективи розвитку // Студії з архів. справи та документознавства. 1999. – Т. 4. – С. 95–99; Матяш І. Б., Кулешов С. Г. Архивная наука и документоведение Украины на современном этапе // Отечественные архивы. – 2002. – № 6. – С. 46–55; Кулешов С. Перспективні напрямки наукових досліджень у спеціальному документознавстві // Студії з архів. справи та документознавства / Держкомархів України; УНДІАСД; Європейський ун-т. – К., 2004. – Т. 12. – С. 115–120.

⁷³ Документоведение: Программа для студентов по специализации «Информатизация документно-коммуникационных систем» / Сост. Ю. Н. Столяров; МГТУ им. Н. Э. Баумана. – М., 1992. – 7 с.

⁷⁴ Швецова-Водка Г. М. Значення поняття «документ» у документально-інформаційних науках // Культура України: історія і сучасність: Тези доп. Республ. наук.-практ. конф. – Х., 1992. – С. 324–326.

⁷⁵ Дубровіна Л. Кодикологія та кодикографія української рукописної книги. – К., 1992. – С. 28–54.

⁷⁶ Там само. – С. 84.

⁷⁷ Кулешов С. Документальні джерела наукової інформації: поняття, типологія, історія типологічної схеми / Українська академія інформатики. – К., 1995. – 191 с. У цілому монографія була позитивно оцінена представниками історичної науки. Див.: Реєнт О. П. Криза сучасної історичної науки: методологічний і джерелознавчий аспекти // Наука та наукознавство. – 1998. – № 2. – С. 46.

⁷⁸ Кулешов С. Документальні джерела наукової інформації... – С. 4–5.

⁷⁹ Боряк Г. Національна архівна спадщина України та Державний реєстр «Археографічна Україніка»: Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи. – К., 1995. – С. 88–89.

⁸⁰ Там само. – С. 89.

⁸¹ Специальные исторические дисциплины: Учеб. пособие / В. А. Замлинский, М. Ф. Дмитриенко, Т. А. Балабушевич и др.; Под ред. В. А. Замлинского, М. Ф. Дмитриенко. – К., 1992. – С. 119–123.

⁸² Кушнарченко Н. Н. Документоведение: Учеб. для студентов ин-тов культуры / Харьк. гос. ин-т культуры; Отв. ред. В. Н. Шейко. – Х., 1997. – С. 125–126. Авторське бачення структури документознавства було розглянуто у статті: Кулешов С. Чи входить книгознавство у документознавство? (до проблеми структуризації сучасного документознавства) // Бібліотечний вісник. – 1999. – № 5. – С. 10–16.

⁸³ Сорока Ю. Документознавство та його роль і місце в системі історичної науки // Спеціальні галузі історичної науки: Зб. на пошану Марка Якимовича Варшавчика / Редкол.: Я. С. Калакура (гол. ред.) та ін. – К., 1999. – С. 91–94; Швецова-Водка Г. М. Структура документознавства і його місце серед суміжних наукових дисциплін // Студії з архів. справи та документознавства. – 2004. – Т. 12. – С. 120–125; Слободяник М. Структура сучасного документознавства // Вісник Книжкової палати. – 2003. – № 4. – С. 18–21; Кулешов С. Новий погляд на структуру документознавства // Вісник Книжкової палати. – 2003. – № 10. – С. 24–27; Кушнарченко Н. Н. Новый этап институционализации науки о документе // Научные и технические библиотеки. – 2005. – № 11. – С. 39 та ін.

⁸⁴ Кулешов С. Історичне документознавство: зміст та основні завдання наукового напрямку (до постановки проблеми) ... – С. 9–18.

⁸⁵ *Він же*. Документознавство: Історія. Теоретичні основи / УНДІАСД; ДАКККіМ. – К., 2000. – 160 с.

⁸⁶ Швецова-Водка Г. М. Документ і книга в системі соціальних комунікацій / Рівнен. держ. ун-т. – Рівне, 2001. – 438 с.

⁸⁷ Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ – початок ХХ століття / НАН України. Інститут історії України. – К., 2005. – 427 с.

⁸⁸ Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства ХІІІ – першої половини ХІV століть. Дослідження. Тексти. – Львів: НТШ, 2004. – 1283 с.

Олена Загорецька

НАКАЗ ЯК ОСНОВНИЙ РОЗПОРЯДЧИЙ ДОКУМЕНТ ОРГАНІЗАЦІЇ: ДОКУМЕНТОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ

Наказ є основним документом, що забезпечує розпорядчу діяльність переважної більшості підприємств, установ і організацій України, і саме тому він потребує поглибленого дослідження з наукової точки зору¹. За результатами документознавчого аналізу цього виду документа нами з'ясовано класифікацію наказів за їх функціональним призначенням, підстави для видання наказів, основні етапи створення наказів, склад реквізитів

наказу та особливості їх оформлення, а також спільне та відмітне у оформленні різних видів наказів.

Визначення поняття

Наказ – це розпорядчий документ, який видає керівник організації на правах єдиноначальності на підставі та на виконання чинних нормативно-правових актів, розпорядчих документів та директивних листів організацій вищого рівня або за

власною ініціативою чи ініціативою структурних підрозділів організації².

Класифікація наказів

Залежно від змісту розрізняють:

- накази з основної діяльності;
- накази з адміністративно-господарських питань;
- накази з особового складу.

Накази з основної діяльності видають з питань:

– утворення, реорганізації, ліквідації, перейменування, зміни діяльності організацій або їх структурних підрозділів, постійно діючих та тимчасових колегіальних органів і комісій (наприклад: *«Наказ про створення промислового об'єднання»*, *«Наказ про ліквідацію організації і створення ліквідаційної комісії»*, *«Наказ про зміни у складі дирекції»*, *«Наказ про перерозподіл обов'язків між керівництвом організації»*);

– затвердження або внесення змін до статутів, положень, структури і штатної чисельності, штатного розкладу, інструкцій, правил, планів тощо (наприклад: *«Наказ про внесення змін до Статуту корпорації»*, *«Наказ про внесення змін у штатний розклад апарату управління організації»*, *«Наказ про затвердження Типової номенклатури справ для мережі підвідомчих установ»*);

– надання посадовим і службовим особам організації певних прав і повноважень (наприклад: *«Про надання заступнику директора права підпису службових документів від імені організації»*, *«Про надання головному бухгалтеру повноважень з розпорядження коштами організації»*, *«Про покладення на головного інженера відповідальності за спорудження новобудови на території організації»* тощо);

– скасування попередніх наказів з основної діяльності організації у зв'язку із завершенням терміну їх дії, звільненням або переведенням на іншу посаду відповідальних працівників тощо.

Накази з адміністративно-господарських питань видають у тому разі, коли такі питання потребують правового регулювання (наприклад: *«Наказ про встановлення на підприємстві порядку користування мобільним зв'язком»*, *«Наказ про створення робочої групи для виконання позапланової науково-дослідної теми»*, *«Наказ про розподіл коштів за виконання договірної теми»*, *«Про призначення чергових у святкові дні»* тощо).

В цілому порядок підготовки наказів з адміністративно-господарських питань є аналогічним до наказів з основної діяльності. Відмінності поля-

гають лише у строках зберігання і відповідно у вимогах до формування наказів у справі.

До **наказів з особового складу** належать:

- накази про прийняття на роботу (призначення на посаду);
- накази про переведення (переміщення) на іншу посаду (роботу);
- накази про звільнення (припинення трудового договору);
- накази про сумісництво;
- накази про зміну прізвищ;
- накази про заохочення (нагородження, преміювання);
- накази про накладення дисциплінарного стягнення;
- накази про надання матеріальної допомоги;
- накази про надання відпусток;
- накази про відрядження.

Порядок підготовки наказів з особового складу відрізняється від порядку підготовки наказів з основної діяльності та з адміністративно-господарських питань, тому заслуговує на окреме дослідження. Зокрема, специфіка оформлення цього виду наказу полягає в його індексації, складанні заголовків, формулюванні текстів та оформленні відміток про наявність документів, що є підставами для видання різновидів наказу з особового складу.

За авторством накази класифікують на:

- індивідуальні;
- спільні.

Індивідуальний наказ – це такий, автором якого є одна організація.

Спільним наказом є наказ, виданий кількома організаціями одного рівня.

Підстави для видання наказів

Накази мають суворо відповідати законодавству, жодний з них не може суперечити нормативно-правовим актам.

Підставами для видання наказів в організаціях є:

- положення Конституції і законів України, постанови та інші акти Верховної Ради України й Верховної Ради Автономної Республіки Крим, укази і розпорядження Президента України, постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України та Ради міністрів Автономної Республіки Крим, постанови і рішення інших вищих органів державної влади і державного управління;
- конкретні доручення організацій вищого рівня;
- провадження виконавчої та розпорядчої діяльності з метою виконання організацією покладених на неї завдань і функцій;

– потреба у правовому регулюванні діяльності.

Усі розпорядчі документи (постанови, рішення, доручення тощо), які надходять до певної організації від організації вищого рівня, доводяться до підвідомчих підприємств і установ, що належать до сфери управління організації, шляхом видання наказів.

Накази з основної діяльності видаються на виконання розпорядчих документів (постанов, рішень, доручень, наказів, розпоряджень) та директивних листів організацій вищого рівня або за ініціативою керівника організації чи підлеглих структурних підрозділів.

Підставами для видання наказів з особового складу є інші (переважним чином внутрішні) службові документи організації. Обов'язковою, але не завжди основною підставою для видання більшості видів наказів з особового складу є заява працівника, подана на ім'я керівника організації. Адже, залежно від різновиду наказу з особового складу, не завжди достатньо однієї заяви.

Так, наприклад, підставою для видання наказу про переведення (переміщення) працівника на іншу посаду у межах одного структурного підрозділу, крім заяви, є такий обов'язковий документ, як подання керівника відповідного структурного підрозділу, у якому наводяться відомості про працівника (прізвище, ім'я та по батькові; дата і місце народження; освіта; посада, яку працівник обіймає; назва структурного підрозділу; стаж роботи – загальний, у цьому підрозділі, на цій посаді; оцінка ділових та моральних якостей, участь у громадській роботі), мотиви призначення та посада, на яку пропонується призначити працівника.

Основною підставою для видання наказу про звільнення працівника, який отримав групу інвалідності у зв'язку з чим за станом здоров'я йому протипоказана праця, яку він має виконувати в організації відповідно до своїх посадових обов'язків за посадою, має бути висновок медико-соціальної експертної комісії (МСЕК) про встановлення інвалідності.

Підставою для видання наказу про відрядження працівника має бути доповідна записка керівника структурного підрозділу, якому безпосередньо підпорядковується цей працівник. Якщо працівник організації сам обіймає посаду керівника одного із структурних підрозділів або заступника керівника організації, він може особисто на себе підготувати доповідну записку з обґрунтуванням необхідності свого відрядження й подати її керівникові організації.

Основні етапи створення наказу

Створення наказу є досить складним процесом, у якому можна виокремити кілька послідовних етапів:

1. Визначення питання (питань), з якого планується видати наказ.
2. Збір та аналіз інформації з питання.
3. Підготовка проекту наказу.
4. Погодження проекту наказу.
5. Підписання наказу.
6. Доведення наказу до виконавців.

Ініціювати підготовку наказу може як безпосередньо керівник організації, так і будь-який структурний підрозділ. В останньому випадку обґрунтування необхідності видання наказу має бути викладено у доповідній записці.

Готує проект наказу структурний підрозділ (як правило, його керівник) або службова особа, обов'язків якої найбільшим чином стосується зміст наказу. Крім того, слід відзначити, що до підготовки проекту наказу може бути залучено кілька структурних підрозділів.

Перший етап розроблення проекту наказу – це визначення кола питань, які будуть відображені в ньому. Далі вивчається сутність визначених питань, а також збирається та аналізується інформація щодо цих питань.

Для того, щоб висловлені у проекті наказу розпорядження та пропозиції були конкретними і реальними, відповідали чинному законодавству, забезпечувалися необхідними матеріально-технічними засобами та фінансуванням і виключали необхідність видання додаткових документів у зв'язку з неповнотою інформації цього наказу, проект наказу має складатися на підставі ретельного й всебічного вивчення відповідних питань.

Залежно від важливості управлінської дії, яку планується сформулювати у наказі, передусім, слід ознайомитися з законодавчими та іншими нормативно-правовими актами, а також з попередніми наказами з цього або ж з аналогічних питань. Вивчення законодавчих та урядових документів забезпечить не лише правову підставу документа, а й визначить його спрямованість. А перегляд раніше виданих розпорядчих документів з аналогічних питань дозволить, у разі необхідності, порушити питання про їх заміну або скасування їх окремих пунктів.

Лише зібравши й проаналізувавши всі необхідні документи та факти, отримавши повну ясність з предмета вивчення, чітко визначивши мету видання наказу, можна приступати до складання його проекту. При цьому основну увагу слід

сконцентрувати на формулюванні основних положень конкретного рішення. Спочатку треба зробити це у чорновому варіанті, потім відредагувати й уточнити у порядку погодження й, нарешті, оформити належним чином.

Процедуру складення текстів, погодження та оформлення наказів в конкретній організації бажано ретельно описати в індивідуальній інструкції з діловодства цієї організації. В ній, зокрема, має викладатися послідовність робіт над проектом наказу та вимоги, дотримання яких забезпечує юридичну повноцінність (тобто силу) документа. При цьому вимоги до оформлення наказів, викладені в Інструкції з діловодства, мають відповідати положенням Національного стандарту України «Державна уніфікована система документації. Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлювання документів» (ДСТУ 4163–2003)³.

Склад реквізитів наказу та особливості їх оформлення

Перш ніж детально розглянути реквізити наказу, надамо визначення цього поняття. *Реквізит службового документа* — це інформація, яку зафіксовано в службовому документі для його ідентифікації, організації обігу і(або) надання документу юридичної сили⁴.

Реквізити бувають обов'язковими і додатковими, постійними і змінними. Так, наприклад, обов'язковими для будь-якого виду наказу є реквізити, що надають йому юридичної сили, а саме — «Назва організації», «Назва виду документа», «Дата документа», «Реєстраційний індекс документа», «Текст документа», «Підпис». Додатковими є такі, як «Гриф обмеження доступу до документа», «Відмітка про контроль», «Відмітка про наявність документа в електронній формі» тощо. Їх фіксують у наказі лише у разі потреби.

Постійними реквізитами вважаються такі, інформація яких є незмінною незалежно від змісту документа, у даному випадку — наказу, та часу його видання в межах однієї організації. Це, наприклад, «Зображення емблеми або товарного знака (знака обслуговування)», «Назва організації», «Назва виду документа», «Місце видання документа». А такі реквізити, як «Дата документа», «Реєстраційний індекс документа», «Заголовок до тексту документа», «Текст документа» та деякі інші називаються змінними, адже носять змінну інформацію.

Також слід зазначити, що не всі постійні реквізити є обов'язковими. Наприклад, зовсім не обов'язково відтворювати на наказі зображення емблеми організації.

Максимально можливий склад реквізитів, що їх використовують під час оформлення усіх організаційно-розпорядчих документів, та вимоги до змісту і розташування реквізитів встановлено ДСТУ 4163–2003⁵.

Склад реквізитів наказу певною мірою залежить від того, на якому бланку — спеціальному чи загальному, оформлено цей документ. Адже кожний вид бланку також має свій певний стандартний набір реквізитів.

Накази переважним чином оформлюють на спеціальному бланку (так званий *бланк наказу*), на якому друкарським способом заздалегідь максимально можуть бути зафіксовані такі реквізити відповідно до ДСТУ 4163–2003:

01 — зображення Державного герба України, герба Автономної Республіки Крим;

02 — зображення емблеми або товарного знака (знака обслуговування);

04 — ідентифікаційний код організації за Єдиним державним реєстром підприємств і організацій України (ЄДРПОУ);

05 — код форми документа за Державним класифікатором управлінської документації (ДКУД)⁶;

06 — назва організації вищого рівня (для підвідомчих організацій);

07 — назва організації;

10 — назва виду документа (НАКАЗ);

14 — місце видання наказу.

А також обмежувальні позначки для таких реквізитів:

11 — дата видання наказу;

12 — реєстраційний індекс наказу;

19 — заголовок до тексту;

20 — відмітка про контроль.

Наказ, оформлений на загальному бланку організації, крім постійних реквізитів, зафіксованих у цьому бланку, максимально має такі реквізити:

10 — назва виду документа (НАКАЗ);

11 — дата документа;

12 — реєстраційний індекс документа;

15 — гриф обмеження доступу до документа;

19 — заголовок до тексту документа;

20 — відмітка про контроль;

21 — текст документа;

22 — відмітка про наявність додатків або підстав;

23 — підпис;

24 — гриф погодження документа;

25 — візи документа;

27 — відмітка про засвідчення копії;

28 — прізвище виконавця і номер його телефону;

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

29 – відмітка про виконання документа і направлення його до справи;

30 – відмітка про наявність документа в електронній формі (вказують у разі потреби);

32 – запис про державну реєстрацію.

Під час оформлення реквізитів наказу та документів, що додаються до нього, слід мати на увазі, що:

– зображення емблеми або товарного знака (знака обслуговування) відтворюють переважним чином на бланку наказу організації недержавної форми власності. На бланку наказу державного підприємства цей реквізит відтворюють лише за відсутності на ньому зображення Державного герба України;

– дату наказу проставляють під час його підписання. Дату дозволяється оформлювати як словесно-цифровим, так і цифровим способом;

– реєстраційний індекс проставляють разом із датою у день підписання наказу. Реєстраційним індексом наказу є порядковий номер у межах року за відповідним журналом реєстрації наказів. На кожний вид наказу (з основної діяльності; з адміністративно-господарських питань; з особового складу) заводять окрему реєстраційну форму;

– гриф обмеження доступу до документа оформлюють лише у наказах, що містять конфіденційну інформацію;

– до тексту наказу обов'язково складають заголовок, який містить стислий виклад основного смислового аспекту змісту документа. Заголовок має відповідати на питання: «про що?». Якщо заголовок перевищує 150 знаків (5 рядків), його дозволяється продовжувати до межі правого берега й розташовувати центровано над текстом;

– відмітку про контроль проставляють лише у разі взяття наказу на контроль з метою забезпечення його виконання у встановлений строк;

– якщо до наказу додаються таблиці, графіки, форми, схеми, інструкції тощо, то їх оформлюють на окремих аркушах як додатки, а у відповідних пунктах наказу дають посилання на ці документи. При цьому реквізит «Відмітка про наявність додатків» після тексту наказу самостійно не оформлюють;

– додатки до наказу повинні бути пронумеровані. На кожному додатку у верхньому правому куті першого аркуша роблять відповідну відмітку з посиланням на наказ, його дату і реєстраційний індекс;

– гриф погодження документа оформлюють у разі зовнішнього погодження наказу зі сторонньою(-ими) організацією(-ями) за потреби в оцінці доцільності видання наказу, встановленні його відповідності чинному законодавству;

– візи документа оформлюють під час внутрішнього погодження наказу. Візи проставляють лише на першому примірнику наказу, який долучають до відповідної справи. Цей реквізит розміщують нижче реквізиту «Підпис» на лицьовому або на зворотному боці останнього аркуша наказу;

– відмітку про засвідчення копії проставляють лише на копіях наказу для засвідчення їх відповідності оригіналу;

– відмітку про виконання документа і направлення його до справи оформлюють після виконання наказу;

– у наказах, що підлягають державній реєстрації залишають вільне місце (6 x 10 см) у верхньому правому куті бланка для оформлення запису про державну реєстрацію. Цей реквізит проставляють у Міністерстві юстиції України на накази, які відповідно до Указу Президента України «Про державну реєстрацію нормативних актів міністерств та інших органів державної виконавчої влади» від 3 жовтня 1992 р. № 493 заносять до державного реєстру.

Особливості оформлення спільного наказу

Кілька організацій одного рівня можуть видати спільний наказ з основної діяльності.

Спільний наказ з основної діяльності оформлюють на чистих аркушах паперу формату А4; при цьому віддають перевагу зцентрованому розташуванню реквізитів. *Уніфіковану форму спільного наказу з основної діяльності двох організацій одного рівня* наведено у Збірнику уніфікованих форм організаційно-розпорядчих документів⁷.

І хоча спільний наказ має той самий набір реквізитів, що й індивідуальний наказ, втім оформлення деяких реквізитів спільного наказу має певну специфіку.

Отже, під час складання і оформлення спільного наказу, а також документів, що можуть додаватися до нього, слід мати на увазі, що:

– назви організацій у спільному наказі розміщують на одному рівні;

– у спільному наказі проставляють лише одну дату його видання. Дата може бути оформлена як словесно-цифровим, так і цифровим способом;

– реєстраційний індекс спільного наказу складається з порядкових реєстраційних номерів, присвоєних документу в кожній організації;

– у спільному наказі має обов'язково бути вказано місце складання або видання документа;

– заголовок до тексту спільного наказу має стисло і точно визначати смисловий аспект змісту документа;

– текст обов'язково складається з двох частин – констатуючої і розпорядчої, кожна з яких має певні особливості оформлення. Констатуючу частину друкують з абзацу, в кінці речення крапку не ставлять. В цій частині зазначають підставу, обґрунтування або мету видання наказу. Розпорядчу частину тексту починають зі слова «НАКАЗУЄМО», яке друкують великими літерами без абзацу і без лапок, після нього ставлять двокрапку. Нижче з абзацу формулюють зміст дій, що мають бути виконані;

– якщо до наказу додаються таблиці, графіки, форми, схеми, інструкції тощо, то їх оформлюють на окремих аркушах як додатки, а у відповідних пунктах наказу дають посилання на ці документи. При цьому реквізит «Відмітка про наявність додатків» після тексту наказу не оформлюють;

– додатки до наказу мають бути пронумеровані. На кожному додатку у верхньому правому куті першого аркуша роблять відповідну відмітку з посиланням на наказ, його дату і реєстраційний індекс;

– підписи керівників організацій розміщують на одному рівні у кілька стовпчиків;

– особистий підпис кожного з керівників має бути засвідчений відбитком основної круглої печатки відповідної організації;

– візують наказ у кожній з організацій відповідальні виконавці та зацікавлені посадові особи (найчастіше заступники керівників організацій, керівники юридичних, планово-економічних, фінансових служб). Візи проставляють на примірнику, що залишається у відповідній організації. Цей

реквізит розміщують нижче реквізиту «Підпис» на лицьовому або на зворотному боці останнього аркуша наказу;

– за потреби в оцінці доцільності видання спільного наказу, встановленні його відповідності законодавству здійснюють зовнішнє погодження з іншими організаціями. У такому разі в наказі оформлюють гриф погодження або складають окремий аркуш погодження, який подають до наказу.

¹ Особливості підготовки та функціонування наказів у Російській Федерації розглянуто, наприклад, у публікації відомого російського документознавця А. М. Сокової, див.: Сокова А. Н. Приказ в системе управленческих документов // Делопроизводство. – 2003. – № 2 (31). – С. 32–37.

² Збірник уніфікованих форм організаційно-розпорядчих документів / Держкомархів України. УНДІАСД; Уклад.: О. М. Загорецька, Л. В. Кузнецова, С. Г. Кулешов. – К., 2006. – С. 29.

³ Державна уніфікована система документації. Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлювання документів: ДСТУ 4163-2003. – Чин. від 01.09.2003. – К.: Держспоживстандарт України, 2003. – 22 с.

⁴ Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення: ДСТУ 2732:2004. – На заміну ДСТУ 2732-94; Чин. від 01.07.2005. – К.: Держспоживстандарт України, 2005. – С. 6.

⁵ Державна уніфікована система документації. Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлювання документів: ДСТУ 4163-2003... – С. 2.

⁶ Державний класифікатор управлінської документації: ДК 010-98. – На заміну ДК 010-96; Чин. від 01.06.1999. – К.: Держстандарт України, 1999. – 50 с.

⁷ Збірник уніфікованих форм організаційно-розпорядчих документів... – С. 31.

Лариса Жук

ОСНОВНІ ЕТАПИ ІСТОРІЇ ГРОШОВИХ ДОКУМЕНТІВ ІЗ БЕЗГОТІВКОВИХ РОЗРАХУНКІВ

Сучасна класифікація грошових документів із безготівкових розрахунків вирізняє серед них такі основні види: 1) платіжні доручення; 2) платіжні вимоги-доручення; 3) платіжні вимоги на примусове списання; 4) векселі; 5) платіжні картки; 6) документи з безготівкових розрахунків у формі акредитива; 7) документи з безготівкових розрахунків у формі розрахункових чеків; 8) меморіальний ордер.

Традиційно ці документи є об'єктом дослідження економічної науки, зокрема при вивченні проблем організації грошового обігу, безготівкових розрахунків, банківської справи тощо. Водночас цілком зрозумілим також є і зростання інтересу до грошових документів документознавства, що розглядає їх як елементи банківської й фінан-

сової документації або особистих (персональних) грошових документів (наприклад, чеки, платіжні картки). Причому така спрямованість навіть не виходить за межі усталеного об'єкта традиційного документознавства – управлінської документації, оскільки банківська й фінансова документація є її складниками. Безперечно, існує певна дискусійність пропозицій документознавців, що, зокрема, стосується класифікації грошових документів, процесів їхнього функціонування. Наприклад, російський дослідник С. Семілетов до особливих видів документів відносить не тільки так звані «цінні папери», а й гроші¹, як в паперовій, так і монетній формі². Комунікаційні аспекти так званого «бездокументарного обігу цінних паперів» з позицій документознавства розкрито у роботах

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

Є. Плешкевича³. З іншого боку, особливо актуальним є дослідження з позицій документознавства грошових документів із безготівкових розрахунків, оскільки окремі види їх існують виключно в електронній формі і нині фактично демонструють чи не єдиний приклад (принаймні в Україні) реального електронного документообігу. Вивчення зазначених документів має здійснюватись комплексно із врахуванням усіх напрямів документознавчого аналізу, зокрема, крім опрацювання проблем сучасного стану створення та функціонування, також визначення основних етапів історичного розвитку грошових документів із безготівкових розрахунків⁴.

Генезис грошових документів із безготівкових розрахунків відбувався вже на першому етапі розвитку документа як типового об'єкта у найдавніших державах світу. Йдеться передусім про документування кредитних відносин⁵. Боргові розписки, інші кредитні документи були першим етапом розвитку такого сучасного виду документа як вексель. Боргові розписки характерні вже для країн Стародавнього Сходу. Зокрема, у Стародавньому Вавилоні у III–II тис. до н. е. боргова розписка мала відповідну спеціальну назву як вид документа (таблички)⁶. Поняття **відсоткових ставок з позичок** застосовують наприкінці III – на початку II тис. до н. е. в асирійській торговій факторії Каніші, розташованій в Хетті⁷. Крім факту досить значного так званого «перекидання коштів» з Месопотамії до Малої Азії і отримання прибутків у зворотному напрямі, що часто здійснювалося за допомогою документів без участі готівки, історики відзначають поширеність боргових угод місцевого населення з асирійськими купцями⁸.

У Стародавній Греції класичного періоду роль кредиторів-банкիրів часто виконували так звані міняли (трапедзити), що обмінювали у місцях торгівлі гроші різних грецьких полісів на місцеві. Міняли різних міст були пов'язані між собою фінансовими відносинами. Власне причини і схема кредитування були такими ж, як і в попередні часи. Нестача наявних грошей, а також розуміння небезпеки тривалих переходів призводили до того, що купець одержував розписку від одного міняли у тому, що він в іншому місті одержить гроші в борг у місцевого міняли, а потім з цією розпискою міняла зможе повернути собі гроші з відсотками у того, хто надав розписку. За своєю суттю така розписка була переказним векселем. В елліністичні часи значно збільшується кількість незаможного населення, що живе за рахунок постійних позичок і часто знайдені археологами особисті архіви представників нижчого прошарку

вільного грецького населення (наприклад, в Єгипті) представлені переважно невеликими зібраннями саме таких боргових документів⁹.

Зазначені вище переказні векселі набули широкого поширення в середні віки в Італії із середини XII до середини XVII ст., коли (завдяки ролі таких міст як Генуя, Венеція, Лукка та ін.) вона вважалася центром торговельної і фінансової діяльності. Саме тому, деякі дослідники вважають Італію батьківщиною векселів. Якщо спочатку вексель гарантував одержання готівки в іншому місці, то пізніше він став виступати фактом обміну товару на гроші, які продавець одержував пізніше з врахуванням або без врахування затримки – безвідсотковий і відсотковий векселі. Стимулом застосування векселя був розвиток торгівлі і поширення проведення ярмарків, наприклад у містах Шампані (XIII ст.), Бургундії, Безансона (XIV–XVI ст.).

До кінця XVI – початку XVII ст. вексель формується як вид банківського документа, усталеною стає практика його застосування, що закріплюється у першому вексельному статуті, прийнятому в італійському місті Болонья (1569).

З початку XVII ст. вексель набуває також іншої функції – рухливості, переказуваності. Він стає документом здатним переходити від однієї особи до іншої, змінювати (за згодою осіб-учасників) утримувача, може перейти від одного боржника до іншого. Зазначену властивість вексель набуває в умовах, коли він стає надбанням усього торгового, а потім і неторгового люду.

Цей період у розвитку векселя – є періодом передачі прав за векселем іншій особі, яка гарантує платіж за даним документом. Момент передачі фіксувався шляхом особливого напису, нанесеного на зворотній стороні векселя. Така передача мала назву – **індосамент**. Центрами його поширення стають вже інші країни-лідери торгівлі і фінансів – Франція, а потім Голландія, Німеччина й Англія. Перша звітка про індосамент відноситься до початку XVII ст. (в акті Неаполя 1607 р., де міститься заборона індосаменту). Индосамент остаточно визнаний і повноправно закріплений в ордонансі Людовика XIV (1673) і дещо раніше (у 1662 р.) у зразковому для того часу вексельному статуті Лейпцигу (Саксонія).

Индосамент визволив вексель із рук банкірів і передав його в розпорядження торговців як знаряддя торгового кредиту. Відтепер головна функція векселя – покривати платежі, відстрочені (кредитовані) при покупці товарів, і таким чином сприяти обігу грошей.

У Німеччину вексель був привнесений з Італії та Франції. Італійський вплив можна побачити не

тільки в термінології старих вексельних статутів Німеччини, але також і в тому, що в Лейпцизі ще в 1711 р. біржовий бюлетень вексельних курсів складався італійською мовою. Вексель з'явився в Німеччині поза тими обставинами та поза тією технологічно, в яких він виник в Італії, а потім розвивався у Франції. На цей період вексель мав такі характерні ознаки: а) це письмове документоване грошове зобов'язання; б) зазначене зобов'язання має термін виконання і гарантовану відповідальність за невиконання; в) такі ознаки може мати будь-який борговий документ, досить лише позначити його векселем. Тобто назва виду документа – вексель, забезпечувала перетворення у нього будь-який письмовий документ, що містить письмове зобов'язання на гроші.

Подальший розвиток вексельних відносин було зафіксовано у французькому нормативно-правовому акті – Code de commerce (1808), також у Загальнонімецькому вексельному статуті 1847 р., що став взірцевим для сучасних йому вексельних статутів, зокрема і в Російській імперії.

У Російській державі вексель почав застосовуватись за часів Петра I, який через безладдя пошти та небезпечність доріг знайшов можливим впровадити ці грошові документи для переказу казенних грошей з одного міста в інші міста за участю купців. Вже при Петрі II (1729) було видано німецькою та російською мовами перший у Російській імперії вексельний статут. У ньому векселі поділено на казенні та приватні. В основу цього статуту покладено сучасні йому німецькі вексельні статuti, із яких запозичено низку норм і майже всю термінологію вексельної технології. Основну увагу в Статуті 1729 р. приділено переказному векселю і лише додатково відзначено елементи правового становища простого векселя. Визнавалося за необхідне у тексті векселя вказувати валюту, тобто отримання еквіваленту боргового зобов'язання товаром або грошима. Векселями дозволялося зобов'язуватися купцям і особам, які вступали у договірні відносини з ними.

Характерними рисами російського вексельного обігу в період після скасування кріпосного права (1861) і до жовтневого перевороту (1917) були:

1. На початку тривалість векселів встановлювалася здебільшого строком на 3, 6, 12 місяців, а інколи і більше. З розвитком промисловості та широким застосуванням векселів підприємцями строки стали зменшуватися.

2. Встановлювалася крупна валюта вексельних сум. З початком XX ст. вона стала зменшуватися, тому що векселі почали широко використовуватися у дрібній торгівлі.

3. Зберігалася перевага у вексельному обігу простих векселів. Переказні векселі здебільшого використовувалися у зовнішньоекономічному обороті.

4. Велика питома вага банківського капіталу переважала в кредитуванні вексельного обігу.

Статут про векселі 1902 р. був останнім вексельним статутом Російської імперії. Після жовтневого перевороту 1917 р. він втратив силу поряд з усіма іншими законами попереднього періоду. Однак, потреба у векселях відчувалася навіть під час «військового комунізму» і вони випускалися за старими зразками (на вексельному папері для боргових зобов'язань). Згодом такі векселі радянські суди визнали лише як боргові розписки. В СРСР векселі як внутрішньообігові грошові документи не застосовувалися, хоча він приєднався до Женевської конвенції 25 листопада 1936 р. Проте ні Положення «Про переказний і простий вексель» та інші документи Женевської конвенції 1930 р. не стали підставою щодо відновлення вексельного обігу в колишньому Радянському Союзі. Тоді вексель називали «буржуазним» цінним папером. Лише 19 червня 1990 р. Постановою Ради Міністрів СРСР «Положення про цінні папери» № 590 вексель було реабілітовано, але правового забезпечення для використання у внутрішньогосподарському обігу він так і не набув¹⁰.

Нині у світі існує система вексельного права, що охоплює сукупність міжнародних законів, норм і правил обігу та емісії векселів, основою яких є Женевські вексельні конвенції 1930 р. Держава, яка приєдналася до міжнародної конвенції чи міжнародної угоди, тільки тоді коректно формує свою нормативну базу, якщо її законодавство не суперечить положенням міжнародної конвенції чи угоди. Країни з розвинутою ринковою економікою підтримують і стимулюють розвиток векселя – грошового документа, що застосовується в безготівкових розрахунках, де він є провідним платіжним інструментом та найбільш капіталізованим цінним папером.

Законодавство різних країн формує різні вимоги до функціонування векселів, однак усі вони вимагають обов'язкової наявності вексельних реквізитів, тобто тих інформаційних елементів, що разом складають вексельне зобов'язання і перетворюють його з простого боргового зобов'язання у вексельні. У більшості країн національними банками встановлено форми векселів – вексельні формуляри, що мають лише значення зразка. Відступ від форми за умови дотримання під час оформлення векселя усіх вимог та реквізитів не впливає на рішення про його правоздатність.

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

Україна входить у систему вексельного права, що заснована на Женевських вексельних конвенціях 1930 р. На сьогодні розвиток векселів в Україні є недостатнім. Незважаючи на те, що українське вексельне законодавство підпорядковане нормам міжнародного права (нормам достатньо жорстким і розрахованим на розвиток традицій вексельного ділового обороту), в сучасній Україні практично повністю відсутні традиції вексельного обігу і тільки почалося відродження практики застосування векселів. На нашу думку, необхідно розробити національний вексельний кодекс, складові якого відповідали б вимогам Женевських конвенцій. Зокрема, в Україні векселі оформлюють на спеціальних бланках, уніфікована форма яких встановлена законодавчо. Тобто наявність усіх реквізитів на звичайному аркуші паперу не перетворюють його на вексель, не наділяють його вексельною правоздатністю, на відміну від інших країн, де назва виду документа «вексель» з усіма необхідними реквізитами та підписом зобов'язаних осіб перетворює будь-який папір на вексель (англо-американська система вексельного обігу не вимагає навіть позначення «вексель»).

Наприкінці ХХ ст. всі країни світу перейшли до нового виду грошових документів – платіжні електронні картки, що пов'язано із поняттям електронних грошей.

Електронні гроші – це інформаційні потоки умовних грошей, за допомогою яких здійснюються безготівкові розрахунки між суб'єктами господарювання з використанням сучасних комп'ютерних систем та мають здатність переносити вартість не тільки у просторі, але й у часі¹¹. Проблема вдосконалення документів із безготівкових розрахунків особливо загострилася в Україні в 1991–1993 рр. У цей час розрахунки між банками проходились за допомогою паперових платіжних документів – телеграфних та поштових авізо. Строк проходження їх тривав до двадцяти днів. Контроль за проходженням платежів здійснювали обчислювальні центри шляхом надсилання до банку відповідного документа («табуляграми»). Таким чином, процес розрахунків супроводжувався затримкою платежів, надмірним відверненням коштів підприємств у розрахунки, зростання неплатежів суб'єктів господарювання фінансовими втратами внаслідок частих підробок платіжних документів. Це спонукало Україну до пошуку нових форм і методів розрахунків.

На початку 1990-х рр. Україна постала перед проблемою щодо реорганізації державної фінансової системи, коли світові держави продовжували вдосконалювати різноманітні форми систем

електронних платежів. Систему безготівкових розрахунків потрібно було зробити наближеною до сучасного міжнародного рівня розрахунків. Використання накопиченого за радянський період досвіду виявилось малоефективним, оскільки нові умови економічного розвитку України, новий характер відносин банків з підприємствами та галузями народного господарства накреслили перед банківською системою нові завдання, серед яких – проблема розбудови системи електронних розрахунків, які б прискорили міжбанківські розрахунки та підвищили їхню надійність та безпеку.

Враховуючи важливість цієї проблеми, Національний банк України (НБУ) наприкінці 1992 р. розробив «Концепцію створення системи електронного грошового обігу», яка була розглянута банками України та затверджена Правлінням НБУ. Систему електронних міжбанківських розрахунків НБУ розробив та впровадив у 1992–1993 рр. На повну потужність система електронних платежів запрацювала з першого січня 1994 р. Це був перший крок до виведення з документообігу поштових і телеграфних авізо та забезпечення електронного проходження платежів упродовж одного дня. Отже, серед безготівкових розрахункових документів виник електронний платіжний (розрахунковий) документ.

Електронний розрахунковий документ – це банківське повідомлення, яке:

- має визначений формат;
- містить інформацію про перерахування коштів та інші встановлені реквізити;
- зберігається на магнітних носіях або інших засобах зберігання («електронної інформації») у вигляді фрагмента бази даних або файлу;
- захищене спеціалізованими засобами захисту електронної інформації;
- передається електронними засобами зв'язку.

Реквізити електронного документа можна поділити на дві групи:

- реквізити власне платіжного документа, перелік та зміст яких визначається для кожної конкретної форми платіжного документа (платіжного доручення, платіжної вимоги, чека тощо);
- технологічні реквізити, перелік та зміст яких визначаються електронною платіжною системою, що опрацьовує ці документи.

Електронні платіжні системи, що діють нині в Україні, використовують в основному такі документи – платіжні доручення та платіжні вимоги. При проектуванні системи електронних платежів за основу було взято зміст паперового платіжного доручення, чинного на той час у країні.

Інші системи електронних розрахунків України (внутрішньобанківські системи, системи «клієнт-банк») мають забезпечувати зв'язок із системою електронних платежів. Тому формати та зміст електронних документів, що використовують у цих системах, мають забезпечувати повноцінний **інтерфейс** (сукупність програмних засобів які забезпечують взаємодію всіх програм) цих систем із системою електронних платежів. Отже, в документах цих систем мають бути передбачені всі реквізити для того, щоб вони могли бути перетворені у формат платіжних документів системи електронних платежів з наданням усієї необхідної для системи електронних платежів інформації.

¹ Семилетов С. И. Группы и отдельные виды типовых документов, форма их представления в социальной сфере: подходы и их классификации // Делопроизводство. – 2003. – № 1. – С. 11.

² Семилетов С. И. Группы и отдельные виды типовых документов, форма их представления в социальной сфере:

подходы и их классификации (окончание) // Делопроизводство. – 2003. – № 2. – С. 30.

³ Див., напр.: Пleshkevich E. A. Бездокументарный документ: начало нового этапа в развитии коммуникаций // Библиотечнознавство. Документознавство. Информологія. – 2007. – № 1. – С. 47–49.

⁴ Кулешов С. Г. Проект концепції розвитку документознавства в Україні (матеріал до обговорення) // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць. Вип. 9. – К., 2007. – С. 88–89.

⁵ Демківський А. В. Вексельний обіг в Україні: Навч. посібник. – К., 2003. – 512 с.

⁶ Дандамаев М. А. Вавилонские писцы. – М.: Наука, 1983. – С. 22

⁷ Янковская Н. Б. К проблеме оптовой торговли Каниша (XIX в. до н. э.). УТТАГУ мельчайшая денежная единица // ВДИ. – 1986. – № 2. – С. 18.

⁸ Садаев Д. Ч. История Древней Ассирии. – М.: Наука, 1979. – С. 47–48.

⁹ Див.: Источниковедение Древней Греции (эпоха эллинизма): Учебное пособие / Под ред. проф. В. И. Кузищина. – М.: Изд-во Моск. ун-та., 1982. – С. 172.

¹⁰ Демківський А. В. Вексельний обіг в Україні... – С. 7–68, 70–73.

¹¹ Кириченко О. А., Мищенко В. І., Щербань В. П. Банківський менеджмент: Підручник. – К.: Знання, 2005. – 831 с.

Наталія Леміш

ФОРМИ РЕЄСТРАЦІЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ В КАНЦЕЛЯРІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ЦИВІЛЬНОГО ГУБЕРНАТОРА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Перша половина XIX ст. в Російській імперії ознаменувалась переходом до нових форм державного управління. Це період змін та реформування вищих державних структур, адміністративного устрою країни і, як результат, – зміни форм управління на губернському рівні. Указом Олександра I від 27 лютого 1802 р. було утворене Малоросійське генерал-губернаторство¹, куди й увійшла Чернігівська губернія. Виокремлення царським урядом такої геополітичної одиниці як Малоросійське генерал-губернаторство, ставило за мету ліквідувати відмінності в устрої Лівобережної України від центральних регіонів Російської імперії. Чернігівська губернія першої половини XIX ст. була специфічним регіоном з особливим на той час статусом.

На початок XIX ст. в Російській імперії поступово складається відомча («лінійна») система управління: усі місцеві посадові особи та установи (крім намісників та генерал-губернаторів) були підзвітні відповідним міністерствам та відомствам. Таке реформування державної системи управління було розпочате ще за Катерини II. 7 листопада 1775 р. було прийнято «Учреждения для управления губернией Всероссийской империи»². Відповідно до нього, головою місцевої адмініст-

рації визнавався губернатор, який керував губернією за допомогою його канцелярії та губернського правління, а також у подальшому різного роду комісій, комітетів і «присутствий»³. Унаслідок запровадження міністерств та відомчої форми правління, а також збереження інституту генерал-губернаторства, відбувалося ускладнення системи місцевого управління та відповідно форм організації діловодства в них. Адже, з одного боку, діловодство на рівні губернії необхідно було пристосувати до особливостей і завдань діяльності вищих, центральних установ, а з іншого боку воно мало враховувати потреби самих місцевих установ в ефективному документальному забезпеченні.

Налагодження інформаційних зв'язків, становлення відомчої системи управління призводить до помітного збільшення обсягу документації, її видового складу, до певних ускладнень документування діяльності губернських адміністрацій. Особливістю цього періоду було запровадження на законодавчому рівні контролю за здійсненням процесів діловодства на місцях (сенаторські, міністерські, відомчі ревізії тощо)⁴.

Гостріше постає потреба в належній організації діловодства, про що свідчить прийняте положен-

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

ня Комітету Міністрів «О сокращении делопроизводства и переписки по гражданскому управлению» та закон «О мерах по сокращению переписки»⁵. Необхідно також відзначити ще такі нормативні акти, запроваджені в дію в першій половині XIX ст.: «Наказ гражданским губернаторам» (1837), «Положение о порядке производства дел в губернских правлениях» (1837), та «Учреждение губернских правлений» 1845 р.⁶ Завдяки цим документам відбувся поступовий процес децентралізації місцевого управління. Зазначені реформи розмежували три основні гілки управління: адміністративну, судову та фінансову.

Канцелярію чернігівського цивільного губернатора створена 1801 р. як виконавчий орган при ньому. Вона складалася із загальної канцелярії, секретного, міського, розподільного, господарського, казначейського, звітного та земського столів, військового і кримінального відділів⁷. Основними функціями канцелярії, що знаходилася у віданні її правителя, було ведення секретних справ, листування (з огляду губернії, у справах суспільного самоврядування, друку, військових справах), складання річних звітів, видача закордонних паспортів тощо.

У діловодстві цього періоду, простежується тенденція до чіткішої функціональної градації документів. Особлива роль відводилася документам, що мали за мету раціоналізувати процес діловодства. До основних форм документів, що дозволяли упорядкувати документні потоки та полегшити роботу з ними в канцелярії чернігівського цивільного губернатора слід віднести такі, що виконували на той час облікову, контролюючу, довідково-інформаційну функції тощо. Серед таких (як показує аналіз документних фондів канцелярії, що зберігаються в Державному архіві Чернігівської області)⁸ у першій половині XIX ст. слід окреслити групу **реєстраційних документів**.

До основних форм реєстрації документів в канцелярії чернігівського цивільного губернатора можна віднести журнали чи книги реєстрації різних видів документів, «реєстри», «наряди справ» тощо. Аналізуючи цю реєстраційну документацію, доходимо висновку, що ці форми використовувалися як для загальної реєстрації всіх видів вхідних, вихідних та внутрішніх документів – тобто реєстраційні форми «загального» характеру, так і для обліку документів конкретного спрямування – реєстраційні форми «спеціального» призначення («особенные реєстри»).

Серед **реєстраційних форм «загального» характеру**, тобто тих, що слугували для реєстрації всіх без винятку вхідних та вихідних документів,

слід відзначити книги (а з 1833 р. назва змінюється на «журнали»⁹) вхідних та вихідних документів – «входящих и исходящих бумаг».

Вхідний реєстр (чи книга, журнал) мав табличну форму, що складалася на початку XIX ст. із таких граф:

- номер за порядком – «номер сряду» (від початку календарного року);

- дата отримання «бумаг» (при чому така дата проставлялась тільки перед першим отриманим у цей день документом, якщо ж документів цього числа було отримано кілька – біля інших в даній графі ставився прочерк);

- зміст та назва, з якої починався виклад, документа – «содержание каждой в частности бумаги». У цій графі першим словом зазначалася назва документа («рапорт», «отношение», «представление», «сообщение», «предложение», «прошение», «мемория», «ордер», «предписание» тощо), а потім подавався його короткий зміст¹⁰.

Така форма ведення вхідного реєстру в канцелярії чернігівського цивільного губернатора зберігалася в першій чверті XIX ст. Пізніше з'явилася ще одна графа – резолюція (заповнювалась реєстратором після розгляду «бумаги», тобто вона переносилася із уже розглянутого вхідного документа), в якій зазначався подальший шлях документа – «отдел, № стола», підпис реєстратора. Зазнає змін також виклад короткого змісту документа: увага приділялася не лише самій назві, а й відомостям, з якого можна було зрозуміти, звідки був надісланий документ, ким, зазначалася дата відправлення та вихідний номер. Наприклад: «Конотопской городской полиции от 1 декабря № 2410 с донесением...»¹¹, «Кролевецкого нижнего суда, от 14 декабря № 151 с представлением...»¹², «Черниговской городской думы от 8 декабря № 244 с прошением...»¹³, «Козелецкого нижнего суда от 31 ноября № 4076 с объяснением найма в рекруты»¹⁴.

Зміни, що відбувалися у оформленні вхідного реєстру можна пояснити, згадавши обов'язки, покладені на канцелярію. Крім основної функції як виконавчого органу, вона повинна була постійно подавати різноманітні звіти та відомості. Значну частину їх складали «рапорты», «ведомости о решенных» та «нерешенных» справах у різних закладах та структурних підрозділах губернії, «отчеты канцелярии» до Міністерства внутрішніх справ. А основним джерелом інформації для виконання таких видів діяльності канцелярії були «книги входящих бумаг» та «настольные реєстри».

Факт відправлення документа фіксувався в канцелярії шляхом запису у книзі («книги (журнала)

исходящих бумаг»). Цей документ мав табличну форму і складався з чотирьох граф:

- номер за порядком – «номер сряду» (від початку календарного року);
- дата відправлення «бумаг» (проставлялася лише цифра – день місяця);
- назва місяця. У даній графі назва місяця зазначалася лише раз («декабря месяца», «генваря месяца» тощо), далі подавався перелік усіх документів, відправлених за певний місяць. Крім того вказувався також напрям руху документа з канцелярії, тобто кому його надсилають («городничим», «магистратам», «нижним судам», «губернаторам»), та номер вихідного документа, але, що цікаво, без зазначення його назви та короткого змісту.

Наприклад:

Городничим:
Глухов № 360, 299, 244.
Кролевец № 233, 300.
Конотоп № 290, 303

або

Сосницкому нижньому суду № 265.
Черниговському полицмейстеру № 492.
Губернському мировому старосте № 14260¹⁵.

- прізвище та підпис реєстратора, який прийняв та відправив документ («кто принял»)¹⁶.

Отже, вихідний реєстр містив інформацію про час відправлення документа, напрямок його руху, вихідний номер документа, хто його прийняв та відправив.

Канцелярія чернігівського цивільного губернатора мала також низку **реєстраційних форм «спеціального» призначення** для обліку окремих видів документів: реєстри «предложений», «книги записи подорожных», «книги указов правительствующего Сената», «книги входящих прошений», «книги записи прихода и расхода денег», «книги записи присланных фальшивых ассигнаций и отосланных взамен фальшивых» (за певний рік) тощо. Такі реєстри формувалися за номінальним або тематичним принципом. Розглянемо детальніше деякі з них. Так, у канцелярії велися щорічно «Реєстри предложений Малороссийского генерал-губернатора», «Докладные реєстри предложений Черниговского военного губернатора»¹⁷. Розгляд цих форм показує, що документи, які до них заносились, вже попередньо були зареєстровані у загальному реєстрі вхідних документів. Про це свідчать назви граф, до яких заносилась інформація та їхній зміст:

- «номер общий» (тобто за журналом загальної реєстрації вхідних документів);
- «номер становой» (за цим реєстром);

- дата надходження документа – «когда вступили»;

- короткий зміст документа – «содержание предложений»;

- дата створення документа – «когда определен, составлен».

Як окрему групу слід виокремити реєстри до сформованих в канцелярії справ – «Алфавиты по делам канцелярии Черниговского гражданского губернатора»¹⁸, що були, ймовірно, праобразами сучасної номенклатури справ організації. Ця реєстраційна форма мала також, як і попередньо розглянуті, табличну форму, що містила такі графи:

- порядковий номер;
- номер справи (за описом справ);
- рік виконання справи;
- назва справи (містила також і короткий опис за алфавітом);
- вказівка на стіл та відділення, де знаходилась справа.

«Алфавіт» побудований так, що пошук потрібної справи відбувався за початковою літерою у назві справи. Тобто, щоб знайти потрібну справу в канцелярії, потрібно було точно знати її назву, а лише потім стане відомо рік її виконання та місце знаходження. Тому найбільшою складністю під час реєстрації справи було правильне визначення її назви. Так, назви справ, що оформлювалися на фізичних осіб, як правило, починалися та вносилися до алфавітного реєстру за прізвищами цих осіб або за назвами посад чиновників, а не за назвою виду документа, як це зазначалося в загальних реєстрах. Наприклад, «Волковых крестьян отыскание...», «Грановского увольнение от службы...», «Горлова за воровство...», «Дейнеки о поступках его...», «Прокопенка об освобождении дома его от постоев...», «Шепертовой объявление о назначении пансиона...», «Вице-губернатору доставление...», «Полицмейстеров и городничих определение и увольнение...»¹⁹ тощо. Назви справ, що стосувалися суспільних питань, починалися із зазначення предмету розгляду. Наприклад, «Арештантам кормовых денег выдача...», «Денег Черниговскому хорунжему возврат...», «Острогов и больниц починка...», «Ведомостей о недоимках Министерству финансов доставление...»²⁰. Записи в алфавітній книзі, судячи з почерку, здійснювали дві службові особи. Перше слово в назві справи, ймовірно, вписувалося на початку формування справи, а її продовження – після закінчення (саме другий виконавець заповнював і графу щодо місцерозташування справи).

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

Отже, така велика кількість різноманітних реєстраційних форм, з одного боку, ускладнювала роботу канцелярії, особливо в часі, адже один і той же документ міг реєструватися декілька разів, приміром, спочатку у журналі реєстрації всієї вхідної документації, а далі, наприклад, у спеціальному реєстрі «прошений», «предложений» чи «книге указов правительствующего Сената» тощо. Проте, з іншого боку, така форма реєстрації зводила до мінімуму шанс втратити той чи інший документ.

Таким чином, розглянуті форми реєстрації документації становлять значимість для сучасних дослідників, оскільки завдяки їм можемо чітко простежити, які основні функції виконувала канцелярія губернатора, визначити її структуру та коло питань, що вирішувалися нею.

¹ ПСЗ Российской империи. – Изд. 1. – Т. 27. – ст. 20, 162.

² «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи» от 7 ноября 1775 года // Полный свод законов Российской империи. Собрание первое. – Т. XX. – № 14392.

³ Российское законодательство XI–XX вв. – М., 1987. – Т. 5. – 523 с.

⁴ Манифест «Об учреждении министерств» от 8 сентября 1802 г. // Полный свод законов Российской империи. Собрание первое. – Т. XXXII. – № 24 064. «Общем учреждением министерств» от 05 мая 1811 г. // Полный свод законов Российской империи. Собрание первое. – Т. XXXI. – № 24686.

⁵ ПСЗ Российской империи. Собрание первое. – Т. XXXII. – № 26 070–26 380.

⁶ Вялова Л. М. Организация делопроизводства центральных органов управления в законодательных актах Российской империи первой половины XIX века: Дис. ... канд. истор. наук / МГИАИ. – М., 1987. – 211 с.

⁷ Державний архів Чернігівської області: Путівник. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2001. – С. 37.

⁸ Держархів Чернігівської обл., ф. 128 (13 791 справа, 8 томів описів): оп. 1, том 1, 1801–1818 рр. (1–2090 од. зб.); том 2, 1818–1837 рр. (2091–4825 од. зб.); том 3, 1837–1838 рр. (4826–6594 од. зб.); том 4, 1838–1843 рр. (6597–8821 од. зб.); том 5, 1843–1845 рр. (8822–10 559 од. зб.); том 6, 1845–1849 рр. (10 560–11 958 од. зб.); том 7, 1801–1917 рр. (11 959–13 791 од. зб.); том 8, 1802–1918 рр. (13 792–14 460 од. зб.); оп. 2–6, 1801–1916 рр., 1917 р.

⁹ Там само, оп. 1, спр. 3376, 263 арк.; спр. 3377, 126 арк.; спр. 3378, 142 арк.

¹⁰ Там само, спр. 178, 308 арк.; спр. 340, 173 арк.; спр. 481, 381 арк.

¹¹ Там само, спр. 3058, арк. 176.

¹² Там само, арк. 193.

¹³ Там само, арк. 185.

¹⁴ Там само, арк. 205.

¹⁵ Там само, спр. 768, 248 арк.

¹⁶ Там само, спр. 341, 199 арк.; спр. 768, 248 арк.; спр. 2339, 100 арк.; спр. 2399, 595 арк.; спр. 2436, 458 арк.; спр. 2500, 188 арк.; спр. 3287, 38 арк.; спр. 3379, 551 арк.

¹⁷ Там само, спр. 2665, 240 арк.

¹⁸ Там само, спр. 3076, 223 арк.

¹⁹ Там само, арк. 1, 8, 15, 34, 56, 78, 98, 104, 154.

²⁰ Там само, арк. 2, 12, 37, 67.

Юрій Палеха

КЛАСИФІКУВАННЯ ОБЛІКОВО-БУХГАЛТЕРСЬКОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ

Керування організацією неможливе без здійснення бухгалтерського обліку, який дає узагальнене відображення всіх наявних у ній господарських засобів і джерел їх утворення, а також здійснюваних господарських операцій. Бухгалтерський облік є обов'язковим видом обліку, який ведеться суб'єктом господарювання з дня його реєстрації до ліквідації. Фінансова, податкова, статистична та інші види звітності ґрунтуються на даних бухгалтерського обліку й регулюються Законом України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні»¹.

Відмінною рисою бухгалтерського обліку є відображення в бухгалтерській документації (*первинних документах, облікових регістрах та фінансовій звітності*) методом суцільного і безперервного документування господарських засобів і господарських процесів, що в свою чергу надає обліковим даним юридичної сили.

Записи в облікових регістрах провадяться на підставі бухгалтерських документів, створених відповідно до вимог «Положення про докумен-

тальне забезпечення записів у бухгалтерському обліку», затвердженого наказом Міністерства фінансів України від 24 травня 1995 р. № 88².

За останні десятиліття прогресивного розвитку бухгалтерського обліку³ все нагальнішою стає необхідність створення класифікації, яка б реалізувала підхід до обліково-бухгалтерської документації як до складної інформаційної системи. Процес поділу документів за будь-якими їх ознаками, як відомо, здійснюється за відповідними характеристиками документної інформації, її носія, властивостями, обіговими даними тощо і є процесом їх *класифікування*. Для класифікування обліково-бухгалтерських документа скористаємось блоками ознак загальної класифікації документів, що будуються за такими його характеристиками:

інформаційна складова документа;

матеріальна складова документа;

спосіб документування;

обставини існування в зовнішньому середовищі.

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

За інформаційною складовою документа бухгалтерсько-облікову документацію можна поділити за ознаками: місце складення; порядок складення; способом складення і опрацювання; призначення; характер виконуваних операцій.

Диференціацію бухгалтерсько-облікової документації за інформаційною складовою представлено на схемі 1.

Характеристики основних видів бухгалтерсько-облікової документації подана в таблиці 1.

За матеріальною складовою документа основними ознаками класифікації обліково-бухгалтерської документації є матеріал носія та форма носія.

Серед найрозповсюдженіших *різновидів* обліково-бухгалтерських документів за матеріалом носія розрізняють паперові, полімерні, полімерно-плівкові, полімерно-платівкові, полімерно-карткові документи.

За матеріальною конструкцією носія інформації розрізняють такі бухгалтерські документи:

аркушевий, картковий, дисковий та комбінований види документів.

За способом документування основними ознаками класифікації бухгалтерських документів є способи їх створення. За способами документування розрізняють такі види бухгалтерських документів: рукописний, друкований, електромагнітний, оптичний та цифровий.

За регулярністю складення розрізняють такі види бухгалтерських документів:

- *періодичні* (місячна, квартальна та річна звітність);

- *неперіодичні* (прибуткові і видаткові касові ордери, товарно-транспортні накладні, накладні на відпуск матеріальних цінностей, розрахункові, платіжні відомості, банківські виписки тощо).

За часом появи бухгалтерського документа у світ розрізняють *оригінал та копію*.

За місцем виникнення зазначені документи поділять на внутрішньо-організаційні та зовнішньо-обігові (між організаціями, з банком, з подат-

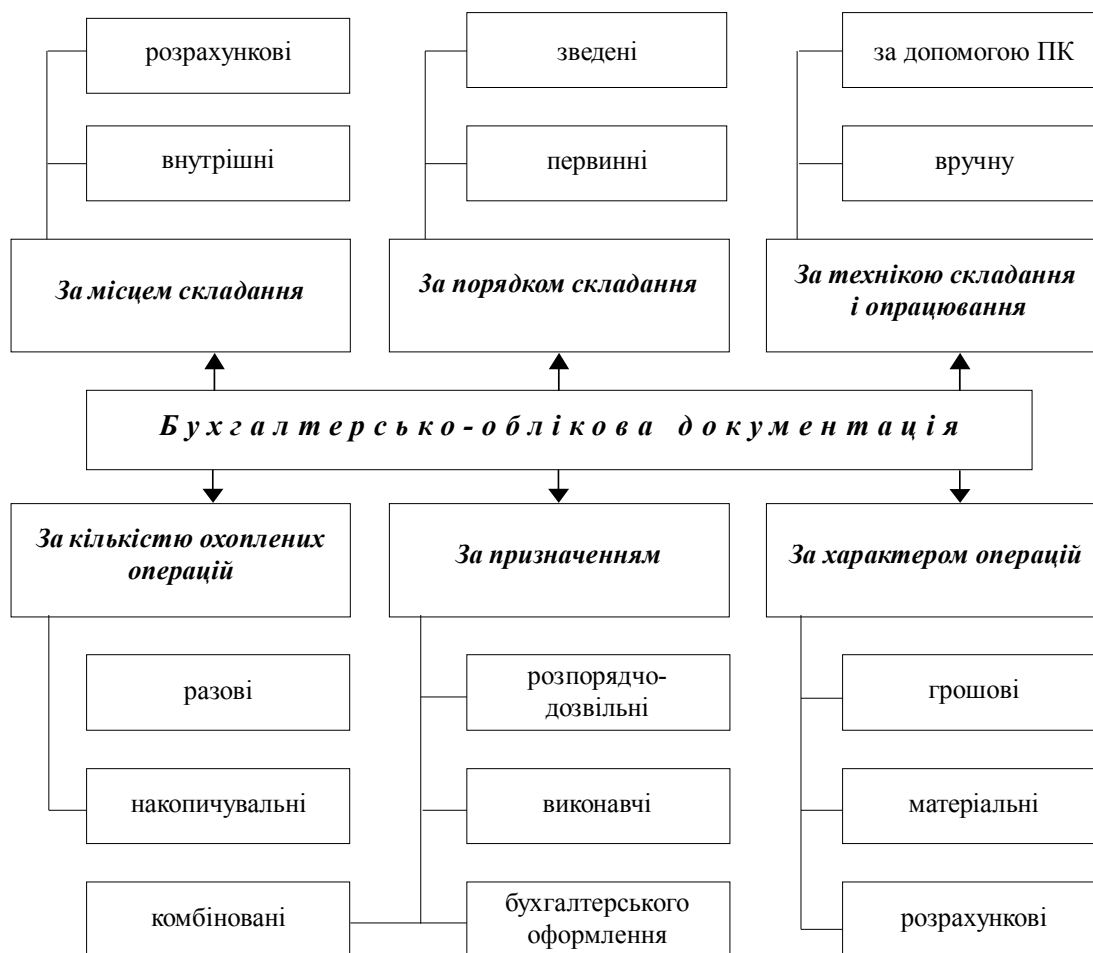

Схема 1. Класифікаційна схема бухгалтерсько-облікової документації за інформаційною складовою

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

Табл. 1. Характеристики бухгалтерсько-облікової документації

№	Ознака	Вид документа	Характеристика	Зразки документів
1.	За місцем складення	зовнішні	Надходять в організацію від інших суб'єктів господарської діяльності чи органів державної влади	Виписки банків, рахунки-фактури, видаткові накладні, довіреності на одержання матеріальних цінностей, виписані покупцями тощо
		внутрішні	Всі документи, складені в організації і призначені для обігу в ній	
2.	За порядком складення	первинні	Складаються безпосередньо під час здійснення господарської операції	Прибуткові та видаткові касові ордери, прибуткові та видаткові накладні, товарно-транспортні накладні, наряди на відрядну роботу та ін.
		зведені	Складаються на підставі даних кожного первинного документа шляхом групування і зведення (підрахунку) їх показників	Касовий звіт, авансовий звіт, книга складського обліку, звіт про рух товарно-матеріальних цінностей тощо
3.	За кількістю охоплених операцій	разові	Використовують для документального оформлення однієї або декількох операцій, виконання яких передбачено на час отримання документа. Після складення разові документи є підставою для здійснення на їх основі відповідних накопичувальних бухгалтерських операцій	Касові ордери, накладні на оприбуткування і відпуск виробничих запасів, платіжне доручення, довіреність на отримання товарно-матеріальних цінностей, звіт про рух товарно-матеріальних цінностей, касовий звіт, виписка банку із розрахункового рахунку, авансовий звіт
		накопичувальні	Використовують з метою документального оформлення декількох однорідних господарських операцій, виконання яких передбачене за певний період (тиждень, декада, місяць). Слугують підставою для здійснення на їх основі подальших облікових записів лише за умови відображення в них останньої операції і закриття документа, тобто підбиття підсумку за всіма записами	Лімітно-забірні картки, наряди на виконання відрядних робіт тощо
4.	За призначенням	розпорядчо-дозвільні	Містять різного роду розпорядження (наказ або завдання) на проведення певних господарських операцій. Ці документи не є підставою для здійснення бухгалтерських записів, але ініціюють для здійснення певних операцій і складення відповідних первинних документів в майбутньому, інформація яких буде зафіксована в бухгалтерських документах	Наказ про прийняття на роботу (в подальшому на підставі нього складатиметься табель обліку робочого часу, який у свою чергу буде підставою для нарахування зарплати; наказ про відрядження, платіжне доручення для перерахування грошових коштів, довіреність на отримання матеріальних цінностей, чек грошової чекової книжки; договори, угоди, контракти підприємства з іншими суб'єктами господарської діяльності, рахунки-фактури тощо

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

№	Ознака	Вид документа	Характеристика	Зразки документів
4.	За призначенням	виконавчі (виправдні)	Юридично підтверджують здійснення певних господарських операцій і є підставою для здійснення бухгалтерських записів	Прибуткові і видаткові касові ордери, товарно-транспортні накладні, накладні на відпуск матеріальних цінностей (видаткові накладні), розрахункові, платіжні відомості, банківські виписки тощо
		бухгалтерського оформлення	Складаються на підставі розпорядчих або виконавчих документів, а також даних поточного обліку в процесі підготовки для здійснення відповідних облікових записів. Не відображають безпосередньо факт здійснення господарської операції, а є лише підставою для здійснення облікових записів	Бухгалтерські довідки, групувальні відомості, розрахунки (розподілу амортизації за підрозділами підприємства, розподілу загальноновиробничих витрат, калькуляційні картки) та ін. Видатковий касовий ордер, в якому міститься як розпорядження керівника щодо видачі грошей з каси, так і підтвердження виконання операції (підписи касира і одержувача); видаткова накладна, яка містить як розпорядження щодо видачі так і підтвердження складу певних виробнич. запасів, операції
		комбіновані	Поєднують в собі ознаки розпорядчих документів, виконавчих, а також документів бухгалтерського оформлення	Кошториси, розрахунки (довідки) бухгалтерії про суми податків, що підлягають сплаті в бюджет, рішення податкових органів про стягнення штрафів або пені тощо
5.	Залежно від змісту господарських	грошові	Слугують для оформлення операції з грошовими коштами	Банківські чеки, прибуткові та видаткові касові ордери, чеки грошової чекової книжки для отримання коштів із банку у касу, об'яви на внесення готівки для здавання грошей у банк
		матеріальні	Документи з надходження і вибуття основних засобів, торговельно-матеріальних цінностей	Прибуткові і видаткові накладні, вимоги, ордери, лімітні картки, кошториси, лімітно-забірні картки
		розрахункові	Документи, якими оформляються розрахункові операції між підприємствами, підприємцями, фізичними особами	Рахунки-фактури, платіжні вимоги, вимоги-доручення та ін.
6.	За способом складення і опрацювання операцій		інформацію зафіксують рукописно	
			інформацію зафіксують і опрацюють за допомогою комп'ютерної системи	

ковою адміністрацією, органами соціального страхування, пенсійним фондом тощо).

¹ Закон України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» від 16 липня 1999 р. № 996-XIV.

² Положення про документальне забезпечення записів у бухгалтерському обліку, затверджене наказом Міністерства

фінансів України від 24 травня 1995 р. № 88; Наказ Міністерства фінансів України «Про затвердження Положень (стандартів) бухгалтерського обліку» № 87 від 31.03.1999.

³ Шенітько Г. Ф. Теорія бухгалтерського обліку / Г. Ф. Шенітько. – К., 2008. – 289 с.

Розділ V

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Сергій Борисенко

УКРАЇНСЬКО-ФІНСЬКІ СТОСУНКИ У 1918 році

Історія українських визвольних змагань 1917–1921 рр. у роки незалежності нашої держави викликає велике зацікавлення не тільки в науковців, а й серед широких кіл громадськості. У цей час широко вивчається період гетьманату Павла Скоропадського – своєрідної і неоднозначної форми існування української державності тих революційних років. Якраз тоді встановлено перші реальні міжнародні відносини між Україною та іншими країнами в новітній історії.

Історія дипломатичних стосунків Української Держави уже вивчалася українськими авторами¹, однак змістовного і повного дослідження з історії українсько-фінських відносин 1918 р. ще немає. Тому спробуємо здійснити черговий крок у висвітленні саме цього тематичного сегменту в історії періоду гетьманату П. Скоропадського, спираючись на спогади очевидців та архівні джерела.

Налагодження офіційних дипломатичних відносин України Держави з іншими країнами, розпочате Центральною Радою, продовжив уряд гетьмана П. Скоропадського. Ця діяльність поживилася з літа 1918 р., після того як 20 травня Міністерство закордонних справ очолив досвідчений державний діяч і політик Д. Дорошенко. Безпосередньо ж завдання організації українських дипломатичних представництв за кордоном було тоді покладено на товариша (заступника) міністра закордонних справ О. Шульгина.

Пріоритетні напрями зовнішньої політики Української Держави обумовлювалися складністю міжнародної ситуації та внутрішнього становища. Головна увага приділялася, насамперед, зміцненню дружніх відносин з країнами Четвертого союзу – Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною, а також розв'язанню спірних територіальних проблем із сусідніми державами. Д. Дорошенко, зокрема, зазначав: «Відносини до Німеччини були влітку 1918 р. основним питанням не тільки нашої закордонної політики, але

й питанням самого нашого існування, як держави. Цей стан залежності від Німеччини був утворений фактом присутності на українській території кількасоттисячної німецької й австро-угорської армії, що прийшла до нас по хліб. Отже справа повільного, без потрясінь, виходу з цього стану залежності від чужої військової сили, не пориваючи добрих відносин з державами, що цю силу, як допомогу і порятунк, до нас вислали, – це було віссю нашої політики».

Серед інших завдань, що постали перед урядом П. Скоропадського в галузі зовнішньої політики, було налагодження відносин з державами, які утворилися на території колишньої Російської імперії. Адже для Української Держави вони були природними союзниками, оскільки для них теж існувала небезпека потрапити під владу більшовицької Росії. Знову пошлемось на Д. Дорошенка: «...Відносини з «рандштатами», себто з державами, які повстали на національних територіях, що відділилися від Росії, себто з Польщею, Фінляндією, Литвою, Білоруссю, Доном, Кубанню, Грузією й Кримом определялися здебільшого в залежності від того, чи мала Україна якісь спірні питання у взаємних відносинах, головне питання за спірні території. З усіма ними були зав'язані більш або менш сталі й формальні дипломатичні відносини. Щодо Фінляндії, Литви й Грузії питання вирішилося дуже просто: Україна не мала з ними ніяких спірних справ і тому нав'язала дипломатичні відносини, прийняла від Фінляндії й Грузії дипломатичних представників і вислала своїх...», – писав він².

Історію відносин між Українською Державою та Фінляндією досі практично не досліджено в історіографії. У працях загального характеру часто допускаються фактичні неточності та помилки щодо них.

Цінним джерелом інформації з цього питання є спогади відомого політичного, громадського та

V. Історія України

культурного діяча Фінляндії Германа Гуммеруса «Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства у Києві», опубліковані у Фінляндії шведською та фінською мовами у 1931 р. В українському перекладі вони побачили світ у 1997 р.³ Крім того, у фінських та українських архівах збереглися численні, головним чином дипломатичні, документи, які проливають світло на цю сторінку з історії міждержавних відносин.

Перші контакти між Україною та Фінляндією зав'язалися ще за часів Центральної Ради. 14–15 січня 1918 р. Сенат прийняв рішення послати в Україну делегацію у складі екстраординарного професора Йосеппі Юліуса Міккола та доктора філософії Яло Лахья Каліма, яка мала повідомити уряд УНР про проголошення Фінляндією незалежності⁴. Однак невідомо, чи встигла ця делегація виїхати, оскільки невдовзі у Фінляндії розпочалась громадянська війна. 27 липня 1918 р. в Україну та Польщу вирушила фінська делегація для налагодження торгових відносин⁵.

Встановлення дипломатичних відносин між Фінляндією та Українською Державою відбулося значною мірою завдяки ініціативам Г. Гуммеруса. У фондах Національного архіву Фінляндії збереглися чернетки та копії його листів до впливових фінських та німецьких державних діячів й політиків, у яких автор підкреслював необхідність відкриття посольства Фінляндії у Києві. Так, 17 травня 1918 р. він звернувся до німецького консула у Гельсінкі з проханням переконати Міністерство закордонних справ Німеччини у доцільності цього відкриття⁶. У листі від 17 липня 1918 р. Г. Гуммерус просив впливового прибалтійського німця барона фон Роппа, який тоді тісно співпрацював з німецькою військовою владою, порушити клопотання про відкриття фінського посольства в Україні перед начальником штабу Східного фронту генералом Максом Гофманом⁷.

Що ж спонукало Г. Гуммеруса займатися налагодженням фінсько-українських відносин? Справа в тому, що за своїми ідейними переконаннями він був націоналістом і вся його політична діяльність була присвячена боротьбі за національне самовизначення своєї країни. Під час Першої світової війни Г. Гуммерус очолював фінське інформаційне бюро у Стокгольмі, яке було неофіційним представництвом фінського руху опору за незалежність, а невдовзі після проголошення Фінляндією незалежності обійняв посаду радника посольства. Під час перебування у Стокгольмі він познайомився і подружився із співробітниками Українського інформаційного бюро, які доручили йому відвезти до Гельсінкі підготовлений го-

ловою бюро М. Залізником меморандум про державний устрій України, на підставі якого Сенат доручив проф. Йосеппі Юліусу Міккола розробити проект акта про визнання Фінляндією України⁸. В той час Г. Гуммерус був захоплений ідеєю укладення союзу між народами, які населяли окраїни Російської імперії, для спільної боротьби за незалежність.

Невдовзі після того, як Парламент Фінляндії прийняв закон про зовнішні дипломатичні представництва, 26 липня 1918 р. за поданням міністра закордонних справ Отто Стенрота Сенат Фінляндії призначив доктора філософії Г. Гуммеруса тимчасовим дипломатичним представником для особливих доручень при уряді Української Держави у Києві⁹. 30 липня О. Стенрот повідомив про це рішення уряду України¹⁰. 9 серпня Сенат призначив Йоста Серлакіуса на посаду тимчасового консула в Одесі, а Рудолфа Вад дена – у Києві¹¹.

Зі свого боку Українська Держава теж діяла в напрямку розвитку двосторонніх відносин. Ще від початку 1918 р. українські інтереси у Фінляндії представляв, щоправда неофіційно, П. Сливенко, який тривалий час жив у Гельсінкі і працював в російській інженерно-будівельній установі у Свеаборзькій фортеці. Після Лютневої революції 1917 р. він вийшов у відставку і на власний розсуд вирішив присвятити себе захисту прав та інтересів військових-українців, які служили в частинах російської армії, дислокованих на території Фінляндії, насамперед у Выборзі¹². Першим об'єднавчим рухом українців, які знаходились тут, стала українізація однієї із рот фортечної артилерії, довкола якої згуртування й усіх інших українців. Проте цьому рухові не судилося розвинутись, оскільки восени 1917 р. рота вирушила з Выборга до одного з українських корпусів на фронт. Після того, як 29 квітня 1918 р. місто захопили війська білих, українці знову почали об'єднуватися для від'їзду на батьківщину. За рішенням виборзького губернатора Вальффа Сухонена від 13 травня 1918 р. була створена Комісія українського громадянства на чолі з Л. Константиновичем, головне завдання якої полягало у сприянні цій справі. Комісія зареєструвала 348 українців і видала їм «Тимчасові посвідчення» – документи, які заміняли паспорти. 8 червня 1918 р. близько 100 українців було відправлено додому, разом з ними і членів Комісії. Тому невдовзі обрали другий її склад під головуванням В. С. Скобельцина. Наступний ешелон, в якому виїхали 74 українці, було відправлено 14 липня¹³.

15 липня 1918 р. уряд Фінляндії прийняв рішення дозволити виборзькому губернатору витратити 50 тис. карбованців із коштів, які були ви-

V. Історія України

ділені раніше для переселення росіян із Фінляндії, для допомоги тим громадянам України, які хочуть повернутися на батьківщину¹⁴.

В організації повернення українців додому брав участь і П. Сливенко, який у той час фактично виконував функції українського комісара у Гельсінкі. Невдовзі після того, як у травні 1918 р. він поїхав на батьківщину, українці, які проживали у столиці Фінляндії обрали Український комітет на чолі Валентином Олександровичем Відстедтом. (Він був флотським інженером-механіком, капітаном 2-го рангу, брав участь у російсько-японській війні на ескадреному панцернику «Побєда», служив у Порт-Артурі. У 1908 р. вийшов у запас, а з липня 1914 р. відновив службу у Свеаборзі і у вересні 1917 р. був остаточно звільнений у запас¹⁵). Створення його було з прихильністю сприйнято німецькою військовою владою у Фінляндії і вона навіть запропонувала урядові Української Держави призначити В. Відстедта на посаду консула. Заручившись підтримкою німців, 26 липня 1918 р. В. Відстедт звернувся з аналогічною пропозицією до управляючого Міністерством закордонних справ Д. Дорошенка. Він, зокрема, наголошував на тому, що йому й так фактично доводиться виконувати консульські обов'язки – клопотати за українців та захищати їхні права. «До мене звертався по допомогу заарештований тут племінник українського Гетьмана, але я, в той же час, безсилий зробити що-небудь», – писав В. Відстедт¹⁶, не знаючи про те, що ще 28 травня 1918 р. на посаду консула був призначений П. Сливенко, який, однак, виїхав з Гельсінкі до отримання цих повноважень. 4 липня його було призначено знову, але цього разу вже на посаду консульського агента¹⁷. 15 серпня 1918 р. Д. Дорошенко підписав наказ про новозасновані консульські агентства, за яким з 4 липня Гельсінкі зараховувалися до «місцевостей, в яких засновуються консульські агентства 1-го розряду».

18 вересня 1918 р., на 12-й день подорожі з Кременчука окупованими німцями територіями, П. Сливенко повернувся в Гельсінкі. За браком помешкань у місті він був змушений протягом двох днів розшукувати собі хоч якогось кутка і тому лише на третій день повідомив Міністерство закордонних справ Фінляндії про свій приїзд. 23 вересня під час зустрічі з міністром закордонних справ Отто Стенротом П. Сливенко зазначив, що він прибув у Фінляндію як консульський агент «з дорученням виконувати консульські обов'язки, доки не буде призначено відповідального посла». За словами П. Сливенка, О. Стенрот «радісно вислухав перший привіт офіційного представника не-

залежної Держави, яка народилася, як і Фінляндія, з небезпечного хаосу, котрий являла собою колишня Росія» і висловив надію на встановлення взаємовигідних зв'язків¹⁸.

10 вересня 1918 р. міністр закордонних справ Д. Дорошенко підписав законопроект про заснування дипломатичного представництва у Фінляндії. У «Поясненні до законопроекту» зазначалося: «Інтереси Української Держави вимагають заснування в дружніх нам державах дипломатичних представництв, особливо тоді, коли ці держави висилають своїх представників до України.

Отже, дипломатичні представники Фінляндії вже прибули до Києва і міждержавна взаємність вимагає заснування відповідного представництва Української Держави в Фінляндії й се як найскоршим часі...»¹⁹.

Законопроект ухвалила Рада Міністрів та затвердив П. Скоропадський 8 жовтня 1918 р. Відповідно до нього дипломатичне представництво Української Держави засновувалося з 15 вересня 1918 р. і зараховувалося до посольств другого розряду²⁰. (Згідно з законом від 14 червня 1918, яким встановлювалися штати посольств Української Держави, посольство у Фінляндії мало складатися з трьох осіб: міністра-резидента або повіреного у справах, секретаря та драгомана, тобто перекладача²¹). Першим кандидатом на посаду повіреного у справах був М. Славінський, голова Союзу автономістів-федералістів, голова політичної комісії української делегації на переговорах з більшовиками, радник Міністерства закордонних справ²². Проте невдовзі він дістав інше призначення.

8 жовтня 1918 р. Міністерство закордонних справ Української Держави надіслало Міністерству закордонних справ Фінляндії лист, яким повідомило про заснування українського дипломатичного представництва на чолі з тимчасово виконуючим обов'язки повіреного у справах Костянтином Володимировичем Лоським²³. Останній мав перебувати у Фінляндії до кінця 1918 р., а потім повернутися до виконання обов'язків директора загального департаменту Міністерства закордонних справ²⁴. Згідно з газетними повідомленнями його мав заступити Л. Кобилянський, у той час радник Міністерства закордонних справ²⁵. Те, що К. Лоський був відряджений у Фінляндію, тимчасово підтверджує і його лист, який надійшов до Міністерства закордонних справ 18 грудня. У листі він просив сповістити, чи не бажає міністерство продовження його перебування у Фінляндії у зв'язку з тим, що через транспортні ускладнення йому навряд чи вдасться своєчасно, тобто в середині грудня, повернутися в Київ. Разом з тим,

V. Історія України

К. Лоський повідомляв, що він продовжить працювати у Фінляндії за умови своєчасного отримання відповідних кредитів та дозволу Української партії соціалістів-федералістів, членом якої він був²⁶.

Призначення К. Лоського, відомого українського державного та політичного діяча, на вказану посаду свідчило про те значення, яке надавав гетьманський уряд питанню розвитку відносин із Фінляндією. (К. Лоський походив із дворянської родини на Херсонщині. Після закінчення юридичного факультету Петербурзького університету займав адміністративні посади у Сибірі, Холмщині, Польщі. У 1917–1918 рр. він був комісаром Холмської губернії, помічником губернського комісара в Галичині, членом Центральної Ради, директором департаменту внутрішніх справ при Генеральному секретаріаті, директором департаменту загальних справ Міністерства закордонних справ і з 16 липня 1918 р. тимчасово виконував ще й обов'язки директора департаменту чужоземних зносин²⁷).

Обов'язки секретаря українського посольства спершу було покладено на колишнього секретаря Д. Донцова Миколу Галушинського, якого з 14 лютого 1919 р. замінив П. Сливенко. Перекладачами працювали фіни Габріель Куркі, потім Зеліу Мансікка²⁸.

15 жовтня 1918 р. К. Лоський прибув у Гельсінкі, де його зустріли консульський агент П. Сливенко та відряджений Міністерством закордонних справ Української Держави секретар міністерства Георг фон Гріппенберг. Українське посольство розмістилось у готелі «Феннія»²⁹. 28 жовтня К. Лоський звернувся з листом до міністра закордонних справ Української Держави і попросив його виділити на купівлю помешкання для посольства 75 тис. карбованців у німецькій валюті³⁰.

20 жовтня 1918 р. про приїзд українського посольства у Фінляндію сповістила столична газета, а наступного дня в ній же було опубліковано інтерв'ю з К. Лоським, у якому останній розповів про політичну ситуацію в Україні та про те, якими він бачить перспективи подальшого розвитку українсько-фінляндських стосунків. Цього ж дня він вручив свою вірчу грамоту О. Стенроту³¹. 22 жовтня К. Лоського прийняв регент Фінляндії П. Свінхувуд та Голова Ради Міністрів П. Паасікві. За повідомленням К. Лоського фінська сторона проявила велику зацікавленість подальшим розвитком відносин з Україною, головним чином найскорішим налагодженням торгівлі. Його поінформували, що Фінляндія має для продажу великі запаси паперу, а також сільськогосподарські машини власного виробництва, а взамін хоче отримати в першу чергу хліб та цукор.

Коло зовнішньополітичних завдань, які реалізували українські дипломати у Фінляндії не було широким. Це обумовлювалося тим, що перед українською дипломатією в ті часи ставилися дещо інші завдання, ніж перед дипломатами вже давно існуючих країн. Їм необхідно було в першу чергу проводити інформаційну роботу, щоб світ довідався про саме існування Української Держави. Отже, одне з головних завдань українських дипломатів у Гельсінкі полягало в інформуванні громадськості Фінляндії про події в Україні та привертанні її уваги до справи розбудови української державності. З цією метою К. Лоський часто друкував статті на сторінках фінської преси, написав брошуру «Украинский вопрос, Россия и Антанта», яку видав у Гельсінкі у 1918 р. під псевдонімом К. Вишевич. Наступного року там же вийшов із друку збірник його фельєтонів «Од великого до смішного»³².

Великою перешкодою в діяльності українського дипломатичного представництва був брак регулярного зв'язку з Міністерством закордонних справ та урядом. З грудня 1918 р. К. Лоський звернувся до української дипломатичної місії у Стокгольмі з проханням повідомити його про події в Україні, бо на той час до нього не прибуло жодного кур'єра з офіційними повідомленнями³³. Найкоротший шлях до Києва пролягав через територію Росії, яка не давала дозволу на проїзд українських дипкур'єрів.

Важливим питанням двосторонніх відносин було налагодження торгівлі. У Фінляндії у той час була гостра нестача продовольства. Україна ж була дуже зацікавлена у придбанні фінського паперу. Згідно з досягнутою 20 вересня угодою «Товариство фінських паперових заводів» мало продати Україні до кінця 1918 р. від 600 тис. до 1 млн. пудів паперу, а Україна мала поставити в Фінляндію цукровий пісок по 100 крб. за пуд у розрахунку: пуд цукру за кожні чотири пуди паперу. За результатами переговорів український міністр торгівлі С. Гутник та уповноважений урядом Фінляндії посол Г. Гуммерус підписали договірний протокол³⁴.

Натхненні першим успіхом, сторони розпочали підготовку до укладення загального торгового договору. Проте невдовзі з'ясувалося, що навіть виконання цукрово-паперової угоди опинилося під загрозою. Справа у тому, що, коли на початку жовтня 1918 р. Г. Гуммерус поїхав у Берлін для остаточного налагодження проблем фінсько-української торгівлі, там («Центральне закупівельне товариство») його повідомили, що цією угодою Фінляндія виявила «недружню діяльність» щодо Німеччини, а перевезення паперу та цукру через окуповані території буде можливим лише за умови

V. Історія України

поставок Фінляндією до Німеччини вершкового масла. Сенат Фінляндії не міг погодитись із цим і вирішення справи загальмувалось.

Проте сторони не полишали зусиль для налагодження торгових відносин. «...Заклучення торгового договору між обома державами – це перше і головне завдання, яке фінляндський уряд старається перевести», – доповідав К. Лоський своєму міністру закордонних справ 27 жовтня 1918 р., відзначаючи: «Економічні відносини Фінляндії, а особливо її можливість висилати на Україну деякі товари, як папір, сірники, а також рільничі знаряддя, особливо лопати, сокири, пилки, роблять справу торговельного договору не менш важливою і для України. Особливо, коли візьметься під увагу ця обставина, що Україна є в можливості одержувати ті товари із інших країв, а Фінляндія щодо таких предметів, як хліб і цукор, може звертатися лише до України, як першого джерела, позиція України є багато краща, що можна використовувати при заключенні договору в тій спосіб, що цей договір буде надзвичайно корисний для України щодо балансу торговельного, а це вплине безперечно на поліпшення її фінансового становища. Для цього однак належало би докладніше ознайомитись з умовами фінського ринку. В тій цілі кінцевим є негайне призначення для Фінляндії торговельного аташе...»³⁵.

Аналогічної точки зору дотримувався у цей час і повірений у справах Фінляндії при уряді Української Держави Г. Гуммерус. У своєму рапорті від 8 листопада 1918 р. він наголошував на доцільності продовження роботи по розвитку торгових відносин з Україною³⁶. Але на початку грудня він змінив свою точку зору і запропонував своєму уряду припинити на деякий час торгові переговори у зв'язку з нестабільністю політичної ситуації в Україні. «Невідомо, чи залишиться сучасний уряд при владі і надалі і чи зможе Україна у найближчому майбутньому взагалі зберегти свою державність», – писав він³⁷. Проте 14 грудня Сенат Фінляндії вирішив обрати і уповноважити у якості представника Фінляндії полковника Рудолфа Валдена з Центрального бюро паперової промисловості Фінляндії, а також директора Карла Хелстена з Центрального цукрового комітету і дозволити Комітету зовнішніх відносин призначити свого представника, а також міністра продовольства до складу комісії по підготовці та підписанню торгового договору з Україною, а уряд дав дозвіл на вивіз в Україну 83 603 кілограмів (400 рулонів) паперу³⁸. У цей же час також планувався продаж Україною 6 тис. пудів тютюну-махорки в обмін на 3 тис. пудів фінської бертолетової солі. Крім того,

торговий відділ Протофісу отримав від фінської сторони пропозиції на продаж Україні шпалер, сухої целюлози, сірників, сокир, пилок, кос, сох, машинних жниварок, сінокісних машин, кінних граблів, гасових двигунів. Взамін Фінляндія хотіла отримати зерно, борошно, цукор, патоку, карамель, кормові жмихи, сухий жом, хміль, кавові сурогати, мідь³⁹.

Реалізувати плани щодо торгівлі сторонам, на жаль, не вдалося, оскільки, коли на початку січня 1919 р. німецька влада врешті дала на це дозвіл, перевезення товарів стало вже неможливим. У цей час за умовами перемир'я німецькі війська уже залишали окуповані території. В результаті перша партія відправленого в Україну паперу (1750 т вартістю близько 4,5 млн. фінських марок) залишилась у Ризі, де була пограбована більшовиками. З України в Фінляндію вдалося поставити лише декілька вагонів солоду⁴⁰.

На жаль, перебування членів посольства Фінляндії у Києві не було тривалим. 28 січня 1919 р. через наступ більшовицької армії вони були змушені виїхати у Вінницю, де виконуючий обов'язки секретаря посольства Г. Йогансон залишився за повіреного у справах Фінляндії, а Г. Гуммерус з родиною вирушив у Гельсінкі і більше в Україну не повернувся.

Г. Гуммерус залишив по собі в Україні добру пам'ять. Міністр закордонних справ Української Держави Д. Дорошенко, з яким у Г. Гуммеруса склалися добрі стосунки, згадував: «...д-р Гуммерус з щирою приязню ставився до українців і Української Держави, живо інтересуючись успіхами нашого культурно-національного життя, шкільництва, письменства, мистецтва»⁴¹. В «Енциклопедії українознавства» він охарактеризований як «активний прихильник України й оборонець її прав на самостійність»⁴².

Українське ж дипломатичне представництво у Гельсінкі проіснувало ще два роки. До 1 серпня 1919 р. ним керував К. Лоський, який з 17 січня цього ж року за наказом Директорії обійняв ще й посаду Голови місії у Скандинавії, а з 1-го серпня – Микола Залізник, який 1 жовтня прибув у Хельсінкі і через два дні вручив свою вірчу грамоту міністру закордонних справ Р. Холсті⁴³. 25 серпня 1920 р. М. Залізник виїхав із Хельсінкі у Відень під приводом необхідності налагодження фінансових справ посольства, залишивши завідувати всіма його справами секретаря П. Сливенка⁴⁴. Після цього робота українського представництва фактично припинилась. П. Сливенко не отримував необхідних коштів на його утримання і на початку травня 1921 р. був змушений звільнити

У. Історія України

приміщення канцелярії і невдовзі виїхати у Берлін. На цьому тоді обірались дипломатичні відносини між Україною та Фінляндією.

Українська Держава гетьмана П. Скоропадського проіснувала лише сім з половиною місяців. Гетьманському уряду доводилося працювати у надто складних умовах німецько-австрійської окупації, але він все ж таки намагався проводити активну зовнішню політику і йому вдалося чимало зробити для налагодження відносин з іншими країнами, серед яких була і дружба Фінляндія.

Отже історія сучасних українсько-фінських стосунків була започаткована в буремний період 1918 р., який означив для Фінляндії незалежний напрямок розвитку, а для України став важливим етапом в її складному, повільному, але неминучому становленні як незалежної і повноправної країни.

¹ *Солдатенко В.* Зовнішньо-політичний курс гетьманської держави Павла Скоропадського // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – К., 2002. – С. 138; *Проданюк Ф.* Дипломатія держави Павла Скоропадського // Політика і час. – К. 1; *Гай-Нижник П.* Фінансові відносини Гетьманату 1918 року з частинами колишньої Російської імперії / Фінанси України. – К. – 2000. – № 2 та ін.

² *Дорошенко Д.* Мої спогади про недавнє-минуле (1914–1920). – Мюнхен, 1969. – С. 266.

³ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. – Т. 2. – Ужгород, 1930. – С. 144.

⁴ *Гуммерус Г.* Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства у Києві. – К., 1997.

⁵ Kansalisarkisto, Senaati, Talousosaston Poytakirjat. 1918, I, 169–170.

⁶ Последні новості. – 1918. – 30 липня.

⁷ Kansalisarkisto. Herman Gummeruksen Yksityiskokoelma. Kansio 57.

⁸ Там само.

⁹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 35, арк. 59.

¹⁰ Kansalisarkisto, Senaati, Talousosaston Poytakirjat, 1918, VII, 739.

¹¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 140, арк. 2.

¹² Kansalisarkisto, Senaati, Talousosaston Poytakirjat, 1918, VIII. – IX, 135.

¹³ У 1917 р. у Виборзі знаходився штаб 42-го армійського корпусу, гарнізон Виборзької фортеці і, поблизу, 172-й запасний полк (Вільмаstrandський гарнізон).

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 3512, оп. 2, спр. 12, арк. 52–54.

¹⁵ Valtionarkisto, Senaati, Talousosaston Poytakirjat, 1918, VII, 488–489.

¹⁶ ЦДАВО України, ф. 3512, оп. 2, спр. 12, арк. 45.

¹⁷ Там само, ф. 3766, оп. 1, спр. 140, арк. 15–15 зв.

¹⁸ Kansallisarkisto. Herman Gummeruksen Yksityiskokoelma. Kansio 56.

¹⁹ Державний вісник. – 1918. – 13 жовтня.

²⁰ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 140, арк. 20–20 зв.

²¹ Там само, арк. 7.

²² Державний вісник. – 1918. – 19 жовтня.

²³ Там само. – 26 червня.

²⁴ Kansallisarkisto. Herman Gummeruksen Yksityiskokoelma. Kansio 56.

²⁵ Начальники дипломатичних представництв Української Держави поділялися на послів (амбасадорів), посланників (міністрів-уповноважених), міністрів-резидентів та повірених у справах.

²⁶ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 233, арк. 1.

²⁷ Нова Рада. – 1 918 р. – 11 жовтня.

²⁸ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 35, арк. 1.

²⁹ Державний вісник. – 1918–24 жовтня.

³⁰ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 233, арк. 1.

³¹ Там само, ф. 3766, оп. 1, спр. 140, арк. 26.

³² Там само, ф. 3696, оп. 1, спр. 35, арк. 2.

³³ Там само, ф. 3766, оп. 1, спр. 140, арк. 26.

³⁴ Там само, ф. 3696, оп. 1, спр. 35, арк. 41.

³⁵ Там само, ф. 3512, оп. 2, спр. 7, арк. 13.

³⁶ *Гуммерус Г.* Україна в переломні часи... – С. 84–85.

³⁷ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 35, арк. 42.

³⁸ Kansallisarkisto. Herman Gummeruksen Yksityiskokoelma. Kansio 56.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Valtionarkisto, Senaati, Talousosaston Poytakirjat, 1918, XI, 525.

⁴¹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 35, арк. 45.

⁴² Известия союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины. – 1918. – 2 декабря.

⁴³ *Гуммерус Г.* Україна в переломні часи... – С. 86.

⁴⁴ *Дорошенко Д.* Мої спогади... – С. 279.

Ірина Петренко

РОЗЛУЧЕННЯ ПОДРУЖЖЯ В СИСТЕМІ ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН ПРАВОСЛАВНОГО НАСЕЛЕННЯ ГЕТЬМАНЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХVІІІ ст.

Актуальним завданням сучасної історичної науки є об'єктивне висвітлення соціальних аспектів минулої історії України, які тривалий час мало досліджувалися. Серед найменш вивчених проблем є історія шлюбно-сімейних відносин, які є суттєвою сферою повсякденного життя суспільства. У цій статті розглянуто тільки процес розлучення серед православного населення Гетьманщини в другій половині ХVІІІ ст. Її підготовлено

на основі використання документів фонду Пирятинського духовного правління (ф. 801), що зберігається у Державному архіві Полтавської області.

У Російській імперії у ХVІІІ ст. шлюбно-сімейні відносини перебували у компетенції православної церкви. Саме вона регулювала укладання і розірвання шлюбів. Церква йшла неохоче на припинення шлюбних зв'язків, тому й здійснювалося це у виключних випадках. Головною підставою для

V. Історія України

припинення останнього вважалося овдовіння, яке, за умов високого рівня смертності серед тогочасного населення, не було рідкістю. Однак, були й інші підстави для розірвання шлюбних зв'язків, про що й піде мова у нашій розвідці.

Питання про причини розлучення подружжя почали досліджувати ще вчені XIX ст. Так, професор церковної історії Харківського університету О. Лебедев присвятив свою статтю аналізу причин розлучень серед православного населення, використавши архівні документи Харківської і Курської духовних консисторій. Приводів до розлучень, вважав учений, було п'ять: неможливість мати дітей через хворобу одного із подружжя, багатоженство, неповноліття, перелюб, взаємна згода подружжя на розлучення¹. Кожну із цих причин вчений яскраво проілюстрував фактами із дійсності XVIII ст.

Відомий дослідник історії і права М. Ф. Владимирський-Буданов назвав наступні причини розлучень у XVIII ст.: тривала відсутність одного із подружжя, фізична неспроможність чоловіка до шлюбних стосунків; хвороба, рішення одного із подружжя піти в монастир, перелюб, дії дружини, що вказують на можливість її перелюбу, злочинні дії одного із подружжя щодо іншого, інші злочини, що не мають зв'язку із сімейним правом².

У статтях історика М. Руднева розкрито історію судочинства у справах розірвання шлюбу. Автор детально проаналізував причини припинення шлюбу, особливо звернувши увагу на таку підставу, як подружжя невірність, виділивши при цьому перелюб, багатожубність і тривалу відсутність одного із подружжя³. У статті Л. Орленка досліджено шлюбні розлучення в Гетьманщині у XVIII ст. Автор негативно поставився до регулювання православною церквою шлюбно-сімейних відносин, наголосивши на тому, що тут завжди розлучення було особистою справою подружжя. Автор зауважив, що «сільське духовенство в Гетьманщині і в половині XVIII ст. по давньому поділяло народний погляд на шлюб, як на вільну угоду та змову, яку чоловік та жінка по своїй власній охоті замикають, а коли схочуть, то й ламають»⁴.

У сучасній російській історіографії слід виділити працю історика М. К. Цатурової, яка виділила понад десять приводів для припинення шлюбних відносин. Серед них: перелюб, відсутність одного із подружжя понад 5 років, довічне заслання (ув'язнення) одного із подружжя, багатожубність, виявлення близьких родинних зв'язків, фізична неспроможність до шлюбних стосунків, безплідність дружини та ін.⁵ Дослідник соціальної історії Б. М. Миронов називав п'ять

законних причин для розлучення у XVIII ст.: перелюб, тривала відсутність одного із подружжя невідомо з яких причин або тюремне ув'язнення (заслання), бажання одного із подружжя піти в монастир, близька спорідненість та вступ до шлюбу при житті одного з подружжя⁶. Він зазначив, що тяжка хвороба чи фізична неспроможність до виконання подружніх обов'язків на той час ще не завжди призводили до розірвання шлюбу. Офіційного статусу підстав для розлучення вони набули тільки в середині XIX ст.

Отже, вчені уже здійснили значну роботу із накопичення відомостей про причини розлучення подружжя в Російській імперії. Однак, майже недослідженими залишаються проблема причин і процес припинення шлюбу серед населення Гетьманщини у другій половині XVIII ст., а також питання, хто із подружжя був ініціатором цього акту, а головне – якою була позиція духовної влади стосовно розлучень. Авторська стаття присвячена розгляду саме цих аспектів проблеми.

При написанні цієї статті нами використано справи з документами церковного діловодства. Кожна з таких справ складається з кількох частин: звернення до духовного правління (скарги, прохання, донесення), рапорт особи, яка проводила слідство, показання свідків, ордер з рішенням духовного правління. Структурний зміст справ змінювався залежно від складності питання, що порушувалося позивачем.

У фонді Пирятинського духовного правління за 1766–1800 рр. збереглося понад 40 справ про розірвання шлюбу, тобто в середньому по одній–дві на рік. Це дає підстави стверджувати, що офіційне розлучення було не частим явищем у той період. Однак, не слід виключати і того, що подружжя могло проживати окремо і без офіційного оформлення його.

Аналіз справ про розірвання шлюбу свідчить, що позивачі зверталися до духовного правління з метою отримати офіційний дозвіл на розлучення для того, щоб укласти новий шлюб. Найбільша кількість таких прохань обґрунтовувалася тривалою відсутністю або втечею одного з подружжя через невідомі причини. Друге місце посідають архівні справи про розлучення осіб, які взяли повторно шлюб, не розірвавши попередній. Серед них були свідомі багатоженці і ті, хто через тривалу відсутність іншої половини, вважали себе вдівцями (вдовами). Приводом для розірвання шлюбів була також наявність кровної спорідненості між членами подружжя. Ініціаторами порушення таких справ, як правило, були парафіяльні священики, котрі її виявляли. Окрім того, ще

однією підставою для розлучення подружніх пар був доведений факт перелюбу чоловіка або дружини. Однак, у фонді Пирятинського духовного правління збереглася лише одна справа про позашлюбний інтимний зв'язок. Також є кілька прохань про розірвання шлюбу через хворобу та неспроможність чоловіка виконувати подружні обов'язки.

Нижче докладніше розглянемо названі вище справи, щоб пересвідчитися, чи давали підставу вказані у них факти для розірвання шлюбу. Вперше у Пирятинському духовному правлінні було порушено справу по звинуваченню у багатоженстві у вересні 1768 р.⁷ Писаря Федора Морозенка звинуватили у троеженстві. При розгляді цього факту виявилось, що писар Данило Лапчинський дав неправдиві свідчення про сімейний стан Морозенка, що й відкрило можливість останньому тричі одружитися⁸. Постановою Пирятинського духовного правління Лапчинського оштрафували за неправдиві свідчення. Однак, у справі, з невідомих причин, немає рішення духовного правління щодо Морозенка.

Справ про дозвіл повторно одружитися у зв'язку з хворобою чоловіка або дружини, що вела до бездітності, було заведено кілька, причому ініціаторами їх були як чоловіки, так і жінки. Такий позов уперше надійшов у Пирятинське духовне правління у жовтні 1773 р. Житель села Білоусівки Антон Посух прохав дати йому розлучення і право на повторний шлюб у зв'язку з хворобою дружини⁹. У заяві він написав, що із своєю дружиною Марією обвінчався ще у 1759 р., тобто 14 років тому, а прожив у шлюбі півтора року. Причиною стало те, що «... на неї явилась черная болезнь, с которой болезни впадши об землю едва жива остается, кроме ж – бежит невестимо куда, и что она болезнь не только прекращается, но час от часу и больше разширяется»¹⁰. Його дружина Марія переїхала жити до батька. Тривалий час Посух залишався самотнім, а 1773 р. вирішив знову одружитися. До свого прохання, поданого в духовне правління, він додав свідчення батька Марії Івана Васковського, який підтвердив, що Антон Посух дійсно з дружиною не проживає «по причине трагической ее болезни падучей»¹¹. Внаслідок проведеного розслідування Пирятинське духовне правління задовольнило клопотання позивача: 9 грудня 1773 р. воно ухвалило рішення про розлучення Марії Васковської і Антона Посуха та дозволило останньому «...с другою женою браком сочетаться...»¹².

Ще однією причиною для розлучення була фізична неспроможність до статевого життя. У фонді Пирятинського духовного правління зберегло-

ся чотири шлюбозрозлучні справи, у яких причиною до розлучення була нездатність чоловіка виконувати свої подружні обов'язки. Позивачами у таких випадках виступали жінки. Так, 10 жовтня 1776 р. жителька села Корової Марина Гноева прохала дати їй розлучення через хворобу її чоловіка¹³. У заяві вона написала, що «с седьмой год как вышла я в замужество за... Гришку Гноевого, и с того времени с ним, мужем моим, плотского сношения не имела по невозможности его в том»¹⁴. Вона просила дозволити їй розлучитися, щоб не вдатися до гріховного життя. Згідно з Кормчою книгою питання розлучення у таких випадках можна ставити через три роки після одруження. Однак, із невідомих причин медичного обстеження Г. Гноевого так і не було проведено, і справа залишилася без рішення. Мешканка села Кейбалівка Євдокія Онанченко 3 серпня 1779 р. подала позов до Пирятинського духовного правління про розлучення її з чоловіком Василем. Причиною цього було те, що останній «...с ней никакого совокупления не имеет»¹⁵. Рішення у цій справі теж немає. Дружина Гната Даденко із села Рудки у січні 1799 р. наполягала на розірванні шлюбу після кількох місяців подружнього життя, нарікаючи, що з моменту їхнього одруження чоловік «не разделял супружеского ложа»¹⁶. Однак Пирятинське духовне правління, посилаючись на норми Кормчої книги, відмовило їй у цьому проханні, пояснюючи це тим, що відповідний позов можна подавати через три роки після подружнього життя.

Одна справа про розлучення у зв'язку з хворобою дружини була порушена чоловіком. Ним був житель села Бубни Тимофій Крамаренко. 30 червня 1777 р. він подав позов до духовного правління про розірвання шлюбу із Катериною Шокотковою За свідченнями чоловіка їхнє подружнє життя тривало два дні. Одного разу його дружина вирішила перевезти частину свого майна від батьків. Приїхавши до батьківської домівки, Катерина піднімала важкі речі, внаслідок чого підірвалася¹⁷. Запрошені старі жінки оглянули її і підтвердили хворобу дружини. Відтоді подружжя жило окремо. Під час розслідування справи К. Шокотковна повідомила слідству нові факти. Жінка сказала, що чоловік довідавшись про її хворобу, сильно побив її. Після цього вона категорично відмовилася з ним жити. Старі жінки, оглянувши її, з'ясували, що вона вже не здатна до подружнього життя. Цей факт доповнювався взаємним бажанням сторін розлучитися. Однак рішення у цій справі, з незрозумілих причин, так і не було ухвалено.

Ще однією вагомою причиною до розлучення була втеча або тривала відсутність одного з под-

V. Історія України

ружжя з невідомих причин. Як правило, ініціаторами порушення таких справ були чоловіки, дружини яких залишили (втекли від них) і не з'явилися багато років. У січні 1771 р. козак Григорій Іваненко, котрий проживав у селі Лазірки, скаржився, що його дружина Анастасія Максимович, із села Тарандинці, з якою він одружився у 1761 р., «...поживши со мной неделю без всякой правильной причины неведомо куда того же 1761 года, месяца мая 2 дня бежала»¹⁸. Іваненко далі скаржився, що «...от побегу ее от меня следует уже одиннадцатый год, а оно мне проживать без жены не без трудности, ныне намерен я с удовою казачкою Лазорок Евдокиею Черкашеновою законным браком сочетатся»¹⁹. Слова позивача про тривалу відсутність його дружини підтвердили священик Василь Прокопович, значковий товариш М. Величко, отаман П. Яценко, козак І. Ігнатенко. Духовне правління прийняло рішення про розлучення Г. Іваненка і дозволило йому вдруге взяти шлюб²⁰.

У жовтні 1772 р. до Пирятинського духовного правління надійшло прохання від жителя села Богданівка козака Семена Воткала з проханням вдруге одружитися після втечі дружини Єфимії Бондарівни. Він одружився з останньою ще 1761 р. Позивач скаржився, що подружнє життя у них не складалося, дружина почала «прелюбодействовать», а потім втекла від нього, і протягом 11 років від неї ніяких відомостей не було. Духовне правління дозволило йому взяти другий шлюб²¹. У травні 1773 р. до цього ж правління надійшла скарга від Дмитра Шевченка із хутора Филони. Він писав, що з дружиною прожив у шлюбі 10 років, протягом яких вона тричі втікала від нього, а він розшукував і повертав її додому. Але, одного разу вона втекла і більше не повернулася. Тому Шевченко прохав духовне правління: «...и понеже мне без жены обойтись невозможно... покорнейше прошу с другою женой браком вступить дозволить»²². Духовне правління прийняло рішення про те, щоб розлучити його із дружиною, і надало право взяти шлюб повторно.

У квітні 1774 р. до цього ж духовного правління надійшло прохання від священика Івана Борзаковського дати дозвіл на одруження селянину, вдівцю Артемію Посветнику з Феодосією Колошко, чоловік якої уже 7 років зник невідомо куди²³. Однак, у справі відсутнє рішення з цього питання.

У фонді Пирятинського духовного правління є певна кількість справ, у яких приводом до розлучення подружніх пар стало повторне одруження особи при житті законного чоловіка або дружини. Так, у листопаді 1776 р. було порушено справу про розлучення Пелагеї Бебешківної, котра при

живому чоловікові Пилипові Гусенкові, який служив у війську, вийшла заміж вдруге за Семена Опанасенка²⁴. Із першим чоловіком вона прожила у шлюбі один рік, потім його на п'ять років забрали у військо. Під час його служби козак Лаврін Литвиненко ніби-то довідався, що той помер. Це дало підставу Пелагеї вдруге вийти заміж. Однак, через п'ять років П. Гусенко повернувся і застав свою дружину у шлюбі з С. Опанасенком. Духовне правління прийняло рішення про розлучення П. Бебешківної з другим чоловіком і наказало повернутися до першого чоловіка П. Гусенка²⁵. У грудні 1766 р. в духовне правління надійшла скарга від козака села Яцини Данила Киренка про те, що він був відсутній на місці проживання півтора роки, за цей час його дружина Меланія вийшла заміж за Григорія Кравця²⁶. Згідно із нормами Кормчої книги лише через п'ять років дозволялося взяти повторний шлюб після тривалої відсутності одного із подружжя. Рішення духовного правління у справі немає.

У січні 1777 р. козак с. Дейманівка Якименко попросив у Пирятинського духовного правління дозволити взяти другий шлюб у зв'язку з семирічною відсутністю його дружини Марії. Він писав, що прожив із нею у шлюбі півтора роки, потім вона невідомо куди зникла²⁷. Духовне правління прийняло рішення про розлучення з його дружиною та надання йому можливості знову взяти шлюб. У січні 1778 р. священик села Короваї Яковлев звернувся з проханням до цього ж правління дозволити жителю вказаного села Івану Ткачу вдруге одружитися у зв'язку з втечею його дружини Єфросинії. Вона втекла від нього ще в червні 1765 р. невідомо з яких причин. У справі немає рішення з цього питання²⁸.

У березні 1779 р. було порушено справу у зв'язку з скаргою козака Федора Зайченка на дружину Ганну Бондаренківну, яка через його відсутність протягом дев'яти років вдруге вийшла заміж за вдівця Єлисея Куняху²⁹. У даній справі відсутнє рішення Пирятинського духовного правління та його й важко було прийняти. Адже минув 5-річний термін відсутності чоловіка. Від нього не було ніяких відомостей, тому дружина мала повне право повторно взяти шлюб. У травні 1788 р. до духовного правління надійшов рапорт від священиків села Усівка з проханням дати дозвіл на одруження селянина цього села Андрія Лисенка з селянкою Цепаченко, чоловік якої був відсутній протягом семи років. Після розгляду справи ним було прийнято рішення про дозвіл на розлучення згаданої селянки з першим чоловіком і дано згоду на її одруження з Андрієм Лисенком³⁰.

V. Історія України

Були приклади, коли жінки виступали ініціаторами розлучень через тривалу відсутність чоловіків. Так, у листопаді 1789 р. до Пирятинського духовного правління надійшло прохання від козачки Євдокії Лавриненко дозволити їй вдруге вийти заміж у зв'язку з десятилітньою відсутністю її першого чоловіка Івана. У заяві вона вказувала, що «знати невідомо, где он обретається»³¹. Її клопотання було задоволено: їй дозволено знову вийти заміж³².

21 лютого 1790 р. поручик Олексій Троїцький у зверненні до імператриці Катерини II просив дозволити його селянину з села Повстина Дорофію Мельнику знову одружитися³³. Дружина останнього була відсутня протягом 10 років: невідомо куди пішла, і виникали сумніви, чи вона взагалі жива. Рішення духовного правління у цій справі також відсутнє. У травні 1794 р. секунд-майор Дмитро Піщанський у проханні до Пирятинського духовного правління просив надати йому право одружитися втретє. У зверненні він писав, що після смерті першої дружини одружився 21 травня 1788 р. вдруге на Уляні Юркевич. Однак при цьому скаржився: «Сия вторая жена моя, пожив со мной с бракосочетания только две недели, видимо по привычке своей, я позже из самого брака узнал в ей, что она обращалась до того незаконно и уже во утробе незаконный плод имела. Оставив меня, из дому моего ушла, и уже проходит шестой год, и не являлась даже в селе том, где я жительствую, и сей поры в доме моем не была»³⁴. Священик села Піски Павло Миколаєв, поміщик ротмістр Семен Савицький, військовий товариш Андрій Кондратенко та інші жителі підтвердили слова Піщанського. Однак, у справі рішення духовного правління немає.

Таким чином, слід зазначити, що серед населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. розлучення були частим явищем, незважаючи на те, що російська Православна Церква їх не схвалювала і всіляко намагалася примирити подружжя, не доводячи справу до припинення шлюбу. Основними причинами для офіційного розлучення визнавалися: тривала відсутність або втеча одного з подружжя з невідомих причин, повторне одруження одного при житті іншого, виявлення близьких родинних зв'язків між подружжям, доведений факт перелюбу, хвороба або фізична неспроможність одного виконувати подружні обов'язки тощо. Причому, з останніми причинами до духовного правління зверталися переважно жінки. У таких делікатних випадках треба провести кваліфіковане медичне обстеження. Очевидно, що через це частина клопотань залишилася без вирі-

шення. На основі опрацьованих документів справ фонду Пирятинського духовного правління можна зробити висновок, що найголовнішою підставою для припинення шлюбу серед сільського населення Гетьманщини у другій половині XVIII ст. була тривала відсутність із невідомих причин чоловіка чи дружини. Однак, клопотання з приводу цього подавалися до духовного правління лише тоді, коли стояло питання про повторне одруження.

Документи фонду Пирятинського духовного правління можуть бути використаними також для дослідження й інших аспектів шлюбно-сімейних відносин у Гетьманщині XVIII ст.

¹ Лебедев А. О брачных разводах по архивным документам Харьковской и Курской духовных консисторий // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских. – 1887. – Книга вторая. – С. 3.

² Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. – Ростов-на-Дону: Изд-во «Феникс», 1995. – С. 427.

³ Руднев М. Церковное судопроизводство по делам о расторжении брака // Христианское чтение. – 1901. – № 9. – С. 405–427; № 10. – С. 511–529; № 11. – С. 658–686; 1902. – № 1. – С. 97–125; № 2. – С. 231–246.

⁴ Орленко Л. Шлюбна розлука в Гетьманщині в XVIII ст. // Україна. – 1914 – Книга 4. – С. 23.

⁵ Цатурова М. К. Русское семейное право XVI–XVIII вв. – М.: Юридическая литература, 1991. – С. 78–85.

⁶ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX вв.). – Т. 1. – СПб.: Изд-во «Дмитрий Булавин», 1999. – С. 174.

⁷ Держархів Полтавської області, ф. 801, оп. 1, спр. 244.

⁸ Там само, спр. 244, арк. 15.

⁹ Там само, спр. 364.

¹⁰ Там само, арк. 1.

¹¹ Там само, спр. 364, арк. 4.

¹² Там само, арк. 5.

¹³ Там само, спр. 513.

¹⁴ Там само, арк. 1.

¹⁵ Там само, спр. 665, арк. 2.

¹⁶ Там само, спр. 1395, арк. 1.

¹⁷ Там само, спр. 559, арк. 2.

¹⁸ Там само, спр. 301, арк. 1.

¹⁹ Там само, арк. 1–1 зв.

²⁰ Там само, спр. 301, арк. 3 зв.

²¹ Там само, спр. 329, арк. 1.

²² Там само, спр. 365, арк. 1.

²³ Там само, спр. 386, арк. 1.

²⁴ Там само, спр. 512, арк. 1–2.

²⁵ Там само, арк. 28.

²⁶ Там само, спр. 132, арк. 2, 5.

²⁷ Там само, спр. 560, арк. 1.

²⁸ Там само, спр. 606, арк. 1.

²⁹ Там само, спр. 661, арк. 3–4.

³⁰ Там само, спр. 974, арк. 3.

³¹ Там само, спр. 1014, арк. 1.

³² Там само, арк. 2 зв.

³³ Там само, спр. 1061, арк. 1.

³⁴ Там само, спр. 1190, арк. 1.

Розділ VI

ОГЛЯДИ АРХІВНИХ ФОНДІВ

Олександр Безручко

УМОВНИЙ АРХІВ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА

Пильною увагою держави до свого минулого, до відновлення історичної справедливості, заповнення «білих плям» у суспільному і мистецькому житті не лише держави, а й в творчих біографіях видатних її представників визначається ступінь зрілості нації. Адже ні для кого не секрет, що суспільство, яке не пам'ятає свого минулого, не має майбутнього.

Дослідження життя і діяльності українських кінематографістів є одним із актуальних напрямків розвитку національної кінознавчої науки. До числа тих митців, які лишили визначальний слід в українському кінематографі, належить О. П. Довженко (1894–1956).

Не зважаючи на велику кількість дослідницької та мемуарної літератури, присвяченої О. П. Довженку, можна відзначити, що його життя, творча і педагогічна діяльність в силу різних обставин висвітлена лише частково.

Розбудова Української держави та розсекречення величезного масиву архівних документів дозволяє змінити стереотипність мислення, звільнити від шарів цензури сторінки творчої і педагогічної біографії митця. А це неможливо без опрацювання повного архіву О. П. Довженка, розпорошеного по декількох архівах. На жаль, лівова частка документів зосереджена в Російській Федерації, де останні роки жив і працював український митець. Більше того, частина архівів у 2 описі 2081 фонду Російського державного архіву літератури та мистецтв (РГАЛІ); справи – формуляра «Запорожець» Галузевого державного архіву служби безпеки України, Центральному архіві Федеральної служби безпеки Російської Федерації тощо і досі залишаються засекреченою.

За ініціативою Міністерства закордонних справ України, а точніше – Посольства України в Москві (Російська Федерація) у рамках засідання Підкомісії з питань співробітництва в галузі культури та інформації Підкомітету з питань гуманітарно-співробітництва Українсько-російської міждер-

жавної комісії, що працювала у Києві протягом 30 листопада – 1 грудня 2006 р., було порушене питання про передачу в Україну архіву О. П. Довженка. Учасники засідання, зокрема, член підкомісії Перший заступник Голови Державного комітету архівів України, доктор історичних наук, професор Геннадій Володимирович Боряк підтримав цю ініціативу, внаслідок чого до протоколу було внесено наступне формулювання: «Українська сторона звернулася з проханням розглянути питання щодо можливості передачі в Україну архіву Олександра Довженка».

За словами Г. В. Боряка, який має досвід роботи в аналогічних міждержавних комісіях (українсько-польській, українсько-німецькій), у ході консультацій з однієї з найбільш делікатних і дразливих проблем у двосторонніх міждержавних стосунках – проблем реституції культурних цінностей, – треба намагатися уникати радикальних методів вирішення проблеми і тиску на партнерів.

Крім того, важливо розрізнити формулювання «передачі» та «повернення» архівів до України, оскільки повернути можна лише тільки те, що було вилучене, вивезене, частіше за все, незаконно. У випадку, коли йдеться про архіви, що зберігаються на території Російської Федерації на законних підставах, говорити можна не про повернення, а на передання в Україну цих матеріалів.

Принципи архівістики унеможливають вилучення оригіналів документів, якщо вони зберігаються в зарубіжних архівах на законних підставах. У разі ж знайдення документально зафіксованого бажання О. П. Довженка про зберігання його архівів саме в Україні (як це було, наприклад, із прагненням митця бути похованим на рідній землі), в такому випадку виникають легітимні підстави для повернення саме оригіналів документів.

Отже, у ситуації, коли не знайдено такого бажання митця, передача оригіналів документів може бути лише як акт доброї волі російської сто-

рони, але, скоріше за все, цього не буде. Тому ймовірно видасться передача копій документів у будь-якому вигляді – цифровому, мікрофотокопії тощо.

Тим не менш, принаймні тричі, як свідчить офіційний веб-сайт Державного комітету архівів України, з Російської Федерації відбувалася передача документів, частина з яких, до речі, є оригіналами (див. http://www.archives.gov.ua/Archives/Returned_fonds.php).

Після нищівного погрому Сталіним сценарію «Україна в огні», О. П. Довженко був вимушений жити і працювати в Російській Федерації. Попри неодноразові побажання митця повернутися на Україну, йому наполегливо рекомендували залишатися в Москві.

Після смерті О. П. Довженка 25 листопада 1956 р. (до речі, митцю було відмовлено і бути похованим на Батьківщині) «спадкоємником безцінних меморіумів»¹ стала Ю. І. Солнцева. Дружина і найближчий товариш Олександра Петровича на знімальному майданчику та у житті досить прискіпливо відбирала, що можна оприлюднювати із спадщини чоловіка, а що буде надруковане із чисельними «купюрами». Таку концепцію відбору Юлія Іполитівна аргументувала створенням образу «справжнього Довженка». Багато мистецтвознавців згадують про сейф із секретною частиною архіву у квартирі на Можайському шосе, який Ю. Солнцева не випускала з поля зору, коли у кімнаті були відвідувачі. Контролювала Ю. Солнцева і тих, хто має право писати спогади про О. Довженка. Завдяки її втручанню у біографії українського митця залишилось багато «білих плям».

Після смерті Ю. І. Солнцевої (1901–1989) багато хто сподівався, що архів О. П. Довженка потрапить до України. Всупереч цьому, за заповітом Ю. І. Солнцевої, як вважав Роман Корогодський, «весь архів О. П. Довженка та її власний»², а за словами Сергія Тримбача, «та частина його, що залишилася у квартирі»³, отримала не багаторічна (з 1957 р.) завідувачка музею Київської кіностудії художніх фільмів ім. О. П. Довженка Т. Т. Дерев'янка, яка разом із С. В. Тримбачем навесні 1990 р. їздили за архівом до Москви, а «громадянка Російської Федерації І. А. Петрова, в минулому директор фільмів на кіностудії «Мосфільм». Їй же заповідано авторське право»⁴.

За словами учасника тих подій С. В. Тримбача: «Там було щось нечисте, мені здається. Тетяна Тимофіївна детально розповідала мені, що саме містилося у папках, зібраних нею та Солнцевою. Скажемо, записи, присвячені Сталіну та Берії. Знаючи тепер трохи більше про відношення Дов-

женка до влади, можна зробити припущення, що відповідні органи зробили все, аби рукописи та документи (не передані раніше у держархів) не потрапили до архівістів, працівників музеїв»⁵.

Крім того, у заповіті Ю. Солнцева заборонила оприлюднювати частину архіву Довженка, зокрема записники митця тридцятих років. Як зазначав Роман Корогодський: «Відновити первісний текст «Щоденника» за твердженням директора ЦГАЛІ РФ п. Наталії Волкової можна буде лише 2009 р. – таким ніби-то є заповіт Ю. І. Солнцевої»⁶.

Ситуація навколо оприлюднення повного варіанта щоденників О. Довженка заслуговує на особливу увагу. Олександр Довженко протягом всього життя закликав своїх учнів обов'язково(!) записувати «у прозі чи віршах свої враження»⁷, вести «книжечки спостережень і роздумів режисера». Так, перша лекція майстра у Київському державному інституті кінематографії (КДІКУ) закінчена наказом: «Ніколи не розлучайтесь із бодай маленькими, але своїм особистими записником... закликаю: будьте спостережливими, придивляйтесь й прислухайтесь до кожного розумного, гострого, іскристого слова, розповіді»⁸.

У другій половині 1930-х рр. О. Довженко відправляв своїх учнів по режисерській лабораторії на Київській кінофабриці (РЛККФ) у відрядження з метою ознайомлення із життям народу та обов'язковим фіксуванням своїх думок і спостережень у щоденниках: М. Вінярського у 1936 р. на Миколаївщину⁹, Б. Дробинського навесні 1937 р. до Таганрогу¹⁰, В. Галицького восени 1937 р. у Полтавську область¹¹.

«Скарбом» Володимира Галицького стало п'ять записних книжечок спостережень і невеличких замальовок, які й були зачитані на зборах у РЛККФ, а потім лягли в основу сценаріїв.

Навіть під час війни, як згадував В. Іванов, «Довженко благословив мене на ратні діла і вручив товстого зошита з порадою записувати в ньому «як розмовляють люди на війні»¹². Таку ж раду отримали і П. Вершигора в єдиному надрукованому листі до нього Довженка («Пишіть якомога більше... Пам'ятайте – Ковпак повинен залишитися в мистецтві і в історії України. Я думаю, пройде війна, і ми створимо про нього і про вас картину»¹³), і Ю. Тимошенко, і, скоріше за все, кожен із учнів Олександра Петровича.

Виглядає абсолютно нелогічним, що майстер, який закликав і, навіть, примушував своїх учнів вести щоденники, сам цього не робив. Оприлюднені записники і щоденники О. Довженка датуються лише початком сорокових років¹⁴ – це викликає, принаймні, подив, адже однією з головних

VI. Огляди архівних фондів

засад педагогічного метода Довженка було навчити всьому, що вміє він, адже «майстерня окремого майстра повинна будуватися на... єдності принципів майстра й учнів»¹⁵. Потрібно відзначити, що це не було закликком наслідувати власний творчий метод, проти чого Олександр Петрович категорично виступав, а пропонування тих творчих засад, якими користувався сам.

Не викликає сумнівів, що О. П. Довженко писав щоденники і у 30-ті рр. – підтвердженням цього є оприлюднення їх фрагментів Т. Т. Дерев'янку у «КІНО-КОЛО»: «Олександр Довженко: «Земля» і тільки «Земля» (першодрук щоденникових записів Ол. Довженка. 1928–1930)»¹⁶.

Серед українських кінематографістів інтенсивно циркулювали чутки про так звану «секретну теку О. Довженка» (великий згорток із написом «О. П.»), що на власне 65-річчя Юлія Іполітівна Солнцева подарувала директору музею Київської кіностудії художніх фільмів Тетяні Тимофіївні Дерев'янку та заповіла прочитати зміст лише після смерті¹⁷.

В інтерв'ю головному редактору цього часопису Володимирі Войтенку, яке, до речі, відбулося після смерті Юлії Солнцевої, Тетяна Дерев'янку підтвердила походження першодруків, а також розповіла, що саме Солнцева знищила повний варіант щоденників 1929–1930 рр., бо «вони не представляли інтересу»¹⁸.

Отже, Ю. І. Солнцева зробила усе можливе, аби громадськість не змогла прочитати думки її чоловіка, його творчі плани, сподівання, враження тощо.

Доводиться сподіватися, і на це є певні підстави, що повний варіант щоденників Довженка зберігається у закритій частині архіву О. П. Довженка у РГАЛІ або у нерозсекречених донині фондах ГДА СБ України чи ЦАФСБ Російської Федерації. Хочеться приєднатися до слів С. В. Тримбача, що «все ж удасться колись розшукати їх»¹⁹.

Після отримання спадщини О. П. Довженка І. А. Петрова забажала від українських мистецтвознавців в обмін на архів отримати «Волгу». Варто нагадати, що на початку 1900-х рр. вартість цієї машини була дещо іншою, аніж зараз. Та все ж, після тривалих перемовин із І. А. Петровою, нею передані в Україну «чисельні фотокопії листів О. П. Довженка, матеріали з його особистого архіву, дбайливо упорядковані Ю. І. Солнцевою»²⁰. На жаль, таке «дбайливе упорядкування» й досі не дозволило опрацювати увесь архів митця.

За даними сайту Держкомархіву України, перша передача відбулася у 1993 р., коли до Центрального державного архіву музею літератури і мис-

тництва України було передано 165 одиниць та 252 кадрів фотоплівки з архіву та книжок з бібліотеки Олександра Довженка²¹.

У 1994 р. протягом декількох місяців «Національна Комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України за активного сприяння Посольства України в Російській Федерації встигла чимало зробити для повернення спадщини Олександра Довженка в Україну»²², а саме – ЦДАМЛІМ України та Сосницький літературно-меморіальний музей О. П. Довженка отримали 1865 одиниць архівних документів, 310 тисяч кінокадрів, 20 друкованих видань, 2 меморіальних предметів з квартири Олександра Довженка²³.

Спільними зусиллями Комісії та Посольства в Україну було повернуто «частину фото архівів, книг з бібліотеки О. П. Довженка, картини та інші речі з його московської квартири, понад 100 тек з рукописами. З поміж безцінних реліквій – «автопортрет», намальований молодим О. Довженком у Німеччині, друкарська машинка, три погруддя митця (у бронзі та гіпсі) роботи Віри Мухіної, портрет Олександра Довженка роботи П. Вільямса, книги з автографами відомих діячів культури, малюнки Леже, платівки із записом голосу О. Довженка тощо»²⁴.

Втретє у 1997 р. до ЦДАМЛІМ України було передано 150 одиниць книжок з бібліотеки Олександра Довженка та його дружини Юлії Солнцевої²⁵.

Наприкінці 2006 – початку 2007 рр. у Держкомархіві було надано відповідні доручення, і розпочалися підготовка інформації для Кабінету Міністрів України. До роботи у якості консультантів залучені фахівці – відомий довженкознавець, керівник відділу кіномистецтва і телебачення Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології (ІМФЕ) ім. М. Т. Рильського НАН України С. В. Тримбач, який очолює роботу провідних кінознавців України (О. Г. Рутковського, Л. В. Череватенка, І. О. Каревої, О. Й. Пашкової, Р. В. Росляка, Т. М. Георгієвої та ін.) над мультимедійною «Довженковою енциклопедією» та співробітник цього ж відділу О. В. Безручко, дисертаційне дослідження якого про невідомі сторінки педагогічної діяльності та життя О. П. Довженка базується на опрацюванні українських архівів.

На базі комплексу переданих в майбутньому з Російської Федерації копій або оригіналів документів та матеріалів, що зберігаються в українських архівах можна буде реконструювати більшменш повний «умовний архів О. П. Довженка», який нині розпорошено по російським та українським архівам:

I. Російські архіви, в яких зберігаються документи О. П. Довженка:

1. Российский государственный архив литературы и искусства (РГАЛИ – колишній ЦГАЛИ ССРСР) (укр. – Російський державний архів літератури та мистецтв).

У фонді 2081 РГАЛИ (*Довженко Александр Петрович (1894–1956) кинорежиссер, драматург, писатель, народный артист РСФСР; лауреат Ленинской премии*) включено матеріали «*Солнцовой Юлии Ипполитовны (1901–1989) – кинорежиссера, народной артистки РСФСР*».

Ф. 2081 складається із 2 описів:

оп. 1 – 1637 од. зб.; 1903–1963 рр.²⁶

оп. 2 – 388 од. зб.; 1894–1972 рр.²⁷

Закрита для дослідників частина документів зберігається у другому описі цього фонду.

Крім того, зважаючи на «Российский государственный архив литературы и искусства. Путеводитель. Выпуск 7. Фонды, поступившие в РГАЛИ в 1984–1992 гг.»²⁸, у наступних фондах, що поступили на зберігання до РГАЛИ, з'явилися документи, пов'язані з О. П. Довженком:

1) ф. 2996 (*Арнштам Лео Оскарлович (1905–1979) – кинорежиссер*).

· Спогади Л. О. Арнштама «Довженко і Сталін»,

· Лист О. П. Довженка Л. О. Арнштаму (1939),

2) ф. 2733 (*Васильевы Г. Н. и С. Д. Васильевы («Братья Васильевы») Георгий Николаевич (1899–1946), заслуженный деятель искусств РСФСР, Сергей Дмитриевич (1900–1959), народный артист СССР, – кинорежиссеры*).

· Рукописи С. Д. Васильєва про фільм О. П. Довженка «Земля» (1930),

· Лист О. П. Довженка С. Д. Васильєву (1956),

· Фото Г. Н. та С. Д. Васильєвих з О. П. Довженком

3) ф. 3015 (*Дзиган Ефим Львович (1898–1981) – кинорежиссер; народный артист СССР*).

· Дзиган Е. Л. «Его яркое творчество будит мысль, волнует сердце» (про О. П. Довженка)

4) ф. 2846 (*Заславский Давид Иосифович (1880–1965) – публицист, критик; сотрудник газ. «Правда», член редколлегии журн. «Крокодил»*)

· Виступ Д. И. Заславського на обговоренні фільму «Мічурін» О. П. Довженка (1948);

5) ф. 2986 (*Кауфман Михаил Абрамович (1897–1980) – кинооператор и режиссер документального кино, заслуженный деятель искусств РСФСР*)

· «Фото М. А. Кауфмана з О. П. Довженком.

6) ф. 2854 (*Кашкин Иван Александрович (1899–1963) – литературовед, переводчик, литературный критик*)

· Рукопис М. С. Сарьяна «Воспоминания об А. П. Довженко» (1959).

7) ф. 3016 (*Трауберг Леонид Захарович (1902–1990) – кинорежиссер, кинодраматург; народный артист РСФСР, лауреат Государственной премии*)

· Фото Л. З. Трауберга з О. П. Довженко.

8) ф. 2990 (*Треплев Авраам Давыдович (1891–1955) – режиссер*)

· Матеріали режиссерської діяльності А. Д. Треплева, серед яких плани роботи над постановкою п'єси О. П. Довженка «Жизнь в цвету».

9) ф. 3002 (*Филиппов Борис Михайлович (1903–1991) – театральный деятель; директор ЦДРИ И ЦДЛ*).

· Фото О. П. Довженка 2 (1930-і р.).

10) ф. 3035 (*Шуб Эсфирь Ильинична (1894–1959) – режиссер документального кино; заслуженная артистка РСФСР*).

· Дванадцять листів О. П. Довженка до Е. І. Шуб (1936–1942),

· Портрет Е. І. Шуб – мал. О. П. Довженка (1935),

· Фото Е. І. Шуб з О. П. Довженком,

· Тринадцять фотографій О. П. Довженка (1928–[1940-е]).

11) ф. 2620 (*Собрание архивов деятелей театра 1761–1988 рр.*)

· О. П. Довженко [1940-і].

Крім того, зважаючи на «Российский государственный архив литературы и искусства. Путеводитель. Выпуск 8», у наступних фондах, що поступили на державне зберігання до РГАЛИ з 1993 по 2000 рр., з'явилися документи, пов'язані з О. П. Довженком та були розсекречені два документи зі спеціального (закритого) зберігання ф. 2081:

1) ф. 2409 (*Вайсфельд Илья Вениаминович (р. 1909) – критик, киновед, педагог; заслуженный деятель искусств РСФСР*)

· Т. Т. Деревянко «Опись квартиры Ю. И. Солнцовой и А. П. Довженко в Москве» – оттиск (1990).

2) ф. 3047 (*Донской Марк Семенович (1901–1981) – кинорежиссер*).

· Фото М. С. Донського з О. П. Довженком.

3) ф. 3133 (*Марьямов Александр Моисеевич (1909–1972) – писатель, критик*)

· Рукописи О. М. Марьямова «Довженко» – біографічний нарис (1967),

· Портрет П. Г. Тичини – мал. О. П. Довженка (1933).

4) ф. 3058 (*Пырьев Иван Александрович (1901–1968) – кинорежиссер*).

· Три листа О. П. Довженка І. О. Пирьєву (1942–1955).

5) ф. 2891 (*Семушкин Тихон Захарович (1900–1970) – писатель*).

· Фото Т. З. Семушкіна з О. П. Довженком.

6) ф. 2988 (*Сидоркин Михаил Николаевич (1910–1980) – актер и режиссер; заслуженный артист РСФСР*).

VI. Огляди архівних фондів

· Рукопис М. М. Сидоркіна – «Дневник съюмок фильма «Аэроград» А. П. Довженко» (1934).

7) ф. 1814 (*Симонов Константин Михайлович (1915–1979) – поэт, прозаик, драматург*).

· Лист О. П. Довженка К. М. Симонову А. (1955),

· Рукопис Л. О. Арнштама «Человек, проживший тысячу жизней» (про О. П. Довженка) – спогади (1971),

· Фото К. М. Симонова з О. П. Довженком.

8) ф. 3078 (*Сурков Евгений Данилович (1915–1988) – критик*).

· Анд. А. Тарковський – відповіді на анкету журналу «Искусство кино» про О. П. Довженка – ксерокоп. [1970-і].

9) ф. 3107 (*Сутырин Владимир Андреевич (1902–1985) – критик, кинодраматург*).

· Рукопис В. А. Сутиріна про фільм «Жизнь в цвету» О. П. Довженка [1947],

· О. П. Довженко «Тарас Бульба» – літературний сценарій – маш. с авт. І. Г. Большакова та М. І. Ромма (1941).

10) ф. 3099 (*Хохряков Виктор Иванович (1913–1986) – актер Малого театра и кино; народный артист СССР*).

· Фото у ролях із фільмів «Мічурін» О. П. Довженка.

11) ф. 562 (*Шкловский Виктор Борисович (1893–1984) – писатель, литературовед*).

· В. Б. Шкловський «Сашко Довженко» [1958].

12) ф. 2916 (*Комитет по Ленинским и Государственным премиям СССР в области литературы, искусства и архитектуры при Совете Министров СССР*).

· Особиста справа лауреата Ленінської премії СРСР О. П. Довженка.

13) ф. 655 (*Московский академический театр им. Вл. Маяковского (1922 – по настоящее время)*).

· Серед рукописів п'єс, не прийнятих до постанов, є твори О. П. Довженка.

14) ф. 2912 (*Редакция журнала «Искусство кино» (1931 – по настоящее время)*).

· Рукописи О. П. Довженка.

15) ф. 1702 (*Редакция журнала «Новый мир» (1925 – по настоящее время)*).

· Рукописи О. П. Довженка.

16) ф. N/A (*Документы, находившиеся на специальном хранении и переданные на общее хранение в 1994–1996 гг.*)

Із засекреченої частини оп. 2 ф. 2081 (*Довженко Александр Петрович (1894–1956) – кинорежиссер, драматург, писатель*) поступили у загальне користування листи Е. І. Бельць О. П. Довженку (1943) та Ф. І. Почкіна Ю. І. Солнцевої (1967).

2. Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ) (укр. – Російський державний архів соціально-політичної історії (колишній РЦХИДНИ)).

· «Витяг з протоколу № 35 засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 12.ІІ.1944 Про Довженка О.П.»²⁹;

· «Циркуляр № 7/189 від 23 лютого 1944 р. Начальника Головліту Н. Садчикова про заборону друкувати О. П. Довженка»³⁰.

3. Госфильмофонд в Белых Столбах (укр. – Держфільмофонд у Білих Столбах).

У Держфільмофонді зберігаються негативи фільмів О. П. Довженка. Національний центр Олександра Довженка звертався у Держфільмофонд для ремастерінгу фільмів проекту «Кіноспадок Олександра Довженка» – першої антології фільмів митця, випущених на DVD.

4. Российский государственный архив кинофотодокументов (РГАКФД) (укр. – Російський державний архів кіно-фотодокументів).

У фондах РГАКФД зберігається «Битва за нашу радянську Україну» (№ 4960) художній керівник та сценарист цього фільму О. Довженко, режисери Ю. Солнцева та Я. Авдеєнко.

5. Архив Всероссийского государственного института кинематографии (ВГИК) им. С. А. Герасимова (укр. – Архів Всеросійського державного інституту кінематографії (ВДІК) ім. С. А. Герасимова).

В архіві ВДІКу зберігаються матеріали педагогічної діяльності О. П. Довженка у цьому навчальному закладі та інших мистецьких навчальних закладах, що впливали у ВДІК:

· педагогічної діяльності у Київському державному інституті кінематографії (КДІКу) або, інша назва, Українському інституті кінематографії, архіви якого після реорганізації художнього факультету КДІКу потрапили до ВДІКу,

· матеріали спорадичних лекцій у 1932 р.,

· керівника виробничої практики у 1935 р.,

· читання лекції у створеній С.М.Ейзенштейном режисерській академії при ВДІК (1936 р.), яка у 1938 р. влилася до ВДІКу,

· викладання сценарної майстерності з 1949 по 1951рр.,

· керівника режисерської майстерні з липня 1955 по листопад 1956 рр.

6. Архив Киноконцерта (киностудии) «Мосфильм» (укр. – Архів Кіноконцертна (кіностудії) «Мосфільм»)

На «Мосфільмі» О. П. Довженко зняв декілька фільмів («Аероград», спільно з «Українфільмом»; «Мічурін» тощо) і викладав на семінарах по підвищенню кваліфікації молодих режисерів.

7. Архив Президента Российской Федерации (укр. – Архів Президента Російської Федерації)

· «Лист Довженка О. П. Голові Ради міністрів СРСР Сталіну Й. В.» від 20 грудня 1947 р.³¹

8. Архив внешней политики Российской Федерации (укр. – Архів зовнішньої політики Російської Федерації)

· Ф. 122. – «Телеграма Хургіна Смальцю, 20 вересня 1921 р., в якій повідомляється про переказ Довженку двісті тисяч польмарок»³².

· Ф. 0500 – «Протокол Наради від 30 липня 1922 р. при представництві УРСР в Берліні»³³.

9. Центральный архив Федеральной службы безопасности (ЦАФСБ) (укр. – Центральный архив Федеральной службы безопасности)

ЦАФСБ Російської Федерації зберігає величезний масив не розсекречених документів по О. П. Довженку, можливо і варіантів сценарію, що відсилалися на затвердження найвищим керівництвом країни та епізодів і дублів з першого варіанту фільму «Щорс», який після арешту у 1937 р. одного із консультантів Івана Дубового Олександр Довженкау «пришлось переснимать почти законченную уже картину «Щорс»³⁴.

II. Російські архіви, в яких можуть зберігатися документи О. П. Довженка:

1. Центральный архив Министерства обороны (ЦАМО) Российской Федерации (укр. – Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации).

ЦАМО РФ повинен зберігати матеріали, пов'язані з О. П. Довженком, оскільки:

· під час Першої світової війни молодий Олександр Довженко був двічі оглянутий медичною комісією і признаний негодним до військової служби за станом здоров'я, про що і зазначено в «Автобіографії»: «В старій армії не був»³⁵.

· під час громадянської війни за одними даними воював у петлюрівській армії: «ДОВЖЕНКО, как участник петлюровской армии в 1918 году в Сосницком районе Черниговской области принимал активное участие в борьбе против частей Красной армии»³⁶.

· за даними самого О. Довженка, який з невідомих причин промовчав про службу під час громадянської війни в дивізії Миколи Щорса під час роботи над картиною «Щорс», а через двадцять років, в «Автобіографії» до свого шестидесятиріччя, зазначив: «В Червоній армії служив добровільно в дивізії Щорса викладачем школи при штабі»³⁷.

· одягнув військову форму восени 1939 р. під час так званого «приєднання західноукраїнських земель».

· брав участь у Великій Вітчизняній війни, мав військове звання.

2. Российский государственный архив фонодокументов (РГАФД) (укр. – Російський державний архів фонодокументів)

У 486 фондах РГАФД зберігаються близько 3,5 млн. документальних та художніх звукозаписів (1898–2001), серед яких повинні бути записи виступів О. П. Довженка на мітингах, радіозвернення, промови на з'їздах тощо.

3. Музей кино (укр. – Музей кіно).

За словами директора Н. І. Клеймана, Музей являється єдиним у Російській Федерації архівом, в якому цілеспрямовано збираються рукописи, малюнки і фотографії, пов'язані з кіно, а тому повинні бути матеріали по О. П. Довженку.

4. Объединенный архив Управления ЗАГС Правительства г. Москвы (укр. – Об'єднаний архів Управління РАГС Уряду Москви)

Об'єднаний архів Управління РАГС Уряду Москви повинен зберігати матеріали розлучення Олександра Довженка з Варварою Криловою та одруженням із Юлією Солнцевою, оскільки це відбувалося в середині п'ятидесятих років у Москві, де на той час був прописаний Олександр Петрович.

5. Центральный московский архив-музей личных собраний (ЦМАМЛС) (укр. – Центральный московский архив-музей личных собраний).

Оскільки частина життя О. П. Довженка пов'язана із Москвою, існує велика ймовірність знайти документи, пов'язані з життям та професійною діяльністю Олександра Петровича у Москві.

6. Центральный архив аудиовизуальных документов Москвы (ЦААДМ) (укр. – Центральный архив аудиовизуальных документов Москвы)

7. Центральный архив документов на электронных носителях Москвы (ЦАДЭНМ) (укр. – Центральный архив документов на электронных носителях Москвы).

8. Управление Президента Российской Федерации по кадровым вопросам и государственным наградам (укр. – Управління Президента Російської Федерації по кадровим питанням і державним нагородам)

О. П. Довженко мав державні нагороди, тому повинні зберігатися документи до нагородних листів.

9. Архив Управления Федеральной службы безопасности по г. Москве и Московской области (укр. – Архів Управління Федеральної служби безпеки по м. Москві та Московській області)

10. Региональные архивы Далекого Востока должны зберігати матеріали про О. П. Довженка, який в середині тридцятих років в цьому регіоні збирав матеріали до сценарію (разом із О. Фадєєвим та Ю. Солнцевою), а потім і знімав фільм «Аероград».

11. Приватні російські архіви людей, що знали О. П. Довженка або їх нащадків, а також дослідників життя і творчості митця.

III. Українські архіви, в яких зберігаються документи О. П. Довженка:

1. Центральный державный архив-музей литературы и искусства (ЦДАМЛМ) Украины:

Ф. 690 (Довженко Олександр Петрович (1894–1956) – український кінорежисер, письменник, художник) складається з 4 описів:

оп. 1, од. зб. 52 за 1913–1983 рр.

оп. 2, од. зб. 32 за 1914–1959 рр.

оп. 3, од. зб. 13 за 1928–1956 рр.

оп. 4, од. зб. 253 за 1911–1986 рр.,

Ф. 1196 (*Документи діячів літератури і мистецтва з відомчих архівів прокуратури, суду і органів КДБ України*)

· «Справа Волинського губчека по звинуваченню Орловського В. Г., Довженка О. П., Кучеришко О. А. в контрреволюційній діяльності (виписка з засідань ВЧК м. Житомира, Волинського губкому КПУ, заключення губчека, 1941)»³⁸.

· «Агентурне донесення органів НКВС УРСР виступу Довженка О. П. на партійних зборах Київської кінофабрики»³⁹. Потрібно зазначити, що в результаті архівних пошуків автором дослідження з'ясовано, що хоча документ датовано 1930 р., насправді цей виступ відбувся в жовтні 1938 р.

Ф. 670 (*Національна кіностудія художніх фільмів ім. О. П. Довженка*)

оп. 1–3, од. зб. 7375; 1933–1980

оп. 1–3, од. зб. 1435; 1933–1990 (С. 469)

Договори з авторами (на сценарій) та кінорежисерами (на постановку фільмів), серед яких О. П. Довженко⁴⁰.

Ф. 235 (*Тимошенко Юрій (Георгій) Трохимович (1919–1986), артист естради і кіно*), учнів О. П. Довженка

Ф. 349 (*Вершигора Петро Петрович (1905–1963) – український і російський письменник, історик, кінорежисер, військовий і громадський діяч*)

Ф. 957 (*Підсуха Олександр Миколайович (1918–1990), письменник, 1930–1990*), інших дослідників творчості О. П. Довженка.

2. Музей Національної кіностудії художніх фільмів імені Олександра Довженка

У музеї, окрім «експозиційної частини – робочого кабінету великого режисера, обстановки хати у Сосниці, велика музейна кімната»⁴¹, де зберігаються особисті речі О. П. Довженка, сценарії знятих на Київській кіностудії фільмів «Арсенал», «Земля», «Щорс», запущених у виробництво «Тарас Бульба», статті з газет і журналів, присвячених життю і творчості митця, фотографії із знімального майданчика, матеріали книг про О. П. Довженка, спогади кінематографістів, односельчан, учнів митця а також копії фотографій та документів із інших архівів, як-то «Лист уповноваженого ВРНГ СРСР у Німеччині до ВРНГ УРСР з проханням продовжити термін відрядження О. Довженку» 16 вересня 1930 р.⁴²

3. Центральний державний кінофотофоноархів (ЦДКФФА) України ім. Г. С. Пшеничного

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного зберігає фотографії О. П. Довженка, його фільми («Освобождение украинских и белорусских земель от гнета польских панов и воссоединения народов-братьев в единую семью»), фільмів про О. П. Довженка, справи цих фільмів.

4. Національний Центр Олександра Довженка

Центр займається зберіганням, опрацювання інформації, підготовкою і випуском каталогів і книг про життя та творчість митця, креацією кадрами відреставрованих копій усіх фільмів О. П. Довженка на DVD тощо.

5. Сосницький літературно-меморіальний музей О. П. Довженка.

Сосницький музей, в якому, окрім білої мазанки під солом'яним дахом, де пройшли дитячі роки Олександра Довженка, зібрано великий обсяг фотографій, спогади односельчан і родичів, зокрема, сестри Поліни Петрівни⁴³, зберігаються особисті речі Олександра Петровича («посвідчення режисера, нагородні адреси (Сталінська премія I ступеня за «Щорса», II ступеня – за «Мічуріна», звання народного артиста РСФСР, Ленінська премія). З оригінальних речей що належали Майстру, в експозиції відтворений його московський робочий кабінет»⁴⁴), копії документів, переданих із різних архівів, наприклад «Протокол Наради від 30 липня 1922 р. при представництві УРСР в Берліні»⁴⁵ з Архіву зовнішньої політики Російської Федерації⁴⁶.

6. Галузевий державний архів служби безпеки (ГДА СБ України)

· розсекречені документи ГДА СБ України з так званої «Теки “Запорожця”», оприлюдненої В. Попиком⁴⁷,

· фотокопії документів по О. П. Довженку, передані 7 липня 1994 р. до ф. 1196 (*Документи діячів літератури і мистецтва з відомчих архівів прокуратури, суду і органів КДБ України*) ЦДАМЛІМ України⁴⁸,

· 26 розсекречених документів на початку 2005 р., хоча потрібно зазначити, що фактично їх було 24, оскільки два документи із цього списку були оприлюднені раніше,

· за неофіційними даними готується до оприлюднення новий пакет розсекречених документів по О. П. Довженку.

7. Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО України)

Документи ф. 1 (*Центральний комітет компартії України, 1917–1991 рр.*):

Оп. 6 – «Протоколи засідань Політбюро ЦК і матеріали до них»

· «Постанова Політбюро ЦК КП(б)У України «Про Довженку О. П.» від 12 лютого 1944 р.»⁴⁹

Оп. 20 – «Документи відділів ЦК КП(б)У, 1918–1941 рр.»

· «Клопотання до ЦК ВКП(б) про відрядження за кордон провідних фахівців для вивчення техніки і практики звукового кіно»⁵⁰.

Оп. 23 – «Документи загального відділу (особливий сектор) ЦК Компартії України (секретна частина), 1941–1945 рр.»

· «Кіноповість Олександра Довженка «Україна в огні» (рос. варіант) від 25 червня 1943 р.»⁵¹

Оп. 30 – «Документи загального відділу ЦК Компартії України (несекретна частина)» 1940–1954 рр.

· «Стенограма дев'ятого пленуму правління Спілки Радянських письменників» від 9 лютого 1944 р.»⁵²

Оп. 70 – «Документи відділу агітації і пропаганди ЦК Компартії України» 1941–1967 рр.

· «Довідка про стан культури, науки та мистецтва за період кінця 1940 і 1941 року. Перспективний план роботи Київської кіностудії на 1942 рік»⁵³.

Ф. 4.

· «Заява секретаря консульського відділу Представництва УРСР у Німеччині Олександра Довженка у ЦК КП(б)У з проханням навчатися у Німеччині»⁵⁴

8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО України)

Ф. 1. (*Верховна Рада Української РСР*) – документи

Ф. 2. (*Рада Міністрів Української РСР*)

· «Телеграма Наркома освіти УСРР Г. Гринька»⁵⁵.

Ф. 4. (*Народний комісаріат закордонних справ Української СРР*):

Оп. 1 «Список лиц украинской дипломатической миссии, в Польшу уехавших 2/Х–1921»⁵⁶.

Оп. 2 «Требовательной ведомости на оплату жалования сотрудникам Украинского посольства в Польше Народного комиссариата по Иностранным делам за июнь, июль, август месяцы»⁵⁷.

Ф. 166 (*Міністерства народної освіти України, 1917–1988*) – документи, у яких згадується діяльність Довженка:

Оп. 1 «Звіт про діяльність підвідділу соціального виховання з 1 по 15 липня 1920 року»⁵⁸

Оп. 2 «Телеграма Наркома освіти Г. Гринька, 1921 рік»⁵⁹

Оп. 3 «Лист О. Довженка до народного Комісара освіти В. П. Затонського з проханням продовжити термін навчання на півтора року» від 12 червня 1923 р.⁶⁰

Оп. 6 «Заявка О. Довженка до бюро «Кореліса» про постановку фільму «Вася – реформатор» від 20 червня 1926 р.⁶¹

Оп. 12 «Звернення дирекції Київського державного інституту кінематографії до Українфільму»⁶².

Ф. 539 (*Міністерство державного контролю Української РСР*):

· «Стенограма обговорення «Арсеналу», січень 1929 р.⁶³

Ф. 1238 (*Державний український трест кінопромисловості Державного всесоюзного кінофотоб'єднання «Союзкіно» (Українфільм)*).

· «Телеграма О. Довженка до Українфільму»⁶⁴.

9. Державний архів міста Києва

· «Прошение учителя 2-го Житомирського вищого начального училища Александра Петровича Довженко Господину Директору Киевского Коммерческого института» від 28 липня 1917 р.⁶⁵

10. Державний архів Київської області

· «Нарада на Київській кінофабриці про проблеми звукового та кольорового кіно, підвищення теоретичного рівня режисерів»⁶⁶.

11. Державний архів Одеської області

· «Доповідна записка окружного відділу ДПУ про становище на Одеській кіностудії»⁶⁷.

12. Музей театрального, музичного та кіномистецтва України (МТМК України)

· «Спогади В. Денисенка та О. Мішуріна на зборах, присвячених пам'яті О. П. Довженка» від 14 вереня 1959 р.⁶⁸

13. Архів Чернігівської Духовної Консисторії

· Запис до метричної книги про народження Олександра Довженка.

14. Приватні архіви людей, що знали О. П. Довженка або їх нащадків, а також дослідників життя і творчості митця, зокрема Романа Корогодського, у якого зберігалися спогади Петра Масохи про фільмування «Івана»⁶⁹.

IV. Українські архіви, в яких можуть зберігатися документи О. П. Довженка:

1. Галуzeвий державний архів Міністерства оборони України (ГДА МО України)

2. Державний архів Житомирської області.

3. Державний архів Полтавської області.

4. Державний архів Харківської області.

5. Державний архів Чернігівської області.

Зрозуміло, ніякого фізичного переміщення документів з українських архівів з метою їх концентрації в єдиному місці не відбудеться. Головний напрям – у створенні саме умовного архіву О. П. Довженка на теренах України.

Майбутній архів прислужиться не лише групі кінознавців з ІМФЕ НАН України, очолюваній С. В. Тримбачем, які працюють над «Довженковою енциклопедією», що буде неповною без мультимедійної частини, базованої на матеріалах віртуального архіву О. П. Довженка; але й усім дослідникам творчості митця, культурологам і просто людям, не байдужим до долі українського кіно.

Оскільки питання передачі архівів О. П. Довженка будуть вирішуватися на міжурядовому рівні, а для прийняття рішень потрібна допомога Міністерства іноземних справ України та Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через Державних кордон України при Міністерстві культури і туризму України, термін закінчення проекту неможливо спрогнозувати та будемо сподіватися і, головне, – докладати всіх зусиль до передачі документів О. П. Довженка на Україну.

¹ Повернення тривас: [Ред. ст.] // Дніпро. – 1994. – № 9–10. – С. 68.

² Довженко О. П. Господи, пошли мені сили: Щоденник, кіноповісті, оповідання, фольклорні записи, листи, документи. – Х.: Фолю, 1994. – С. 647.

³ Тримбач С. Татьяна Деревянко. Послесловие // Зеркало недели (Київ). – 2001. – № 29 (353). – 4–10 серп.

⁴ Повернення тривас: [Ред. ст.] // Дніпро. – 1994. – № 9–10. – С. 68.

⁵ Тримбач С. Татьяна Деревянко...

⁶ Довженко О. П. Господи, пошли мені сили...

⁷ Левчук Т. Перше сторіччя його безсмертя. – Музей Національної кіностудії художніх фільмів Олександра Довженка. – Ф. Левчук Т. В., арк. 71.

⁸ Там само, арк. 82.

⁹ Довженко А. П. Беседа с молодыми режиссерами-слушателями режиссерской академии ВГИК // Из истории кино: Материалы и документы. – М.: АН СССР, 1959. – Вып. 2. – С. 19.

¹⁰ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 47637, арк. 4.

VI. Огляди архівних фондів

- ¹¹ Галицький В. Ще про лабораторію // Новини кіноекрана. – 1992. – № 2. – С. 12.
- ¹² Іванов В. Садівничий // Полум'яне життя: Спогади про Олександра Довженка. – К.: Дніпро, 1973. – С. 400–401.
- ¹³ ЦДАМЛМ України, ф. 349, оп. 1, спр. 476, арк. 1.
- ¹⁴ Довженко О. П. Твори: У 5 т. – К.: Дніпро, 1985. – Т. 5. – С. 359 с.
- ¹⁵ ЦДАМЛМ України, ф. 690, оп. 4, спр. 75, арк. 2. (виступ О. Довженка на Київській кінофабриці).
- ¹⁶ Довженко Олександр. «Земля» і тільки «Земля» (першодрук щоденникових записів Ол. Довженка. 1929–1930) // КІНО–КОЛО. – 1999–2000. – № 4–5. – С. 103–108.
- ¹⁷ Косничук Э. Самая загадочная из всех разгаданных // 2000 (Київ). – 2006. – 29 груд.
- ¹⁸ Войтенко В. 70 років фільмові «Земля»: інтерв'ю з Тетяною Дерев'янко // КІНО–КОЛО. – 1999–2000. – № 4–5. – С. 103–108.
- ¹⁹ Трымбач С. Татьяна Деревьянко. Послесловие // Зеркало недели (Київ). – 2001. – № 29 (353). – 4–10 серп.
- ²⁰ Повернення триває: [Ред. ст.] // Дніпро. – 1994. – № 9–10. – С. 68.
- ²¹ http://www.archives.gov.ua/Archives/Returned_fonds.php
- ²² Повернення триває...
- ²³ http://www.archives.gov.ua/Archives/Returned_fonds.php
- ²⁴ Повернення триває...
- ²⁵ http://www.archives.gov.ua/Archives/Returned_fonds.php
- ²⁶ Центральный государственный архив литературы и искусства СССР. Путеводитель. – Вып. 3. – С. 72–77.
- ²⁷ Там же. – Вып. 5. – С. 69–71.
- ²⁸ <http://guides.rusarchives.ru/browse/guidebook.html>
- ²⁹ Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ), ф. 17, оп. 125, спр. 232, арк. 9.
- ³⁰ Там же, арк. 4.
- ³¹ Архив Президента Российской Федерации, ф. 3, оп. 35, спр. 66, арк. 36–39.
- ³² Архив внешней политики Российской Федерации, ф. 122, оп. 4, п. 18, спр. 189, арк. 63.
- ³³ Там же, ф. 0500, оп. 1, п. 1, спр. 1, арк. 246, 246 зв.
- ³⁴ ГДА СБ України, ф. 11, спр. С-836, т. 1, арк. 124.
- ³⁵ ЦДАМЛМ України, ф. 690, оп. 4, спр. 115, арк. 48.
- ³⁶ ГДА СБ України, ф. 11, спр. С-836, т. 1, арк. 296.
- ³⁷ Довженко О. П. Твори: У 5 т. – К.: Дніпро, 1983. – Т. 1. – С. 24.
- ³⁸ ЦДАМЛМ України, ф. 1196, оп. 2, спр. 14, арк. 1–5.
- ³⁹ Там само, спр. 4, арк. 1–6.
- ⁴⁰ Державний комітет архівів України. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. – К., 2003. – Вип. 1. – С. 318.
- ⁴¹ Трымбач С. Татьяна Деревьянко...
- ⁴² ЦДАВО України, ф. 1238, оп. 1, спр. 174, арк. 431.
- ⁴³ Архів Сосницького літературно-меморіального музею О. П. Довженка, Вх. № 1771, № А-139.
- ⁴⁴ Чередниченко Е. За тысячи верст и тысячи лет // Киевские ведомости (Київ). – 2004. – № 197 (3294). – 14 верес.
- ⁴⁵ Архів Сосницького літературно-меморіального музею О. П. Довженка, № А-393.
- ⁴⁶ Архив внешней политики Российской Федерации, ф. 0500, оп. 1, п. 1, спр. 1, арк. 246, 246 зв.
- ⁴⁷ Попик В. Під софітами ВЧК-ДПУ-НКВС-НКДБ-КДБ // Дніпро. – 1995. – № 9–10. – С. 21–59.
- ⁴⁸ Довженко О. П. Господи, пошли мені сили: Щоденник, кіноповіді, оповідання, фольклорні записи, листи, документи. – Х.: Фоліо, 1994. – С. 654.
- ⁴⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 715, арк. 34.
- ⁵⁰ Там само, оп. 20, спр. 3112, арк. 10.
- ⁵¹ Там само, оп. 23, спр. 4504, арк. 1–128.
- ⁵² Там само, оп. 30, спр. 84, арк. 85–95.
- ⁵³ Там само, оп. 70, спр. 60, арк. 24.
- ⁵⁴ Там само, ф. 4, оп. 6, спр. 37, арк. 26.
- ⁵⁵ Там само, ф. 2, оп. 2, спр. 13, арк. 163.
- ⁵⁶ Там само, ф. 4, оп. 1, спр. 667, арк. 107.
- ⁵⁷ Там само, оп. 2, спр. 82, арк. 59–62.
- ⁵⁸ Там само, ф. 166, оп. 1, спр. 941, арк. 2.
- ⁵⁹ Там само, оп. 2, спр. 74, арк. 79.
- ⁶⁰ Там само, оп. 3, спр. 47, арк. 94.
- ⁶¹ Там само, оп. 6, спр. 8600, арк. 20.
- ⁶² Там само, оп. 12, спр. 1, арк. 367.
- ⁶³ Там само, ф. 539, оп. 7, спр. 1169, арк. 37–39.
- ⁶⁴ Там само, ф. 1238, оп. 1, спр. 184, арк. 396.
- ⁶⁵ Держархів міста Києва, ф. Р-153, оп. 5, спр. 1574, арк. 4.
- ⁶⁶ Держархів Київської обл., ф. 768, оп. 1, спр. 301, арк. 35.
- ⁶⁷ Держархів Одеської обл., ф. П-7, оп. 1, спр. 1037, арк. 20.
- ⁶⁸ Музей театрального, музичного та кіномистецтва України, Р н/доп. 250 Архів «Д».
- ⁶⁹ Корогодський Р. Довженко в полоні. – К.: Гелікон, 2000. – С. 151.

Юлія Коник

ДОКУМЕНТИ ФОНДУ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНСЬКОЇ КРЕСЛЯРНІ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ГЕНЕРАЛЬНОГО МЕЖУВАННЯ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1803–1828)

Згідно з указом Сенату від 15 червня 1797 р. «Про початок межування в Саратовській, Оренбурзькій, Новоросійській і Сибірській губерніях»¹ навесні 1798 р. розпочалося генеральне межування Новоросійської губернії – неоднорідної адміністративно-територіальної одиниці, утвореної внаслідок об'єднання Катеринославського та Вознесенського намісництва і Таврійської області. Для його здійснення було створено Новоросійську межову контору, до складу якої увійшли також

землеміри скасованої Тамбовської межової контори, оскільки межування Тамбовської губернії на той час уже завершилося². У 1802 р. Новоросійську губернію розділили на Катеринославську, Миколаївську (з 1803 р. Херсонську) та Таврійську. Новоросійську межову контору було перейменовано за місцем знаходження у Катеринославську, і якраз вона зайнялася генеральним межуванням Херсонської губернії. Межування викликалося зростанням кількості земельних супере-

чок і мало на меті визначення та закріплення меж кожної земельної дачі як географічної одиниці, тобто прив'язка меж здійснювалася до конкретного населеного пункту або пустища, а не до імені його власника. Відмова держави від ревізії земель стала могутнім стимулом для так званого полюбовного розмежування: якщо сусіди уклали за встановленою формою полюбовну угоду про мирний розподіл володінь, то землемір проводив межю згідно з їхнім спільним бажанням, не вимагаючи від них кріпосних актів на право власності. У протилежному разі закон приписував перевіряти документи на землю в обох конфліктуючих сторін, звіряти їх з генеральним планом повіту та на місцевості, і при виявленні надлишкової землі повертати її державі.

У радянській історіографії історії земельних відносин загальноприйнятою була точка зору, що одним з основних завдань і підсумків генерального межування було закріплення феодальної форми власності на землю, свідоме узаконення самовільних поміщицьких земельних захоплень та обмеження обсягів землекористування державних селян. У сучасній вітчизняній історіографії дослідження з історії діяльності межових установ практично відсутні, а при побіжних згадках генерального межування у наукових працях постають ті самі радянські стереотипи. Нині, при глибшому ознайомленні з джерелами, таке трактування питання видається дещо спрощеним та заідеологізованим. Інколи навіть може скластися враження, ніби генеральне межування на період його проведення замінило собою решту межових робіт, а між тим паралельно відбувалося відведення землі численним групам землевласників, розмежування при дробленні дач, позначення меж при зміні власників, поновлення межових знаків, прокладання доріг, складання різноманітних атласів, карт, планів, описів, відомостей тощо. Цим займалися губернські і повітові землеміри, підпорядковані губернським правлінням і Межовому департаменту Сенату. Крім того, під час генерального межування казенних земель або приватних, суміжних з казенними, обов'язково при діях генерального землеміра мав бути присутній повітовий землемір як депутат від казни і гарант охорони цілісності державного земельного фонду. Причому, якщо при межуванні здавна заселених внутрішніх губерній Російської імперії цю функцію могли виконувати державні селяни, то для Новоросійського краю закон вимагав присутності саме повітових землемірів, зважаючи на велику кількість казенних земель та лісів³. Додатковим завданням генерального межування цих новонабутих територій

можна вважати облік вільного земельного фонду для подальшого відведення землі переселенцям та пожалування її приватним особам. Взагалі імперське законодавство неодноразово визнавало і підкреслювало окремішність південних губерній, і генеральне межування почалося тут хоча й з усвідомленням цієї специфіки, але без спеціальних правил його проведення. 7 квітня 1802 р. видано Правила генерального межування Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній⁴, і аж 27 лютого 1820 р. – Правила вирішення казусів при генеральному межуванні Катеринославської і Херсонської губерній⁵.

Ця стаття присвячена огляду джерельної бази дослідження генерального межування Херсонської губернії та визначенню її інформаційних можливостей. На території колишньої Херсонської губернії нині розташовано п'ять сучасних областей України (частина Херсонської на правому березі Дніпра, Миколаївська за виключенням північно-західної частини між річками Південним Бугом і Кодимою, Кіровоградська за виключенням західної частини між Південним Бугом і Синюхою, частина Дніпропетровської на захід від ріки Базавлук, частина Одеської між Дністром та Бугом), а також частина теперішньої Республіки Молдова на лівому березі Дністра.

Значний комплекс документів по генеральному межуванню Херсонської губернії зберігається в Російському державному архіві давніх актів у фонді Межової канцелярії (ф. 1294) та колекції матеріалів Інгерманландського, Єлизаветинського, Генерального та Спеціального межувань (ф. 1349, 1354, 1355, 1356)⁶. Це, здебільшого, – результати межування: карти, плани, економічні примітки, які Катеринославська межова контора надсилала у Межову канцелярію. Другі примірники планів генерального межування також становлять частину колекції карт і планів (ф. 302) Державного архіву Херсонської області.

Між тим комплексне дослідження перебігу межування неможливе без залучення первинної документації, створеної його безпосередніми учасниками – як землемірами Катеринославської межової контори (далі – контори), так і губернськими й повітовими землемірами Херсонської губернії. Вона відклалася у фонді Херсонської губернської креслярні (ф. 14)⁷, котрий зберігається у Державному архіві Херсонської області. Документи канцелярії Херсонського губернатора, Херсонського губернського правління та казенної палати, серед яких мало б відкластися листування з конторою та хоча б узагальнюючі рапорти губернських землемірів про перебіг генерального

VI. Огляди архівних фондів

межування, збереглися досить фрагментарно і безсистемно. З катеринославського боку ситуація взагалі значно гірша: частина фондів органів державної влади Катеринославської губернії кінця XVIII – першої половини XIX ст., і серед них фонди канцелярії Катеринославського цивільного губернатора, губернського правління та губернської креслярні, які зберігалися у Державному архіві Дніпропетровської області, зникли під час Другої світової війни⁸. Отже, маємо ситуацію, коли фонд Херсонської губернської креслярні на сьогоднішній день залишається чи не єдиним серед архівних зібрань нашої держави джерелом інформації про перебіг генерального межування величезної території південного Правобережжя України. Документи стосовно генерального межування досить непрості для використання, зважаючи на їхню розпорошеність серед обширного діловодства землемірів та й просто складність читання багатьох із них. Виявлення більшості документів, про які піде мова у цьому огляді, стало можливим лише завдяки поаркушному перегляду справ у ході тематичної розробки фонду.

За призначенням документи фонду з окресленої теми можна поділити на нормативну та виконавчу групи, з кількісним переважанням останньої. До першої групи належать приписи новоросійських і бессарабських генерал-губернаторів, херсонських військових і цивільних губернаторів, укази Херсонського губернського правління і казенної палати. Це оригінали, адресовані губернським, рідше – повітовим землемірам. Другу групу складають головним чином приписи губернських землемірів, повітовим, рапорти губернських і повітових землемірів, органам і установам, яким вони підлягали, відомості про обмежені дачі, листування з конторою та її землемірами, форштмейстерами (лісовими наглядачами), нижніми земськими судами та ін., книги реєстрації вхідної та вихідної кореспонденції губернських і повітових землемірів, скарги землевласників. Це – оригінали, чернетки або засвідчені копії, залишені в діловодстві.

За змістом цей комплекс можна умовно поділити на кілька основних частин, присвячених: 1) питанням відрядження та присутності повітових землемірів при конторських землемірах для захисту державних інтересів; 2) власне процесу межування; 3) вирішенню земельних конфліктів; 4) взаємному з'ясуванню повноважень та обов'язків обох гілок межових установ; 5) обміну службовою інформацією.

Хронологічно документи репрезентовані досить повно, знов-таки внаслідок постійного вклю-

чення повітових землемірів у процес генерального межування. З одного боку, саме завдяки їхній співпраці з конторськими землемірами і збереглися документи, за якими можна досліджувати хід цього безпрецедентного за масштабами державного заходу. Однак, з іншого боку, діяльність контори постає перед дослідником з розповідей губернських і повітових землемірів, тож з огляду на брак інших джерел існує постійна небезпека вдатися до суб'єктивних оцінок. Річ у тім, що стосунки між конторою та губернськими і повітовими землемірами були не надто теплими, як це часто трапляється між спорідненими установами. Далеко не в останню чергу нормальним взаєминам між ними заважала розпливчастість нормативних актів, які регламентували діяльність обох гілок недостатньо чітко та інколи суперечливо, не охоплюючи усіх нюансів межування на нових землях. Крім того, генеральне межування як першочерговий захід загальнодержавного значення привертало до себе більшу увагу владних структур: порівняно зі своїми колегами межові контори мали більший штат, робочі роги у своєму розпорядженні, краще інструментальне забезпечення та менше залежали від губернського начальства.

У фонді креслярні відклалися доволі однотипні, адресовані губернським землемірам, щорічні укази-повідомлення Херсонського губернського правління про відрядження в певні повіти певних конторських землемірів з робочими партіями⁹, укази-нагадування про обов'язкову явку повітових землемірів на виклик конторських¹⁰. Цей обов'язок викликав постійну напругу у відносинах між землемірами обох гілок від початку до кінця генерального межування. Величезні території, відсутність помічників, необхідність поєднувати поточну роботу з виконанням одночасно кількох термінових завдань від керівних органів, важкість пересування і просто негода чи хвороби – все це часто заважало повітовим землемірам вчасно прибувати у дистанції конторських землемірів. До того ж у Херсонській губернії майже постійно одне-два місця повітових землемірів були вакантними, а тому решті доводилося встигати виконувати величезний обсяг завдань по своєму повіту і по суміжних територіях сусідніх повітів. Тож губернські землеміри, постійно потерпаючи від нестачі кадрів, неохоче посилали своїх підлеглих до конторських землемірів, оскільки такі відрядження надовго відволікали місцеві кадри від основної роботи.

Часом конторські землеміри по кілька разів безуспішно викликали повітових у свої дистанції, отримуючи у відповідь листи про неможливість

прибути через завантаженість терміновою роботою або хвороби. Тоді вони зверталися до губернського землеміра з вимогою прислати котрогось із повітових землемірів або й приїхати самому, але часто отримували таку ж відповідь. Після цього конторські землеміри скаржилися Херсонському губернському правлінню або відразу цивільному губернатору, наголошуючи на тому, що зволікання у генеральному межуванні несе збитки казні, а отже, винні неодмінно будуть покарані. Тож зазвичай після таких аргументів губернське правління рішуче наказувало губернському землеміру негайно задовольнити законну вимогу конторського землеміра. Збереглося чимало таких документальних блоків, кожен з яких охоплює період у кілька місяців, а то й років, і завершується приписом повітовому землеміру терміново вирушати до конторського¹¹. Бувало так, що одного й того ж повітового землеміра чекали одразу двоє конторських¹², або повітовий землемір, нарешті вирушивши, вже не заставав конторського на місці, а тому з жалем рапортував, що тільки даремно витратив час та гроші, та ще й обтяжував жителів необхідністю давати йому підводи для проїзду¹³.

Документів, що зафіксували процес генерального межування конкретних дач, збереглося значно менше: це укази Херсонського губернського правління, казенної палати, листування конторських, губернських і повітових землемірів між собою та з міськими поліціями, сільськими збірними ізбами, управителями поміщицьких маєтків тощо про надання понять та робочої сили¹⁴. Певне уявлення про послідовність ходу межування та час, потрібний для обмежування окремих дач, можуть дати книги реєстрації вхідної та вихідної кореспонденції губернських і повітових землемірів, а також численні звітні відомості та рапорти повітових землемірів про виконану роботу, в яких вони по днях розписували свої заняття. Щоправда, достовірність цих звітів важко піддавалася перевірці навіть з боку губернських землемірів, і тим більше складно їх встановити сучасним дослідникам. Особливо критично слід підходити до звітів про роботу, складених після 1820 р., бо 27 грудня цього року вийшов припис міністра фінансів казенним палатам про виплату казенним повіреним по 75 крб. за кожний місяць перебування при генеральному межуванні¹⁵. Цієї суми мало вистачати на придбання канцелярського приладдя, роз'їзди, оплату квартир та послуг писарів. Отримати зароблене було не так уже й легко: треба було кілька місяців листуватися з губернським правлінням, казенною палатою та повітовими казначействами, з наданням письмових доказів, на-

гадуваннями, роз'ясненнями та апелюванням до законодавства¹⁶.

Супутниками генерального межування, втім, як і будь-якого іншого, були земельні конфлікти. Породжена ними документація становить значну частину фонду креслярні і є надзвичайно цінним, хоча й суб'єктивним, джерелом для дослідження системи цінностей, умов господарювання на нових землях, соціальних контактів представників різних суспільних верств.

Скарги землевласників на порушення їхніх майнових прав з боку конторських землемірів – схожі за суттю, але різноманітні за ступенем емоційності у викладенні обставин справи – представлені як власноручно написаними оригіналами, так і указами Херсонського губернського правління, які за традицією тогочасного діловодства дослівно передавали тексти скарг. У фонді дещо переважають скарги від державних сіл¹⁷, і це зрозуміло, оскільки саме повітові землеміри були покликані захищати інтереси держави. Проте не бракує й поміщицьких¹⁸. Як правило, сільські громади звинувачували конторських землемірів в ігноруванні проектних планів і свідчень старожилів та у довільному проведенні неправильних меж. У результаті таких дій до рук сусідніх поміщиків переходили чималі ділянки сільських земель – зазвичай у скаргах такі землі постають як найкращі, угноєні, сінокісні та обводнені. У поміщиків-скаржників землеміри також відрізали землі – звісно, найвигідніші, – на користь інших поміщиків, відводячи їм навзамін сухий дикий степ. Зі скарг, писаних Межовому департаменту, Межовій канцелярії, міністру юстиції, генерал-губернатору, військовому та цивільному губернаторам, губернському правлінню, повітовим і нижнім земським судам, постає збірний образ землеміра: нетверезий цинічний хабарник, котрий нищить господарські надбання і прирікає дописувачів на голодне існування. Так, ольвіопольський поміщик Антін Еліашевич у 1824 р. писав міністру юстиції, що жив собі безтурботно, поки за його землю не взялася контора: «Щороку приїжджає у дачі мої конторський землемір і завжди з новим указом; кожного разу робить він нову нарізку і кожного разу всупереч проектному плану – і в магістралах, і в румбах. Що в минулому році зробить один, те інший у поточному знищує! Майже десять років пробігло в їхніх даремних відвідуваннях»¹⁹.

З іншого боку, слідчі комісії у складі незаангажованих повітових землемірів, земських виконавців та повітових стряпчих інколи виявляли, що державні селяни або «намагаються видумувати розорення свої»²⁰, або ж не знають справжніх зе-

VI. Огляди архівних фондів

мельних меж²¹ і у своєму незнанні готові дійти до рукоприкладства²². Що ж до звинувачень з боку поміщиків, то вони часто були наслідками давньої ворожнечі з сусідами або намагання закріпити за собою самовільно захоплену ділянку. Бажання відстояти законну або привласнену землю, підсилене усвідомленням довічності генеральних меж, нерідко виливалося у відчайдушні форми: навмисне неприбуття на межування з метою його гальмування, крадіжка землемірних інструментів, зупинка плугів, погрози та спроби фізичної розправи над землемірами тощо.

Більшість скарг по генеральному межуванню стосується саме конторських землемірів, хоча інколи вони порушують закон у змові з повітовими землемірами²³. Та все ж частіше повітові землеміри виявляли порушення – чи безпосередньо при проведенні межі, чи по якомусь часі при відведенні казенних земель в оброчне утримання – і повідомляли про них казенну палату та межову контору²⁴. У простих очевидних випадках достатньо було заволочити неправильну межу і провести нову, але зазвичай спірні справи потрапляли у кругобіг по судових інстанціях різних рівнів, а тоді вже доводилося роками чекати їхнього розгляду й вирішення. Іноді причиною затягування вирішення справ було повільне надання конторою необхідних для слідства межових документів і планів земельних дач²⁵. Пошуки істини ускладнювалися плутаниною та відмінностями у земельних відомостях губернської креслярні, повітових землемірів, межової контори та нижніх земських судів. Так, у конторській відомості по Олександрійському повіту (1814) село Сусликове названо Сулинівкою, а поміщик Горонович названий у Вороновичем²⁶. По відомості ольвіопольського повітового землеміра (1821) значна частина дач належала зовсім не тим особам, які були вказані у конторській та судовій відомостях²⁷.

Крім того, в ніч з 14 на 15 лютого 1816 р. відбулася подія, що завдала відчутного удару по справі генерального межування Херсонської губернії та надовго відкинула його назад: у кам'яному будинку контори «від ненавмисності» сталася сильна пожежа, яка знищила велику кількість межових документів²⁸. Конторським землемірам довелося витратити багато додаткового часу, щоб відновити втрачене, а повітові землеміри вдруге викликалися на межування одних і тих самих дач. Відомо, що станом на 1829 р. іще не всі згорілі плани було відновлено²⁹.

Неоднозначність офіційних стосунків між губернськими та повітовими землемірами з одного боку та конторою з іншого особливо гостро прояв-

лялася у випадках необхідності виконання якихось термінових трудомістких завдань. Конторські землеміри, проводячи генеральну межу, повинні були описувати в економічних примітках внутрішню структуру дачі, тобто усі природні та рукотворні об'єкти на її території. То ж, коли губернське начальство доручало губернському землеміру організувати такі собі «позапланові» землемірні зйомки чи складання відомостей, він намагався на підставі цієї норми відмовитися від виконання подвійної роботи. Так було, коли повітових землемірів зобов'язували розділяти землі на орні і сінокісні у повітових відомостях для казенної палати (1806)³⁰, зазначати якість землі і лісу та наявність спірних земель у губернській відомості про державних селян (1814)³¹, відводити додаткову вигінну землю місту Тирасполь (1816)³², скласти плани частини лісів Херсонської губернії для підготовки передачі їх у військово-відомство для поселення Бузьких уланських полків (1819–1823)³³ та ін. Контора часто відмовлялася виконувати це, пояснюючи відмову зайнятістю і кадровим дефіцитом: «...через нестачу у віданні її землемірів ледве сама може вправлятися у дорученій їй справі»³⁴. Після цього цивільний губернатор і губернське правління слали губернському землеміру приписи в такому дусі: ну що ж, раз контора не може, то доведеться комусь із ваших...³⁵

Очевидно, така постановка питання була слабкою втіхою для губернських землемірів, оскільки протягом досліджуваного періоду навіть при повному штаті повітових землемірів – що бувало не так уже й часто – їх налічувалося всього шестеро разом з губернським (на всю чималу територію Херсонської губернії), причому вони не мали ні помічників, ані учнів, ні робочої роти. Тож час від часу губернські землеміри подавали губернському правлінню і казенній палаті розгорнуті рапорти, в яких доводили надмірність деяких вимог контори та службову недбалість її окремих землемірів. Збереглися чернетки таких рапортів губернських землемірів Василя Ярославського (1811–1817)³⁶ та Павла Гречини (1817–1829)³⁷. Кожен з них, працюючи на своїй посаді багато років і глибоко знаючи суть проблем, намагався якимось чином упорядкувати стосунки з конторою і налагодити спільну роботу, а краще – зменшити її обсяги.

Збереглися чернетки кількох рапортів В. Ярославського цивільному губернатору Івану Калагєрґію та губернському правлінню (1813–1814)³⁸, в яких він звинувачує контору у недобросовісності при затвердженні меж, згадуючи «численні справи, губернському правлінню і казенній палаті відомі, по яких ведеться з давнього часу обтяжли-

ве листування»³⁹, – малися на увазі випадки замежування казенних земель до приватних дач не без участі повітових землемірів. Причиною появи цих рапортів і загострення стосунків з конторою була та сама необхідність присутності повітових землемірів при генеральному межуванні. Безпосереднім поштовхом їх стала скарга конторського землеміра Івана Кирилова, котрий, не дочекавшись депутата від казни на перевірку непридатних земель Херсонського повіту та отримавши від В. Ярославського пояснення неможливості нікого відрядити через суворі карантини по моровій язві, назвав його аргументи «лише відмовками»⁴⁰. Крім того, В. Ярославський взагалі виступив проти практикованого конторою способу перевірки непридатних земель, при якому конторський і повітовий землеміри, виявивши надлишок такої землі у поміщицькій дачі порівняно з відомістю губернського правління, додавали поміщику землю з суміжної казенної ділянки. Внаслідок цього, вважав він, виникла значна нестача казенного земельного фонду майже по всіх повітах. А тим часом вивчення справ колишньої Новоросійської межевої експедиції, які зберігалися в архіві губернської креслярні, дало В. Ярославському підставу вважати, що з початку заселення Новоросійського краю землю роздавали за вибором прохачів без поділу її на придатну і непридатну. Тобто, якщо в білеті на право власності значилося 5 тис. десятин, то сюди входили й болота, солончаки і т.п., і землемірам неодноразово заборонялося робити будь-які прибавки понад кількість, зазначену в білеті. На думку губернського землеміра, саме така політика призводила до того, що держава втрачала не лише землі, але й гроші за оренду, оскільки казенна палата через незнання призначала до відводу в оброчне утримання казенні землі, які вже стали приватною власністю, і орендарі відмовлялися вносити оброчну платню в повному обсязі. А якщо поміщик встигав заселити чи обробити замежувану казенну ділянку, то відібрати її назад було вкрай важко. Нарешті, В. Ярославський просив губернатора доручити казенній палаті розробити чіткий порядок дій землемірів стосовно таких ділянок (тобто на шістнадцятому році генерального межування таких механізмів ще не існувало – *Ю. К.*).

Про відповіді контори на рапорти можна судити з указів губернського правління, за посередництвом якого вівся діалог сторін, до якого апелювали, через яке висловлювали своє бачення подальшого співробітництва, трактували нормативні акти і в'їдливо натякали на недостатню обізнаність протилежної сторони з межовим законодавством. Нарешті губернське правління, озброївшись

указом Сенату від 7 вересня 1808 р., який приписував землемірам межових контор у випадку зайнятості повітових землемірів брати за депутатів від казни повітових стряпчих або чинів земської поліції⁴¹, в указі В. Ярославському визнано справедливість його аргументів і повідомило конторі, що вона «...і сама зобов'язана піклуватися про цілісне збереження казенних земель»⁴². Отже, прецедент було створено, але в майбутньому контора на нього мало зважала.

Обмін робочою інформацією між обома землемірними гілками, наскільки можна судити, відбувався непросто. Документи фонду креслярні зафіксували і мирну пересилку конторі потрібних планів, межових книг і відомостей⁴³, і взаємні звинувачення у ненаданні їх⁴⁴. Якщо ж Херсонська креслярня мала потребу у конторських планах, то повітовим землемірам доводилося їхати до контори і копіювати їх на місці⁴⁵, і то лише з приписом від начальства на руках і в присутності когось із місцевих землемірів.

У 1824–1826 рр. в губернській креслярні склалися нові генеральні плани повітів для казенної палати. У процесі роботи елісаветградський та олександрійський повітові землеміри мали скопіювати конторські плани з усією внутрішньою ситуацією, наперед заручившись письмовою підтримкою цивільного губернатора Августа Комстадіуса⁴⁶. Контора відповіла, що хоча й має такі плани, але надати їх не може, бо вони ще «...не зовсім закінчені, багато внутрішніх дач не обмежено, а деякі хоча й обмежені, але внутрішня ситуація не позначена...»⁴⁷. Олександрійський землемір, якому вдалося побачити план свого повіту, стверджував у рапорті губернському землеміру, що той план «у найветхішому вигляді», м'ятий, рваний і клеєний, і нанесено на нього не більше п'ятої частини дач, та й ті ледве видно⁴⁸. На той момент генеральне межування земель Херсонської губернії, фактично розпочате у 1798 р., тривало вже двадцять сім років – довше, ніж в усіх інших уже обмежованих губерніях.

А тридцятий рік став останнім роком існування контори. Зберігся припис Херсонського цивільного губернатора Степана Могилевського губернському землеміру П. Гречині від 29 березня 1828 р., в якому він повідомив, що імператор, вислухавши доповідь Комітету Міністрів, висловив незадоволення діяльністю контори, яка «...займається покладеною на неї справою вельми неуспішно»⁴⁹, і звелів підпорядкувати її новопризначеному новоросійському і бессарабському генерал-губернатору Михайлу Воронцову. С. Могилевський доручив негайно підготувати у креслярні

VI. Огляди архівних фондів

детальну відомість про необмежовані землі Херсонської губернії та вирахувати час, необхідний конторі для завершення генерального межування⁵⁰. Показово, що губернатор звернувся – і не вперше – якраз до губернського землеміра, а прямо до контори. У рапорті-відповіді від 5 квітня 1828 р. П. Гречина пояснював, що не володіє потрібною інформацією, хоча неодноразово звертався за цим до контори. Більше того, писав він: «Відомостей про Генеральне межування земель Контора від початку своєї діяльності, тобто з 1798 р., ніколи не надавала не лише губернським землемірам, але й губернському начальству – з неймовірними складнощами ледве міг я отримати від неї відомості, необхідні для вирішення справ, до виконання мені приписаних; і для цього відряджалися нарочно повітові землеміри в Єлисаветград під час її там перебування»⁵¹. За даними П. Гречини, на той момент усі приватні і казенні дачі нібито були вже обмежовані, але виявилася значна нестача землі у казенних ділянках, а тому для остаточного завершення генерального межування потрібно було вирішити усі спірні справи, відновити згорілі плани, а також скласти генеральні плани повітів. Щодо останнього він був налаштований скептично і пророкував відмінності між землемірними зйомками та обсервацією географічної широти і довгоги головних пунктів губернії – як внаслідок повсюдного відхилення магнітної стрілки порівняно з 1798 р., так і через довільну прив'язку конторськими землемірами повітових меж до географічних об'єктів. П. Гречина також не забув згадати про безконтрольність, відсутність чіткого порядку звітування в конторі та недотримання нею законів, та зрештою рекомендував звернутися за необхідною інформацією прямо до неї⁵².

Означений рапорт губернського землеміра у викладі цивільного губернатора та генерал-губернатора надійшов у столицю до міністра юстиції та вочевидь сприяв прискоренню у ліквідації контори. 18 грудня 1828 р. вийшов указ Сенату по затвердженню Миколою І положенню Комітету Міністрів «Про скасування Катеринославської межової контори», який вступав у дію з 1 січня 1829 р.⁵³ В ньому, зокрема, говорилося, що міністр юстиції визнає подальше існування контори непотрібним. Згідно з указом землеміри контори безпосередньо підпорядковувалися Межовій канцелярії та отримували три роки на закінчення усіх конторських справ.

Останній рік діяльності контори (1828) прийнято вважати роком завершення генерального межування Херсонської губернії. Проте це відпові-

дає істині лише частково, оскільки документи креслярні безперечно свідчать, що воно досить в'яло тривало ще не тільки три, а принаймні усі десять років: межувалися землі в присутності повітових землемірів, складалися плани та межові книги, тяглося вирішення земельних суперечок у Межовому департаменті. Взагалі встановлення точної конкретної дати завершення генерального межування цієї губернії видається навряд чи можливим, тому нині 1828 р. може бути прийнятий за робочу версію для подальших досліджень.

Генеральне межування Херсонської губернії, протікаючи повільно і болісно, зрештою досягло основної мети – закріпило майнові права, зафіксувавши стійкі межі окремих дач, тобто певною мірою дисциплінувало землевласників та привчило їх твердо дотримуватися меж своєї землі. Під час існування Російської імперії, результати генерального межування залишалися основою цивільно-правових взаємин у сфері земельного права.

Таким чином, фонд Херсонської губерньської креслярні є потужною джерельною базою з далеко не вичерпаним інформаційним потенціалом для дослідження генерального межування південноукраїнських земель. У ширшому сенсі документи фонду дають унікальну можливість простежити процеси виникнення та упорядкування сталої системи землеволодіння на новопрیدбаних Російською імперією територіях, а також дослідити історію межових установ, на яких було покладено втілення державної земельної політики на місцях.

¹ ПСЗРИ І. – Т. XXIV. – С. 638–641. – № 18019.

² Там само. – С. 522. – № 17901.

³ Там само. – С. 640. – № 18019.

⁴ Там само. – Т. XXVII. – С. 91–94. – № 20219.

⁵ Там само. – Т. XXXVII. – С. 75–84.

⁶ РГАДА. Путеводитель. В четырех томах. – Том 2. – С. 173, 203.

<http://guides.rusarchives.ru/browse/GuidebookCard.html?id=148>

⁷ Терміном «креслярня» позначалася не установа, а швидше приміщення, в якому працював губернський землемір. Взимку після закінчення межового сезону до креслярні з'їжджалися повітові землеміри для складання атласів, карт, планів, відомостей тощо. При креслярні існував архів.

⁸ Журба О. І. Комплектування архівних зібрань і колекцій на Катеринославщині у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. // Архіви України. – 2002. – № 4–6. – С. 182.

⁹ Держархів Херсонської обл., ф. 14, оп. 1, спр. 787, арк. 12–12 зв.; спр. 892, арк. 19–22, 31; спр. 947, арк. 2–2 зв.; спр. 962, арк. 1–3; спр. 1018, арк. 68–69; спр. 1062, арк. 15–19 зв., 25–26, 31–34, 58; спр. 1081, арк. 2–2 зв.

¹⁰ Там само, спр. 483, арк. 35–36 зв.; спр. 581, арк. 32–32 зв.; спр. 730, арк. 2–2 зв.; спр. 810, арк. 10–10 зв., 28–30 зв., 48–48 зв.; спр. 920, арк. 20.

VI. Огляди архівних фондів

¹¹ Там само, ф. 14, оп. 1, спр. 490, арк. 45–47 зв.; спр. 534, арк. 33–34; спр. 572, арк. 2, 4, 7, 9–9 зв., 14; спр. 620, арк. 45–49; спр. 631, арк. 2–2 зв., 4; спр. 694, арк. 91–94, 101; спр. 728, арк. 30–35 зв.; спр. 761, арк. 1–7; спр. 783, арк. 2–3; спр. 789, арк. 22–22 зв., 37–37 зв.; спр. 800, арк. 2–13; спр. 810, арк. 2–54; спр. 874, арк. 14–14 зв., 16–16 зв., 20–20 зв.; спр. 888, арк. 39–46; спр. 913, арк. 1–4, 16–17 зв., 20–20 зв.; спр. 929, арк. 6–7 зв., 9–10, 12; спр. 1003, арк. 30 зв.–37; спр. 1004, арк. 18, 27–27 зв., 30–30а, 36–37 зв., 42–49; спр. 1033, арк. 40–46, 52–59; спр. 1044, арк. 18, 27–27 зв., 30–30 а, 36–37 зв., 40–49; спр. 1054, арк. 9–15 зв., 21, 23, 31; спр. 1073, арк. 10–13 зв.; спр. 1076, арк. 2–5, 8–9, 18–19, 22–42 зв., 45; спр. 1081, арк. 2–35; спр. 1134, арк. 2–6 зв.; спр. 1592, арк. 5–9.

¹² Там само, спр. 728, арк. 30–30 зв.; спр. 1076, арк. 18–19; спр. 1134, арк. 2–6 зв.

¹³ Там само, спр. 728, арк. 34; спр. 810, арк. 22–25 зв.

¹⁴ Там само, спр. 1075, арк. 12–23; спр. 1131, арк. 2–210.

¹⁵ Там само, спр. 1166, арк. 3–3 зв.

¹⁶ Там само, спр. 1166, арк. 2–4, 9–28; спр. 1304, арк. 56–58 зв., 67–77 зв.; 81–83 зв.; 86–86 зв.; 96–106 зв.; спр. 1408, арк. 2–3, 6–7 зв.

¹⁷ Там само, спр. 567, арк. 84–84 зв.; спр. 572, арк. 8–8 зв.; спр. 575, арк. 3–16 зв.; спр. 642, арк. 14; спр. 653, арк. 2–7; спр. 654, арк. 19–22 зв.; спр. 742, арк. 1; спр. 803, арк. 1–1 зв., 7–9 зв.; спр. 824, арк. 67–67 зв., 70; спр. 835, арк. 19–25; спр. 866, арк. 2–19 зв.; спр. 885, арк. 65–65 зв.; спр. 970, арк. 10; спр. 1802, арк. 3 зв.

¹⁸ Там само, спр. 572, арк. 26–29 зв.; спр. 698, арк. 26–26 зв., 31–33; спр. 708, арк. 7–9 зв.; спр. 709, арк. 22–31 зв.; спр. 721, арк. 2–2 зв.; спр. 907, арк. 21–24; спр. 922, арк. 2, 5–5 зв.; спр. 944, арк. 43–45, 50; спр. 1008, арк. 25–25 зв., 31–31 зв.; спр. 1041, арк. 1–1 зв., 29–32 зв., 41–41 зв.

¹⁹ Там само, спр. 1041, арк. 30 зв.

²⁰ Там само, спр. 653, арк. 3–3 зв.

²¹ Там само, спр. 572, арк. 2, 4, 7, 14.

²² Там само, спр. 803, арк. 7–9 зв.; спр. 820, арк. 42–43.

²³ Там само, спр. 572, арк. 26–29 зв.; спр. 642, арк. 40–40 зв., 52; спр. 645, арк. 22–23; спр. 653, арк. 2–7; спр. 724, арк. 19.

²⁴ Там само, спр. 642, арк. 14; спр. 742, арк. 1; спр. 824, арк. 67–67 зв., 70; спр. 835, арк. 24–25; спр. 885, арк. 65–67 зв.; спр. 1008, арк. 25–25 зв., 31–31 зв.

²⁵ Там само, спр. 970, арк. 10.

²⁶ Там само, спр. 848, арк. 4–6 зв.

²⁷ Там само, спр. 943, арк. 19–22.

²⁸ Там само, спр. 882, арк. 18–18 зв.

²⁹ Там само, спр. 1349, арк. 2 зв.

³⁰ Там само, спр. 603, арк. 6.

³¹ Там само, спр. 827, арк. 4–7 зв.

³² Там само, спр. 882, арк. 14–15 зв., 18–18 зв., 47–47 зв.

³³ Там само, спр. 915, арк. 13–13 зв.; спр. 1013, арк. 53, 90–91; спр. 1015, арк. 23–24 зв.

³⁴ Там само, спр. 915, арк. 13–13 зв.; спр. 937, арк. 52; спр. 1013, арк. 87.

³⁵ Там само, спр. 937, арк. 52; спр. 1015, арк. 27.

³⁶ Там само, спр. 810, арк. 12–15 зв., 35–40 зв.

³⁷ Там само, спр. 1062, арк. 15–62; спр. 1253, арк. 3–4 зв.; спр. 1349, арк. 20–22.

³⁸ Там само, спр. 810, арк. 12–15 зв., 35–40 зв., 42–43.

³⁹ Там само, арк. 12 зв.

⁴⁰ Там само, арк. 10–10 зв.

⁴¹ ПСЗРИ I. – Т. XXX. – С. 584–585. – № 23278.

⁴² Держархів Херсонської обл., ф. 14, оп. 1, спр. 810, арк. 53 зв.

⁴³ Там само, спр. 621, арк. 34; спр. 830, арк. 2–5 зв.; спр. 951, арк. 2–3 зв.

⁴⁴ Там само, спр. 631, арк. 6–6 зв.; спр. 820, арк. 21–21 зв.

⁴⁵ Там само, спр. 612, арк. 21–21 зв., 30–32; спр. 937, арк. 28; спр. 985, арк. 24–24 зв.; спр. 1100, арк. 10–11 зв.; спр. 1085, арк. 29–30.

⁴⁶ Там само, спр. 1100, арк. 3.

⁴⁷ Там само, спр. 1085, арк. арк. 20–20 зв.; спр. 1100, арк. 7–7 зв.

⁴⁸ Там само, спр. 1085, арк. 12–13 зв.

⁴⁹ Там само, спр. 1253, арк. 2.

⁵⁰ Там само, спр. 1253, арк. 2–2 зв., 5.

⁵¹ Там само, спр. 1253, арк. 3. Відомо, що протягом свого існування Катеринославська межова контора кілька разів переїжджала: так, збереглися свідчення про її перебування у 1820 р. в Ольвіополі (там само, спр. 937, арк. 26), у січні 1821 – квітні 1825 р. – у Єлисаветграді (там само, спр. 944, арк. 43–45; спр. 1053, арк. 62).

⁵² Там само, спр. 1253, арк. 3–4 зв.

⁵³ ПСЗРИ II. – Т. III. – С. 1160–1162. – № 2526.

Розділ VII ПЕРСОНАЛІЇ

Людмила Приходько

ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ О. С. ГРУШЕВСЬКОГО

Сучасний етап розвитку українського архівознавства позначений значною увагою до біографічних досліджень у контексті неупередженого, всеосяжного відтворення історії архівної справи в Україні, належного поцінування її діячів, які своєю подвижницькою працею формували «золотий фонд» національної архівістики. Це стосується і постаті Олександра Сергійовича Грушевського (1877–[1942]) – історика, літературознавця, педагога, громадського діяча. З іменем ученого пов'язано становлення українського архівознавства, істотне реформування діяльності архівних установ, створення повноцінної системи фахової підготовки архівістів. Педагогічний доробок О. С. Грушевського становить важливу, невід'ємну складову його багатогранної наукової творчості, а також віддзеркалює особливості розвитку освіти в Україні перших трьох десятиліть ХХ ст., зокрема, її соціокультурні та національні виміри, політику державних органів у цій галузі, здійснення національно-демократичних перетворень у діяльності вищих навчальних закладів.

У цій статті спробуємо реконструювати педагогічну діяльність О. Грушевського, окреслити її найсуттєвіші риси та професійно продуктивні сюжети, спираючись на дослідження вітчизняних грушевськознавців і науковців, а також на архівні джерела, які впроваджуємо у науковий обіг уперше.

Наукову і педагогічну діяльність О. Грушевський розпочав на початку 1900-х рр. – у час глибоких змін у суспільно-політичному і культурно-науковому житті українства. Аналіз подій у політичній та інтелектуальній історії України спонукає визначити цей період як вершину процесу національного відродження в українських землях¹. Українська спільнота, історичне буття якої було розчленоване між Російською та Австро-Угорською імперіями, яскраво виявила здатність до самоорганізації, волю до самоствердження у формі національного руху. Пройшовши складний шлях

формування, українська інтелігенція постала в процесі модерного націостановлення як духовний лідер, генератор політичних ідей, що символізувало суттєво новий рівень свідомості, національної й громадської, і як головний виконавець цих ідей. В означений період знайшли яскравий вияв теоретичні напрацювання представників інтелектуальної верстви України, здійсненні ними впродовж ХІХ ст. Розроблені вітчизняними вченими історичні концепції живили національну самосвідомість народу, даючи йому синтетичний погляд на свою етнічну спільноту саме як на єдиний, розгорнутий у соціальному часі континуум, виступали правовим й моральним гарантом досягнення ним цілісного національного організму та здобуття державної незалежності.

Свідомі громадянського обов'язку інтелігенція і молодь прагнули обґрунтувати свої національні ідеали на основі всебічного, глибокого опрацювання здобутків української науки у вивченні історії України, її соціального і економічного життя, мови, літератури, побуту. Адже, як слушно відзначив М. В. Попович, в українському суспільстві на той час не було іншого поля для формування національної самосвідомості настільки важливого як осмислення власного історичного «Я»². Із середовища національно свідомої української молоді, особливо студентства, яке виступало у ролі активної й динамічної сили національного відродження, надходили вимоги до урядових кіл стосовно викладання у навчальних закладах курсів рідної мови, літератури, історії, відкриття українознавчих кафедр у Київському, Новоросійському (Одеському), Харківському університетах. У вищих навчальних закладах підросійської Україні й поза її межами, де навчалась українська молодь, засновувалися гуртки українознавства, які об'єднували передусім тих, хто прагнув присвятити себе служінню своїй Батьківщині, попередньо засвоївши зміст та умови обраної майбутньої діяльності³.

Однак український рух змушений був протистояти практично нескінченним перешкодами ідейно-політичного та репресивно-поліційного характеру, які здійснював проти нього державний апарат Російської імперії. Цензурою й заборонами влада намагалася завдати нищівного удару спробам обґрунтування окремішності багатомовної історії українського народу, з власними культурою, традиціями, побутом, нівелювати значення його історико-політичних, етнографічних і культурних особливостей. Під загрозою залишалося існування української мови в духовній сфері, яку цорські чиновники прагнули вилучити з ужитку, письма, друку, культури та загальмувати розвиток української мовознавчої науки. Аналогічна політика проводилася і в галузі освіти. Історія наукового життя у вищих навчальних закладах в Україні – це історія систематичної боротьби з українством, переслідування в дослідженні українських тем і осіб з національними науковими та громадськими симпатіями. Кафедр української мови, літератури, історії в університетах не існувало, а вимоги української громадськості, національно свідомих студентів і викладачів про викладання предметів українською мовою й запровадження українознавчих курсів у навчальних закладах міністерство освіти за підтримки проросійські настроєної професури ігнорувало. Слід також зазначити, що українознавство входило в коло наукових інтересів і педагогічної діяльності лише невеликої частини університетської професури. О. Грушевський, аналізуючи у своїх статтях стан української освіти в Російській імперії, підкреслював, що «якраз там, де треба було, по західноєвропейським поглядам, там російська жандармська політика не допускала українознавства, або як допускала, то з таким противоядієм, яке зовсім нищило цінність таких викладів <...> Отже, або зовсім не було українознавства, або давалося дещо з специфічним українофобським соусом»⁴. Така політика, відзначав учений, зумовила «мале побільшення кадрів наукових робітників взагалі і спеціально малу кількість фахівців, які пройшли спеціальну методологічну школу, добре познайомилися з матеріалом і дійсно могли б із нього зробити відповідні висновки. <...> При утворенні культурних інституцій на місцях як музеї краєві етнографічні, музеї археологічні, краєві архівні комісії – брак співробітників з підготовленням науковим відчувався дуже боляче...»⁵.

Уперше програму заснування кафедр українознавства в університетах України всебічно обґрунтував М. Грушевський у статті «Справа українських кафедр і наші наукові проблеми», опубліко-

ваній 1907 р. в «Літературно-науковому віснику». Вчений відкрито звинуватив уряд і російські університетські кола в тому, що вони вважають нормальним явищем ігнорування історії, культури, мови українського народу, «який несе на собі, більше як четверту частину державного бюджету»⁶. Він вказав на потребу розробки цілісної концепції в різних галузях української науки, організації наукових викладів українською мовою, підкреслюючи, що від правильного вирішення цієї проблеми залежить національне існування українського народу. Автор наголосив, що різні галузі українознавства мають бути представлені у колі університетської науки та одержати відповідні умови для наукового опрацювання на кафедрах українознавства, створення яких є необхідним для розвитку національної науки та освіти, формування національної інтелігенції. М. Грушевський представив у статті систему українознавчих дисциплін, які необхідно було викладати у вищій школі. Це, зокрема, українська мова, література, фольклор, історія українського народу й української території з найдавніших часів, допоміжні історичні науки – палеографія, дипломатика, сфрагістика, огляди бібліотек і архівів, а також історія українського мистецтва, археологія України, етнологія та антропологія української людності, українське право, кодифіковане й звичаєве, географія, економіка та статистика України⁷. У своїй праці «Освобождение России и украинский вопрос» (1907) історик висловив думку про залежність поступального розвитку українського суспільства від освіти українською мовою, адже доки не буде викладатися українська мова у навчальних закладах, народ буде знаходитися на стадії нижчої, культурно-неповноцінної нації⁸. Він системно та виразно показав специфіку і самотність української мови у статті «Мова українська і московська» (1910)⁹.

Результатом боротьби національно свідомих кіл громадськості за українізацію вищої школи стало розпочате у 1907 р. викладання предметів українознавства в Одеському, Київському та Харківському університетах. Восени 1907 р. у Київському університеті професори А. Лобода і В. Перетц започаткували курс з історії української мови і літератури, щоправда, російською мовою. В. Перетц читав курс лекцій «Література Юго-Западной России XVI–XVIII в.», який, по суті, був курсом забороненої тоді історії української літератури. Подібний курс українською мовою у Харківському університеті читав М. Сумцов. До викладання курсу української історії на Петербурзьких вищих жіночих курсах приступила О. Єфименко. Однак все це продовжувалося не довго,

VI. Огляди архівних фондів

оскільки вихідним пунктом урядової політики був акцент на виняткові прийдешні небезпеки, якими нібито погрожував російській державності та загальноросійській культурі український рух. Як відомо, у 1908 р. російський уряд відхилив законопроект про викладання рідною мовою у початкових школах місцевостей з українським населенням, запропонований 37 думськими депутатами, а 1909 р. заборонено читання курсів української літератури та історії в університетах¹⁰.

У Новоросійському університеті спробу започаткувати викладання українською мовою спецкурс з української історії здійснив О. Грушевський. У цьому навчальному закладі, який став етапним у його науково-педагогічній діяльності та громадському гартуванні, він працював з 20 січня 1907 р. по 23 вересня 1908 р. на посаді приват-доцента кафедри російської історії історико-філологічного факультету.

Із початку 1900-х рр. для О. Грушевського розпочався надзвичайно важливий в його житті період, який продовжувався сімнадцять років. Це був час активного пошуку шляхів інтелектуальної та духовної самореалізації, багатогранної наукової діяльності, пов'язаної з його національним світоглядом, суспільними поглядами і громадською діяльністю. У 1899 р. з дипломом I ступеня і золотою медаллю за дипломну роботу «Пинское Полесье. Исторические очерки. Очерки истории Турово-Пинского княжества XI–XIII вв.» він завершив навчання на історичному відділі історико-філологічного факультету Університету св. Володимира у Києві. Від початку наукової діяльності дослідницькі інтереси вченого зосереджуються в царині української історичної науки. Адже у своїй першій науковій праці, виконаній у руслі обласних досліджень київської документальної школи В. Антоновича, молодий дослідник вивчав проблеми політичної та етнічної належності Пінщини, її тяжіння у князівську добу до протоукраїнського ядра – Києва і Київської землі.

Після закінчення університету О. Грушевський приступив до виконання життєвої програми, головні ідеали та цінності якої сформувалися під впливом родинного виховання, розвиненої національної свідомості, цілеспрямованої самоосвіти і прикладу старшого брата, М. Грушевського. В її основі – його глибоко усвідомлене бажання прислужитися Україні, українському народові, що надихало до максимальної віддачі інтелектуального і духовного потенціалу. Свій життєвий і творчий шлях він органічно пов'язав з національно-визвольним рухом і перебував серед його активних учасників. Світогляд вченого-гуманіста, пат-

ріота, фах історика істотно вплинули на спрямованість та зміст його педагогічної діяльності.

У 1900 р. О. Грушевський розпочав роботу над другою частиною «Пінського Полісся», яку планував підготувати як магістерську дисертацію. Відчуваючи брак історичних джерел, він у квітні 1900 р. виїхав у Москву, а згодом – в Австрію та Німеччину. Науковий характер відряджень спрямовував дослідника на поглиблену роботу в архівах і бібліотеках, де він не тільки опрацьовував документи, але й уважно вивчав методику їхньої організації та роботи. У 1903 р. роботу над другою частиною монографії – «Туров, Городок и Пинск в составе Великого княжества Литовского. Пинское староство к[оролевы] Боны. XIV–XVI вв.» було ним завершено і опубліковано.

Упродовж 1903–1904 рр. О. Грушевський успішно склав іспити на ступінь магістра російської історії: «по средней истории – весьма удовлетворительно, по древней истории – весьма удовлетворительно»¹¹, «по русской истории, по историографии – весьма удовлетворительно»¹², «по политической економии – весьма удовлетворительно, по новой истории – удовлетворительно»¹³. Це відкрило можливість йому обіймати посаду приват-доцента і займатися педагогічною діяльністю.

У російських університетах приват-доценти були «молодшою», нижчою після ординарних й екстраординарних професорів, науково-педагогічною категорією і належали до так званих сторонніх викладачів, які на запрошення факультету або за власним бажання допускались до навчального процесу для проведення спеціально дозволених, регламентованих встановленими годинами занять. Сенс їхнього існування полягав у забезпеченні викладачам цієї категорії атмосфери «вільного викладання», що реалізовувалася через оголошення ними власних лекційних курсів, паралельних до професорських. Як відзначила З. Зайцева, формально змагаючись між собою, а також і з професурою, приват-доценти змушені були шукати нової постановки наукових проблем, яка б приваблювала студентську аудиторію, поглиблювала спеціалізацію, формувала нові напрями наукових досліджень. Боротьба за економічне виживання й професіоналізацію в науці сприяла впровадженню у навчальний процес інновацій у формі нових курсів і дисциплін. Для національно свідомих учених і педагогів це відкривало можливості запроваджувати у навчальні курси російських університетів українознавчу проблематику у вигляді спецкурсів переважно історичного, етнографічного і мовознавчого характеру¹⁴. Однак для творців і провідників цих спецкурсів, як правило, це закінчу-

валося утисками та переслідуваннями з боку влади, гальмуванням нею їхньої подальшої наукової кар'єри.

Початок 1900-х рр. був позначений для О. Грушевського, крім наукових студій, активною науково-організаційною і громадською діяльністю. У 1902 р. став членом Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові (далі – НТШ), 1903 р. – Історичного товариства Нестора-літописця. Він багато допомагав старшому братові, який тоді перебував у Галичині, налагоджувати зв'язки з провідними діячами української науки й культури та наукові контакти між Львовом та кореспондентами з підросійської України. У 1907 р. О. Грушевський – дійсний член Українського наукового товариства у Києві (далі – УНТ), член бюро УНТ, а також історичної секції, що входила у склад товариства. У 1905–1907 рр. Олександр Сергійович долучається до спроби створення у Києві Українського народного університету. Особиста проукраїнська діяльність, родинні стосунки з братом – відомим українським ученим-істориком і громадсько-політичним діячем, ймовірно, стали причиною серйозних перешкод у подальшій науково-педагогічній кар'єрі О. Грушевського в Університеті св. Володимира. Хмари над ним густішали. Його не допустили до захисту дисертації у цьому навчальному закладі. Завдяки клопотанням М. Грушевського дисертацію прийняли в Казанському університеті, але під тиском влади її невдовзі зняли з захисту під формальним приводом відсутності фахівців з історії Великого князівства Литовського¹⁵.

У Новоросійський університет О. Грушевського привели наукові зацікавлення проблемами заселення Наддніпрянщини. Його приїзд в Одесу співпав з піднесенням національного руху у місті. Група українських студентів історико-філологічного та юридичного факультетів цього університету виступила з резолюцією, в якій ідея національної автономії конкретизувалась ними через окреслення національних інтересів в університетській освіті – відстоювання необхідності запровадження у навчальний процес курсів з історії України, української мови, історії української літератури. У грудні 1905 р. рада навчального закладу розглянула ці вимоги студентів, і не приймаючи спеціального рішення, загалом прихильно поставилася до заснування у перспективі українських кафедр та викладання українознавчих дисциплін українською мовою, але за умови, якщо більша частина студентів у групах буде українцями. Події, що відбувалися в університеті, широко висвітлювалися пресою і українськими часописами. Заміт-

кою в газеті «Рада» відгукнувся на них і М. Грушевський. Позитивно оцінюючи рішення ради про заснування кількох кафедр з українознавства, він наголошував: «Честь одеської професорський корпорації, що йде назустріч вимогам українського громадянства»¹⁶.

У заяві декану О. Грушевський зазначав, що, приїхавши восени 1906 р. в Одесу, довідався про розгляд професорською радою університету пропозицій студентства стосовно викладання лекцій з деяких предметів українською мовою і прийняття нею рішення про можливість їх проведення за умови, якщо складеться група студентів-українців. Ці підстави, на думку вченого, надавали йому право за взаємною згодою з керівництвом університету розпочати викладання спеціального курсу українською мовою¹⁷.

О. Грушевський, як і його старший брат, був послідовним поборником створення в університетах підросійської України українознавчих кафедр, запровадження української мови у наукову сферу, і саме на вирішення цих питань, які за його власним визначенням він прагнув «поставити на ґрунт принципівий» й була спрямована його педагогічна діяльність у Новоросійському університеті. З березня 1907 р. педагог розпочав читати спецкурс з історії Київської Русі українською мовою. Він зазначав що «... студентство зустріло виклади на українській мові з великим задоволенням. Нема де поставити додаткових стільців, казав смотритель університетського будинку (на Преображенській вулиці), а декан фон Штерн висловлював поки що задоволення, що студенти так зацікавилися історією (він ще не передчував, що йому, як деканові, через рік буде висловлено за цю справу з українськими викладами догану від міністерства»¹⁸. Лекції історика українською мовою широко висвітлювалися в місцевій пресі, а також привернули увагу часописів Києва, Львова, Харкова. О. Грушевський пізніше згадував: «Над моїм столом у бібліотеці можна було повісити анонс: тут дають всякі інформації по українському питанню, починаючи від такого, чому В. Антонович, людина дуже розумна, досі ще вірить в українську будучність, і кінчаючи тим, чому П. Куліш уважав себе гетьманом України, коли писав «рукою власной»¹⁹. Крім означеного спецкурсу, він читав курс з історії Литовської держави, спеціальний курс про добу Петра I, проводив семінари та практичні заняття з невеликим гуртком студентів удома, направляючи їхню увагу передусім на вивчення архівних джерел.

За викладання лекцій з історії України українською мовою у Новоросійському університеті мі-

VII. Персоналії

ністерство освіти винесло О. Грушевському догану і попередило, що у разі їх продовження його буде позбавлено приват-доцентства. Становище педагога ставало дедалі все складнішим, хоча рада університету взяла його під захист перед міністерством, але перспектива продовження українознавчих лекцій була остаточно втрачена і він був змушений залишити стіни цього навчального закладу. Загальні масштаби несвободи, безкінечні «табу» унеможлилювали вільну творчість, пригнічували дух і травмували психіку. І все ж, властиві вченому душевна стійкість, прагнення не втратити перспективу обраного шляху допомагали йому долати життєві випробування, залишатись вірним визначеним цінностям та ідеалам. У листі до старшого брата від 1 грудня 1909 р. він писав: «Унів[ерситетське] моє становище не змінилось. Я оповідав тобі влітку, що переді мною була дилема: або загальнорос[ійський] вчений, з укр[аїнськими] – між іншим – темами, або – українськ[ий]. Я не вагаючись вибрав останнє і зразу опинився в splendid isolation. Серед істориків нема зовсім прихильних до укр[аїнського]»²⁰.

З 1909 р. до початку 1917 р. О. Грушевський проживав у Росії. У цей період він працював приват-доцентом історико-філологічного факультету Московського (лютий 1909 р. – червень 1910 р.) і Петербурзького (з початку 1910/11 навчального року до 1916/17 навчального року) університетів²¹. Вчений читав курси з історії Московської держави XVII ст., доби Петра I.

Слід відзначити, що педагогічна діяльність О. Грушевського була тісно пов'язана з його історичними студіями, в ній він прагнув реалізувати свої наукові напрацювання. Вчений творчо вивчав періоди давньої та нової історії України, здобув авторитет як дослідник і знавець Княжої доби, Великого князівства Литовського, Козацько-Гетьманської держави XVII–XVIII ст., української історіографії та культури XIX ст. Йому належить вагомий внесок у вивчення українського середньовіччя, зокрема його економічних підвалин та соціальної структури, накопичення значного масиву фактичних матеріалів, що характеризують особливості адміністративно-правових інституцій, систему землеволодіння, розвиток ремісничого виробництва, торгівлі, промислів, українських міст. Працюючи над проблемами української історіографії XVIII–XIX ст., О. Грушевський прагнув відтворити її еволюційний шлях, показати складний процес формування національних форм інтерпретації минулого українського народу, внесок вітчизняних істориків у розробку концепцій української історії, залучити до наукового обігу цінний істо-

ріографічний матеріал. Не оминув увагою дослідник історію української освіти і педагогічної думки, присвятивши цій темі студії «Зміни шкільної системи в Лівобережжі в XVIII в.», «Педагогічні ідеї Т. Шевченка».

Аналіз наукової творчості О. С. Грушевського засвідчує, що одне з основних місць у ній належало архівним пошукам, спрямованим на істотне розширення документальної спадщини української історії та культури. Приступаючи до написання будь-якої студії або розвідки, він звертався передусім до джерел, розшукував, вивчав їх, а потім робив відповідні висновки. Серед провідних принципів історичного пізнання вчений особливу увагу приділяв саме об'єктивності наукового дослідження, що забезпечувалася через спеціально організовані дослідницькі процеси та завдяки застосуванню методів і прийомів критичного джерелознавства. Як історик-документаліст, аналізуючи події певної доби, він прагнув спиратися на якомога більшу кількість архівних документів і шляхом їх аналізу, ґрунтовної джерельної аргументації довести вірогідність своєї дослідницької гіпотези.

Студії та розвідки вченого свідчать про використання ним широкого спектру історичних джерел: Литовські Статути, Литовська Метрика, актові книги адміністративно-судових установ, універсали українських гетьманів, літописи – Іпатіївський, Густинський, Биховця, козацькі літописи XVII–XVIII ст., літературні, історичні пам'ятки та документи з історії церкви. Він залучав для досліджень фольклорний матеріал, документи про розвиток в Україні письменства, наукові праці видатних діячів національно-культурного руху, а також мемуари, приватне листування, життєписи, публіцистику. В процесі багатолітньої наукової діяльності О. Грушевський дослідив і впровадив у науковий обіг цінні джерела з історії Великого князівства Литовського, соціально-економічного життя українського народу в XVI–XVIII ст., історії суспільно-політичної думки і суспільних рухів в українському суспільстві в XIX ст. Основним об'єктом його джерелознавчих досліджень стали документи Румянцевського опису Малоросії та лекцій О. Лазаревського і М. Судієнка. Втім, яке значення для гуманітарія мали історичні джерела, можна побачити, звертаючись не тільки до його наукових студій та публіцистичних статей, а й до лекцій і навчально-методичних матеріалів. У фонді 1235 «Грушевські – історики та філологи. 1830–1958 р.» ЦДІАК України зберігається рукопис розробленого ним курсу лекцій з історіографії та археографії²². В джерелознавчій частині його автор

подав схему вивчення різних груп джерел у контексті об'єктивного, неупередженого висвітлення історії України від найдавніших часів до кінця XVIII ст., з позицій українського національного відродження. Слід додати, що вчений виявив великий інтерес до спеціальних історичних дисциплін, особливо до історичної географії, генеалогії, дипломатики, палеографії, біографістики та навіть репрезентував у навчально-методичних матеріалах їх певну ієрархію.

Працюючи з текстами документів, О. Грушевський приділяв значну увагу їх археографічному опрацюванню. Одним із перших науково-видавничих проектів історика був ініційований ним у 1908 р. на засіданні Археографічної комісії НТШ проект видання актів внутрішньої історії Гетьманщини, які він вважав цінною джерельною базою дослідження юридичних, економічних умов формування старшинського та монастирського землеволодіння, адміністративного устрою, розвитку фінансової системи²³.

Послідовно продовжуючи та розвиваючи традиції київської документальної школи, О. Грушевський наголошував на визначальному значенні архівних джерел як фундаментальної основи української історичної науки, доводив необхідність їх ретельного наукового опрацювання, відповідної організації та об'єктивного використання. Глибокому розробленню цих проблем і деталізації шляхів їхнього вирішення він присвятив чимало своїх статей.

Проте для вченого ніколи не існувало «чистої науки», відірваної від пекучих проблем українського життя. Особисте переконання, що дослідження і популяризація джерельної спадщини української історичної науки є важливим засобом виховання національної свідомості й патріотизму, сприяє культурно-духовному відродженню народу, він послідовно втілював у багатогранній педагогічній діяльності: читанні лекцій, науково-методичній роботі, керівництві науково-дослідною діяльністю студентів і молодих науковців. О. Грушевський прагнув прищепити своїм учням любов до української історії та бажання вивчати її, приділяючи при цьому велику увагу роботі з історичними джерелами. Саме з цією метою у Москві й Петербурзі він організував джерелознавчі семінари. Педагог відзначав, що «молодь ретельно ходила на виклади та семінари, які завдяки особливій «симпатії» факультету не мали санкції зачетних і, творюючи постійний невеличкий гурток слухачів, дуже пильнувала, щоб не пропускати годин. В семінарі працювали над джерелами та писали реферати й зачетні роботи (пригадую гарні роботи

Ів. Ів. Крижановського, Барановича, Вікула). В гуртку українознавства підіймали та розробляли питання, не зв'язані з курсами та семінарами (пам'ятаю реферати Ол. Шульгіна, Слюсаренка, Кушніра, Зайцева, Голоскевича, Гоньцова, Л. Чикаленка та ін.). Так йшла праця над темами по українознавству, не признаному факультетами російських університетів»²⁴. Учений також проводив заняття з невеличким гуртком у себе вдома, де студенти виступали з доповідями і обговореннями, для підготовки яких матеріали збиралися ними в бібліотеках, архівах або музеях. Як свідчать архівні документи, історик виступав із доповідями на засіданнях гуртка з українознавства при Петербурзькому університеті²⁵, серед яких значний інтерес викликала його лекція «Історичний світогляд Т. Шевченка»²⁶. Він також керував аналогічним студентським гуртком на Бестужівських курсах, активно співпрацював з Петроградським українським клубом «Громада». Загалом «петербурзький» період був плідним у його творчості. Вчений продовжував власні історичні, історіографічні, джерелознавчі, літературознавчі студії, багато працював у російських архівах і бібліотеках, друкувався. Свою різнобічну наукову і педагогічну діяльність він спрямовував на формування громадської думки, національних почуттів і поширення національної свідомості, на відстоювання права українців на збереження й розвиток своєї мови, історії, літератури.

Отже, узагальнюючи факти науково-педагогічної діяльності О. Грушевського в 1907–1917 рр., слід зауважити, що він активно використовував можливості кафедр російських університетів для пропаганди української історії та розгортання студій у цій галузі. Разом з іншими національно свідомими українськими вченими він зробив непересічний внесок у закладання міцного фундаменту національно-культурного відродження й розвиток наукового українознавства.

Після повернення у Київ навесні 1917р. О. Грушевський у 1917/1918 навчальному році працював приват-доцентом на історико-філологічному факультеті Університету св. Володимира, викладаючи загальний курс російської історії та спеціальні курси: «Економическая жизнь Украины в XIV–XVI ст. и начало народных движений», «Общественные движения начала XIX ст. и отражение их в украинской литературе»²⁷. Восени 1918 р. він брав участь у конкурсі на заміщення кафедри історії України для обрання на посаду професора цієї кафедри. Створення на історико-філологічному факультеті університету трьох українознавчих кафедр – української мови, літера-

VII. Персоналії

тури та історії було пов'язано з українізацією всіх сфер життя, що відбувалася на тлі національно-визвольних змагань. Згідно з планами Міністерства народної освіти передбачалося заснувати у вищих навчальних закладах України кафедри українознавства, які мали стати центрами комплексної наукової розробки українознавчих дисциплін та методики їх викладання, запровадження читання лекцій українською мовою, перепідготовки викладацьких кадрів та підготовки кадрів нової формації.

Доцент П. Смирнов і професор С. Голубев, які входили до складу Комісії по заміщенню кафедри історії України Університету св. Володимира, відзначили у своїх рецензіях широкий діапазон наукових інтересів О. Грушевського, глибоке опанування ним джерел з історії України XVII–XVIII ст., наукову цінність його досліджень з ранньої історії «малоросійської историографії» та історії Литовської держави²⁸. До недоліків рецензенти віднесли наявність в науковому доробку Олександра Сергійовича значної кількості невеликих розвідок, переважно історико-літературного характеру, брак великих праць, спрямованих на розроблення архівних матеріалів. Вістря критики також було спрямовано на його історіографічні студії, присвячені дослідженню громадсько-політичного і наукового руху в українському суспільстві XIX ст., та серію нарисів про творчість М. Максимовича, П. Куліша, М. Костомарова, М. Маркевича. Йому дорікали за протиставлення «исторической схемы украинской интеллигенции» «традиционной схеме русской историографии». Члени комісії у загальних висновках визначили першим кандидатом на заняття кафедри історії України доктора російської історії Г. Максимовича, рекомендованого М. Довнар-Запольським, другим – О. Грушевського, аргументуючи своє рішення стосовно нього тим, що, на відміну від першого кандидата, розпочавши свою наукову діяльність у 1901 р., він не зумів подати в університет належних праць, які б дозволили йому захистити дисертацію та одержати науковий ступінь, і залишається тільки магістрантом. 18 жовтня 1918 р. члени історико-філологічного факультету, заслухавши звіт комісії, прийняли рішення провести на своєму наступному засіданні закрите голосування з метою остаточного визначення єдиної кандидатури. Це засідання відбулося 25 жовтня 1918 р. як показали результати голосування, кандидатуру Г. Максимовича підтримали 15 членів факультету, 2 – проголосували проти неї. За кандидатуру О. Грушевського проголосували 7 членів факультету, 10 – були проти неї²⁹.

Доба національно-визвольних змагань стала періодом плідної праці вченого, спрямованої на відродження й розбудову національної освіти, становлення багаторівневої системи підготовки кадрів, впровадження в навчальний процес широкого кола українознавчих дисциплін для підготовки національно свідомих науковців і фахівців. Про це свідчить його педагогічна діяльність у Київському українському народному університеті, який став первістком національної освіти. Історик брав активну участь в організаційних заходах щодо його заснування, ініціював створення при ньому підготовчих курсів за програмою гімназій, які б надавали можливість молоді одержати необхідні знання для вступу до навчального закладу³⁰. Він був переконаний що діяльність університету необхідно організувати за двома основними напрямками – дати вищу освіту українській молоді й забезпечити подальший розвиток національної науки³¹. Після відкриття університету, яке відбулося 5 жовтня 1917 р., до середини наступного року О. Грушевський працював на посаді приват-доцента історико-філологічного відділу, викладав історію України, а також виконував обов'язки товариша голови президії правничого факультету. Для студентів університету ним було розроблено навчальний план, в якому перший рік присвячувався українознавству, а також програму лекцій з історії України, що складалась із 70 питань і хронологічно охоплювала період від часів найдавнішої історії українських земель до початку XIX ст.³²

17 серпня 1918 р. гетьман П. Скоропадський затвердив ухвалений Радою Міністрів 27 липня 1918 р. закон про перетворення Київського українського народного університету на Український державний університет, а 6 жовтня цього ж року відбулося його урочисте відкриття. 12 серпня 1918 р. наказом міністра освіти М. Василенка затверджено перших професорів цього університету, серед них по кафедрі історії України історико-філологічного відділу – О. Грушевського³³. Крім історико-філологічного факультету, вчений проводив плідну педагогічну й організаційну діяльність на правничому факультеті, за що одержав у листопаді 1918 р. подяку від його керівництва³⁴. О. Грушевський брав активну участь у розбудові внутрішнього життя університету, очолив бібліотечну комісію, в організації роботи якої йому допомагала дружина, Ольга Олександрівна, працюючи в ній бібліотекарем. Як свідчать архівні документи, вчений опікувався справою повноцінного функціонування університетської бібліотеки, зокрема, займався питаннями організації її приміщення, книжкових фондів, забезпечення штатом праців-

ників. Він звертався до викладачів з проханням передавати свої праці для поповнення її фондів³⁵.

У червні 1919 р. за рішенням Народного комісаріату освіти УСРР і Ради комісарів вищих навчальних закладів м. Києва було прийнято постанову про злиття Українського державного університету з Університетом св. Володимира. З цього питання О. Грушевський зайняв чітку й принципову позицію, відкрито виступив проти ідеї об'єднання, підкреслюючи, що професура останнього буде гальмувати розбудову національної освіти. Пророческо звучали слова вченого: «Коли університетам ставлять невідповідні завдання, продиктовані політикою, зараз же швидким наслідком з'являється пониження наукового рівня, зменшення наукової творчості університету, який добровільно або з примусу вступив на шлях політики»³⁶.

З 1 вересня 1917 р. по серпень 1918 р. О. Грушевський виконував обов'язки директора Педагогічного музею. Глибоко усвідомлюючи, що новостворені вищі навчальні заклади, гімназії, школи мають нагальну потребу у відповідних технічних засобах і спеціальній літературі, він активно прилучився до справи упорядкування колекцій музею та його бібліотеки, які через важкий фінансовий стан перебували «у повному безладді»³⁷. У листах до Генерального секретаря народної освіти І. М. Стешенка вчений наполягав на вирішенні питань про надання музею допомоги у фінансуванні, приміщенні, у забезпеченні працівниками, відкритті читального залу при бібліотеці, у комплектуванні фондів українською книгою³⁸.

У 1917–1918 рр. О. Грушевський викладав в Українській педагогічній академії, читав лекції з історії України та української літератури на курсах для підготовки вчителів, організованих Українським товариством шкільної освіти, лекції з давньої й новітньої історії України та історії новітнього українознавства на курсах технічно-агрономічного товариства «Праця», а також історію України та українознавство в Економічно-адміністративному інституті при Українському товаристві економістів (з 1920 р. – Київський інститут соціально-економічних наук)³⁹.

Упродовж 1918–1920 рр. історик розробляв статут і концепцію діяльності Українського архівно-археологічного інституту (далі – УАІ). Створення цього вищого навчального закладу передбачалося проектом архівної реформи, одним із авторів і провідників якої був О. Грушевський. Під час його діяльності у 1917–1918 рр. на чолі Бібліотечно-архівного відділу Генерального секретарства справ освітніх Української Центральної Ради (з 9 січня 1918 р. при Народному міністерстві освіти

УНР) уперше в Україні розпочалося виконання науково обгрунтованої, національно орієнтованої й перспективної програми розвитку архівної справи з чітко визначеними напрямками: виявлення, збереження й охорони архівних документів; повернення українських архівів із-за кордону; створення зведеного реєстру архівної спадщини; формування раціонально організованої мережі архівних установ; видання археографічного часопису. Архівною реформою передбачалося також заснування при Українському національному архіві археологічного інституту з трьома відділами: архівним, археографічним, етнографічним для підготовки фахівців у галузі архівної справи⁴⁰.

Обгрутовуючи основні положення статуту УАІ, О. Грушевський підкреслював, що «...поширення відомостей історичних та археологічних, разом із тим поширення наукових студій по питаннях історичних і археологічних являється дуже важливою справою. Україна так мало ще вистудіювала у своїй цілості і є багато кутків, в яких зовсім не було дослідників. Треба утворити як можна більше діячів, які могли б на місцях самі провадити наукову роботу або вказати місцевим діячам шлях, котрим треба йти в студіюванні минулого»⁴¹. Вчений вважав, що основними завданнями інституту є «поширення систематичних відомостей з української історії, археології й архівознавства і участь в розробленні цих дисциплін...»⁴², а спеціальним завданням – «поглиблення й поширення студіювання місцевої української старовини»⁴³. Історик залишався послідовним у своїх принципах і цінностях, окреслюючи фундаментальні засади інституту. Сама назва інституту виразно засвідчила його національний характер, пріоритетність його архівного профілю. На глибоке переконання автора проекту, УАІ мав бути загальнодержавним, тобто вищим спеціальним закладом, що знаходився у віданні Міністерства народної освіти. Передбачалося приймати до інституту осіб із вищою освітою, а курс навчання зробити дворічним. Разом із лекціями і семінарами студенти на практичних заняттях повинні були вивчати фонди архівів, бібліотек, музеїв, а також брати участь у наукових екскурсіях за історичною тематикою. До переліку основних предметів, окрім передбачуваних програмою діючого на той час Київського археологічного університету (далі – КАІ), зокрема історії України, історичної географії, археології (загальна українська), палеографії (кирилицьська, латинська, польська, українська), сфрагістики, нумізматики, історії українського мистецтва, архівознавства і загального бібліотечнознавства, вчений додав «описи архівні»⁴⁴.

VII. Персоналії

Діяльність інституту мала будуватися на принципі поєднання навчального процесу з науково-дослідною роботою⁴⁵. Слухачі, які успішно закінчили курс навчання, написали наукову працю і захистили її, отримували диплом на звання вченого архівіста-археолога. При інституті планувалося організувати: бібліотеку, відповідно оснащені кабінети з архівознавства, археології, нумізматики, сфрагістики, геральдики. У статуті було зафіксовано необхідність заснування періодичного наукового органу, присвяченого розробленню питань з української історії, а також з архівознавства й археології. Крім студій, підготовлених викладачами, у ньому також мали публікуватися розвідки й статті студентів. Серед просвітницьких заходів інституту планувалась організація тематичних виставок і екскурсій. На жаль, концепцію УАІ, орієнтовану на розвиток української історичної науки й підготовку національно свідомих кадрів фахівців у галузі архівної справи, так і не було прийнято.

У 20-ті рр. ХХ ст. вчений продовжував діяльність у галузі архівної освіти. У 1920/21 навчальному році він викладав у КАІ архівознавство України, історію козачини, історичну географію України. На запрошення Укрцентрархіву О. Грушевський прочитав лекції на перших курсах архівних працівників, що проводилися 1–14 червня 1923 р. у Харкові для співробітників архівних установ Катеринослава й Полтави, а також 3–19 серпня у Києві – для архівістів Вінниці, Одеси, Чернігова. У серпні 1923 р. на заняттях у Києві, що проходили у приміщенні Центрального історичного архіву історик прочитав курси «Архіви України» і «Українські архівні матеріали в західних архівах»⁴⁶.

З липня 1920 р. до кінця 20-х рр. О. Грушевський працював у Вищому інституті народної освіти ім. М. Драгоманова (далі – ВІНО) на основному (підготовчому) курсі, який на правах факультету існував у 1921–1923 рр., а також на факультетах: шкільному і професійної освіти, був членом Наукової ради інституту, керував історичним циклом, викладав давню історію України⁴⁷, історію України до XVI ст., історію селянства в Україні⁴⁸, соціальну історію України⁴⁹, українську історію суспільної думки, архівознавство⁵⁰.

Створення і функціонування ВІНО тісно пов'язане з тими реформами, які здійснювала радянська влада у 1920-ті рр. на терені України в усіх сферах суспільного життя, в тому числі і в системі освіти. На початку 1920 р. проведено реорганізацію структури вищих навчальних закладів. Університети й педагогічні інститути ліквідовувалися, а замість них створювалися інститути народної ос-

віти (ІНО), що мали два факультети – професійної освіти та соціального виховання. З 1921 р. при ІНО почали організовуватись робітничі факультети – «робітфаки» для підготовки до вступу у вищі навчальні заклади вихідців із робітничого класу і селянської бідноти. Істотна риса реформи – її «робітничо-селянська» орієнтація.

Причини змін у системі вищої школи були пов'язані з необхідністю підготовки великої кількості кваліфікованих працівників для відновлення зруйнованого у роки лихоліть народного господарства країни. Слід відзначити, що здійснювалися вони в контексті формування державної тоталітарної системи з властивими для неї абсолютизацією матеріалістичного світосприйняття і класового принципу, та ідеалів класової боротьби. Цей процес, що розпочався на початку 1920-х рр. і завершився в середині 1930-х рр., супроводжувався жорсткою централізацією управління наукою і культурою, неухильним підкоренням духовного життя офіційній ідеології, знищенням і розпорошенням тієї частини інтелігенції, яка була не здатна на компроміс або адаптацію до системи. Реформа у галузі вищої освіти була націлена радянською владою на її повне підпорядкування ідеологічним засадам будівництва держави «диктатури пролетаріату», забезпечення різкої зміни соціального складу інтелігенції. Для «завоювання вищої школи» владою вживався широкий арсенал заходів – від «ідейних» і організаційних до репресивних. Зокрема, було ліквідовано автономію університетів, скасовано вибори ректора, запроваджено інститут політичних комісарів з метою здійснення політичного нагляду за діяльністю інститутів і технікумів. Проводилися чистки та перереєстрації викладацького складу і наукових співробітників. Навчальні заклади перетворювалися в епіцентри боротьби з «ворожою буржуазно-кадетською професурою» і непролетарським студентством, а головними провідниками її виступали партійні осередки.

Перебудова діяльності вищих навчальних закладів здійснювалася під гаслом, що «исследовательская работа и работа по обучению на совпадают»⁵¹, а відтак акцент було зроблено на «отсечение исследовательских кафедр от учебных аудиторий»⁵². Навчальний процес нерідко супроводжувався негативними для розвитку вищої школи експериментами – скороченням лекційних курсів і запровадженням замість них лабораторного методу навчання з акцентом на самостійну роботу студентів, зміною форм їх контролю, тобто відміною іспитів, а інколи – навіть заліків, частою зміною навчальних планів, залученням до викла-

дання молодих викладачів, які за рівнем своїх знань не відповідали високим нормам академічної освіти. Хронічно не вистачало підручників і навчальних посібників, дозволених для використання. Реформа у комплексі своїх заходів завдала непоправної шкоди самій ідеї університетської освіти, істотно порушивши традиції розвитку університетської науки та підготовки наукових кадрів; разом з тим ліквідовувалася академічна свобода, яка нерозлучно була пов'язана з визнанням автономії вищої школи щодо організації науково-навчальної справи та свободи наукового дослідження.

Національно свідомо професура ВІНО вела активний пошук шляхів збереження напрацьованого досвіду національної університетської освіти, її змісту й традицій. Цьому сприяв науковий характер університетських курсів, які читалися кращими українськими вченими старшої та молодшої генерації, також відновлення лекційної системи, проведення семінарів підвищеного типу. О. Оглоблин відзначив: «І хоч КІНО і надалі залишився педагогічним учбовим закладом, хоч можливості університетської науки були там чимало обмежені, але навіть і в цих вузьких рамках жив і творив правдивий дух українського університету»⁵³.

У 1923–1924-х рр. О. Грушевський керував у цьому навчальному закладі секцією давньої і середньовічної історії України на Історичному семінарі вищого типу (далі – ІСВТ), який було організовано при ВІНО у листопаді 1923 р. під керівництвом О. Оглоблина⁵⁴. До навчання у семінарі відбирали найбільш здатних до науково-дослідної праці студентів, які б у подальшому формували контингент аспірантури. Цінність ІСВТ полягала передусім у тому, через відсутність на той час у Києві науково-дослідної кафедри історії України, семінар був спрямований на підготовку молодих науковців для вузів та академічних установ. Слід відзначити, що з п'яти секцій ІСВТ чотири безпосередньо були пов'язані з дослідженням української історії, велика увага приділялася вивченню історичних джерел, самостійній роботі студентів над рефератами. Це істотно впливало в перспективі на підготовку нової генерації українських істориків. Семінар О. Оглоблина деякий час розглядався як основна ланка творчої діяльності національно-державницько-марксистської школи, яка виступала з частковою критикою своїх попередників і прагнула до створення наукової схеми українського історичного процесу XIX – початку XX ст.⁵⁵ Під керівництвом О. Грушевського студенти ІСВТ вивчали особливості економічного

життя українських міст у литовсько-польську добу. На лекціях, семінарських заняттях він акцентував увагу студентів на необхідності ретельного опрацювання архівних документів і, зокрема, на систематичних студіях над документами Румянцевського опису. Вчений також залучав студентів до участі в семінарі з соціальної історії України, що функціонував при очолюваній ним Комісії для складання історично-географічного словника української землі. На цьому семінарі вони мали можливість ознайомитися з тематикою і методами досліджень, що проводилися в комісії.

З навчально-методичних матеріалів, розроблених О. Грушевським для студентів ВІНО, збереглася у рукописному варіанті програма курсу «Історія українського народу» від найдавніших часів до національно-культурного відродження на початку XIX ст. Цей курс історик планував прочитати для студентів основного (підготовчого) курсу як загальний вступ до ґрунтовного студіювання ними української історії на факультеті профосвіти⁵⁶. Програма відображає прагнення вченого відтворити поступальний розвиток українського народу, показати його складний і самобутній історичний шлях. Він докладно опрацював періоди Княжої доби, особливо українського середньовіччя, значну увагу приділив питанням виникнення й розвитку козацтва, а також особливостям політичного, соціально-економічного і культурного розвитку та державотворчим процесам періоду Гетьманщини⁵⁷.

У 1924–1930 рр. учений активно працював в історичних установах Всеукраїнської академії наук (далі – ВУАН), створених його старшим братом, М. Грушевським. Заслуговує на увагу участь О. Грушевського в організації історично-археографічних курсів при Кафедрі історії українського народу ВУАН. Проект започаткування цих курсів, який ініціювали діячі Археографічної Комісії ВУАН, було розглянуто й підтримано 3 липня 1924 р. на засіданні Історично-філологічного відділу ВУАН. Олександр Сергійович розробив «Положення про історично-археографічні курси при Катедрі українського народу ВУАН», програму і план лекцій на 1924–1925 рр. Курси створювалися на базі Археографічної комісії ВУАН для «підготовки дослідників-спеціалістів в археографічній та бібліотечній справі». Програма лекцій передбачала викладання таких дисциплін: української історіографії, історичної методики та критики, історичної географії, палеографії (української, російської, латинської та польської), дипломатики, історії графіки й друку, бібліотекознавства, архівознавства, які поєднувалися з практичними заняттями в ар-

VII. Персоналії

хівах⁵⁸. Слід підкреслити, що в програму було включено роботу з Румянцевським описом.

Плідно працював О. Грушевський і як дійсний член Науково-дослідної кафедри історії України ВУАН (далі – НДКІУ), заснованої навесні 1924 р. М. Грушевський надавав великої ваги НДКІУ, вважаючи її наступником Українського соціологічного інституту і прагнучи вліпити в ній структуру, завдання і напрями досліджень цієї наукової інституції⁵⁹. Кафедра виконувала дві взаємопов'язані функції: 1) «як установа науково-дослідча, що має на меті вести науково-дослідчу працю над історією України в зв'язку з загальною історією культури і соціального розвитку»; 2) «як установа науково-виховуюча, що має завданням підготовляти наукових дослідників у сій спеціальності й викладачів для вищих шкіл сих предметів»⁶⁰. Друга функція була визначальною. На глибоке переконання М. Грушевського, кафедра мала готувати «методично вишколених і всебічно освічених дослідників історичного життя»⁶¹. Серед напрямів науково-дослідної роботи велика увага приділялася соціально-економічному розвитку України останніх трьох століть, 1625–1925 рр., а географічні межі цих дослідів охоплювали її територію, включаючи Західну Україну. Водночас М. Грушевський звертав увагу на необхідність вивчення питань методології і соціологічного обґрунтування історичних процесів, політичної історії й історії культури України.

Система підготовки аспірантів в НДКІУ мала чітко обґрунтований, комплексний характер і включала низку етапів: навчальний (озброєння методиками, методологією досліджень, усвідомлення основних проблем історії України, не розроблених або мало досліджених, опанування загальних курсів); початки дослідної праці (колективне опрацювання планових тем і обговорення на семінарах); самостійна наукова робота (промоційна праця), її захист і публікація⁶². Для аспірантів читалися лекції, проводилися семінарські заняття, колоквиуми, організовувались консультації, колективні дискусії, обговорення наукової літератури, гуртки. Аспірантський стаж був спочатку дворічним, а згодом став трирічним. Набирали аспірантів із вихованців «семінарів підвищеного типу», вищих шкіл, взагалі молодь, здібну до наукової роботи.

У своїх планах М. Грушевський бачив молодшого брата не тільки своїм заступником і одиномисцем, а й людиною, що з'єднувала академічний осередок із вищою школою⁶³. Дійсно, активна багаторічна педагогічна діяльність О. Грушевського надавала йому можливість залучати до наукової

праці обдаровану молодь. Це мало важливе значення, адже НДКІУ стала навчально-виховним центром підготовки яскравої генерації молодих науковців, які плідно трудилися в історичних установах ВУАН і таким чином робила свій вагомий внесок у формування київської історичної школи М. С. Грушевського.

У НДКІУ О. Грушевський очолив Секцію соціально-економічної й політичної історії, викладав аспірантам курси джерелознавства, економічної історії України, провадив для них заняття з історії VII–VIII ст., економічного життя XVII–XVIII ст., історіографії, семінари, індивідуальні заняття, надавав їм консультаційну допомогу⁶⁴, керував їхніми промоційними (аспірантськими) працями і науковими студіями. В секції розроблявся той напрям наукових досліджень, якому в НДКІУ надавалося значної уваги – аналіз соціально-економічних відносин Лівобережжя середини і другої половини XVIII ст. В його основу було покладено ґрунтовне вивчення актового матеріалу, зокрема ревізій Генерального слідства о маєтностях та Румянцевського опису. Досліджувались також проблеми аграрних відносин в Україні в XIX ст., селянського руху XIX – початку XX ст. Як слушно відзначила О. Юркова, НДКІУ була, по суті, історичним університетом, укомплектованим високопрофесійними викладачами, де дослідники здобували наукову освіту, де готувалися фахівці з широким кругозором, які вже своїми промоційними студіями заявляли про себе як про талановитих науковців⁶⁵. При цьому робота з джерелами здійснювалась у контексті тієї традиції, яка згодом буде виразно виділяти наукові праці представників київської школи М. Грушевського – це «оберненість до предмету не через літературу, а таки через джерело, звертання в першу і в другу чергу до сирового матеріалу»⁶⁶.

Зважаючи на тривалий термін викладацької діяльності О. Грушевського (1907–1930 рр.), логічним є припущення про те, що за цей час він міг підготувати певне коло учнів. Проте це питання належить до таких, що найменше можуть бути підкріплені документально. Аналіз архівних документів, досліджень вчених – грушевськознавців дають підставу говорити про певну роль О. Грушевського в науковому становленні істориків О. Барановича та М. Ткаченка.

О. Баранович слухав лекції вченого у Петербурзькому університеті та був серед активних учасників його джерелознавчого гуртка, пізніше активно працював під його керівництвом у Бібліотечно-архівному відділі, Постійній комісії для складання історично-географічного словника ук-

раїнських земель, а також готував промоційну роботу «Нариси магнатського господарства на Волині у XVIII в.» Аналіз листів О. Барановича до вченого засвідчує, що О. Грушевський був достатньо близькою для нього людиною, підтримував і допомагав йому у важких життєвих обставинах⁶⁷.

Як відзначила О. Юркова, М. Ткаченка доля звела з ученим ще в часи визвольних змагань, зокрема у 1918 р. Він тоді працював на посаді помічника бібліотекаря в бібліотечній комісії Українського державного університету під керівництвом О. Грушевського, разом із його дружиною Ольгою Олександрівною. Ймовірно, саме О. Грушевський заохотив молодого науковця досліджувати проблеми історичної географії. Адже М. Ткаченко, починаючи з 1920 р., був співробітником Комісії для складання історично-географічного словника української землі та за сприяння вченого працював над проблемами історичного районування, користався його порадами в процесі студій над економічним і соціальним життям Лівобережної України⁶⁸.

О. Грушевський опікувався науковим зростанням своїх племінників – К. Грушевської⁶⁹ та С. Шамрая⁷⁰.

З кінця 1920-х рр. розпочався розгром історичних установ М. Грушевського, в 1930-ті рр. – фізична розправа з його співробітниками і учнями. В липні 1933 р. О. Грушевського звільнили з усіх установ ВУАН за «повний саботаж у науковій роботі». 9 серпня 1938 р. його було арештовано як «одного з керівних учасників української націоналістичної терористичної організації» і рішенням Особливої наради при НКВС СРСР від 5 жовтня 1939 р. засуджено терміном покарання до п'яти років заслання у Казахстані (м. Павлодар)⁷¹. Помер О. Грушевський на засланні, точна дата його смерті та місце поховання невідомі. Вченого реабілітовано у серпні 1989 р.

Отже, аналіз педагогічної діяльності О. Грушевського засвідчує багатогранність його внеску у розбудову національної освіти й підготовку наукових кадрів і фахівців у галузі історичної науки, архівістики та бібліотечної справи. Праця історика на освітянській ниві відзначалася високим професіоналізмом, системністю в підході до визначення кола необхідних дисциплін для підготовки науковців і фахівців-практиків, забезпеченням органічного зв'язку навчально-виховного творчого процесу у вищих навчальних закладах із науково-дослідною роботою у гуртках, наукових товариствах, установах ВУАН. Це підтверджує практика його викладацької роботи в Новоросійському, Московському, Петербурзькому, Україн-

ському народному університетам, ВІНО, НДКІУ. Тексти лекційних матеріалів, навчальних програм О. Грушевського залишилися тільки в рукописах. Проте вони виразно демонструють його прагнення чітко окреслити предмет і завдання лекційного курсу, характеризуються глибоким знанням історіографічної й джерельної бази, базуються на власних висновках і побудовані в контексті неупередженого висвітлення тягlosti й своєрідності українського історичного процесу. Слід додати, що ці матеріали відображають зацікавленість вченого соціально-економічними та культурно-історичними дослідженнями минулого українського народу. Одним із прийомів лекційних викладів О. Грушевського було використання ним творів українських письменників і поетів для ілюстрації подій вітчизняної історії.

У фонді 1235 «Грушевські – історики та філологи. 1830–1958 рр.» ЦДІАК України наявні листи до О. Грушевського від його колишніх студентів з «одеського» і «петербурзького» періодів, що засвідчують неабияку популярність українознавчих лекцій гуманітарія. Це, зокрема лист від В. Крижановського, в якому він з вдячністю згадував цікаві лекції вченого у Новоросійському університеті, підкреслюючи ту важливу роль, яку мали вони у визначенні ним своєї професійної діяльності та громадянської позиції⁷². Дружина поета М. Драй-Хмари Ніна Петрівна слухала лекції О. Грушевського з української історії у Петербурзі і теж у своїх спогадах відзначала, що вони вирізнялися багатством змісту та читалися гарною українською мовою⁷³. Існує і протилежна думка, висловлена О. Оглоблиним. Він стверджував, що історик був недосконалим лектором⁷⁴.

Позалекційна робота О. Грушевського зі студентами складалась з семінарських і практичних занять, консультацій і рецензування їхніх робіт. Своєрідною формою науково-педагогічної діяльності вченого була організація ним студентських наукових семінарів в університетах Москви, Петербурга, Києва.

О. Грушевський належав до професорсько-викладацької корпорації, яка обстоювала інтереси і права студентів. В спілкуванні з ними, а також з молодими науковцями він проявляв доброзичливість, інтелектуальну відкритість, приділяв багато часу індивідуальним заняттям. У цьому контексті на увагу заслуговують листи до вченого від С. Глушка⁷⁵, Л. Окіншевича⁷⁶, В. Юркевича⁷⁷ та інших аспірантів НДКІУ, що зберігаються у фонді 1235 «Грушевські – історики та філологи. 1830–1958 рр.» ЦДІАК України. Фах історика, світоглядні цінності та науково-теоретичні погляди,

VII. Персоналії

високий рівень знань теоретичного і практичного джерелознавства, розуміння унікальної значущості архівних джерел саме як фундаментальної основи української історичної науки зумовили результативність діяльності О. Грушевського у галузі архівної освіти. Йому належить вагомий внесок у розробку її концептуальних засад, створення гнучких форм підготовки і перепідготовки архівістів з диференційованими навчальними планами й програмами. В організації лекцій з архівознавства, розробленні навчальних програм О. Грушевський зосереджував першочергову увагу на практичному аспекті.

Аналіз архівних документів, дослідження грушевськознавців засвідчують заслуги вченого у справі розбудови київської історичної школи М. Грушевського, залучення до наукової роботи обдарованої молоді та підготовки плеяди талановитих українських істориків.

¹ Колесник І. Українська історіографія. XVIII–XX століття. – К., 2000. – С. 218.

² Попович М. Нарис історії культури України. – К., 2001. – С. 492.

³ Українське питання. – К., 1997. – С. 84–85.

⁴ Грушевський О. С. Український народний університет // Шлях. – 1918. – Кн. 2. – С. 56.

⁵ Він же. Стежки і шляхи української науки // ЛНВ. – 1918. – Т. 70. – С. 129.

⁶ Грушевський М. С. Справа українських кафедр і наші наукові потреби // ALMA MATER: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–1920. Матеріали, документи, спогади. Кн. I. – К., 2000. – С. 506.

⁷ Там само. – С. 515–516.

⁸ Грушевський М. С. Освобождение России и украинский вопрос. – Спб., 1907. – С. 174.

⁹ Він же. Мова українська і московська // Руська бесіда. – Чернівці. – 1910. – С. 72–74.

¹⁰ Коновець О. Українська наука як феномен культури: Нариси історії від найдавніших часів до першої третини XX ст. – К., 2000. – С. 132.

¹¹ Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 1114, арк. 63.

¹² Там само, арк. 66.

¹³ Там само, арк. 68.

¹⁴ Зайцева З. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX – початок XX ст.): Монографія. – К., 2006. – С. 315–319.

¹⁵ Особова справа приват-доцента Олександра Грушевського. 3 травня – 20 вересня 1917 року // ALMA MATER: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–1920: Матеріали, документи, спогади. У трьох книгах. – К., 2001. – Кн. 2. Університет св. Володимира за доби Української Центральної Ради та Гетьманату Павла Скоропадського. – С. 194.

¹⁶ Зайцева З. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX – початок XX ст.)... – С. 325.

¹⁷ Там само. – С. 324–325.

¹⁸ Грушевський О. С. Український народний університет // ЛНВ. – 1917. – Т. 68. – С. 321–322.

¹⁹ Там само. – С. 321.

²⁰ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 281, арк. 112–112 зв.

²¹ Там само, спр. 1049, арк. 127–128.

²² Там само, спр. 1161, 480 арк.

²³ Едиційна археографія в Україні у XIX–XX ст.: Плани, проекти, програми видань. Вип. 1. – К., 1993. – С. 61, 158–162.

²⁴ Грушевський О. С. Український народний університет... – С. 322.

²⁵ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1068, арк. 67, 40, 146.

²⁶ Там само, арк. 77.

²⁷ Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 1288, арк. 12, 16–18.

²⁸ ALMA MATER: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–1920: Матеріали, документи, спогади. У трьох книгах. – К., 2001. – Кн. 2. Університет св. Володимира за доби Української Центральної Ради та Гетьманату Павла Скоропадського. – С. 690.

²⁹ Там само. – С. 607–608, 693–694.

³⁰ Колпакова Ф. В. Український державний університет у Києві (1917–1920 рр.) // Укр. іст. журнал. – 1993. – № 7–8. – С. 31.

³¹ Грушевський О. С. Український Народний Університет... – С. 326.

³² ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1 спр. 1059, арк. 27.

³³ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 336, арк. 58.

³⁴ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1 спр. 1059, арк. 7.

³⁵ Там само, спр. 1060, арк. 21–23.

³⁶ Грушевський О. С. Український народний університет // Відродження. – 1918. – Ч. 35. – С. 2.

³⁷ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 227, арк. 14.

³⁸ Там само, арк. 2,4,14.

³⁹ Матяш І. Б. Особа в українській архівістиці: Біографічні нариси. – К., 2001. – С. 23–24.

⁴⁰ Там само. – С. 22.

⁴¹ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1 спр. 1057, арк. 24–25.

⁴² Матяш І. Б. Особа в українській архівістиці... – С. 25.

⁴³ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1057, арк. 25.

⁴⁴ Матяш І. Б. Особа в українській архівістиці... – С. 25.

⁴⁵ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1 спр. 1057, арк. 9.

⁴⁶ Матяш І. Б. Архівна наука і освіти в Україні в 1920–1930-х роках. – К., 2000. – С. 405.

⁴⁷ Держархів м. Києва, ф. Р-346, оп. 1, спр. 37, арк. 3.

⁴⁸ Там само, спр. 35, арк. 44.

⁴⁹ Там само, спр. 12, арк. 37.

⁵⁰ ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 259, арк. 22, 28.

⁵¹ Народное просвещение на Украине. – Х., 1924. – С. 28.

⁵² Там само.

⁵³ Оглоблин О. Спомини про Миколу Зерова й Павла Филіповича // Безсмертні: Зб. спогадів про М. Зерова, П. Филіповича і М. Драй-Хмару. – Мюнхен, 1963. – С. 214–223.

⁵⁴ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1077, арк. 254.

⁵⁵ Верба І. Олександр Оглоблин. Життя і праця в Україні: До 100-річчя з дня народження / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1999. – С. 163.

⁵⁶ Держархів м. Києва, ф. Р-346, оп. 1, спр. 34, арк. 19.

⁵⁷ Там само, арк. 21–22.

⁵⁸ Матяш І. Б. Особа в українській архівістиці... – С. 27.

VII. Персоналії

- ⁵⁹ *Верба І., Юркова О.* Київська історична школа М. С. Грушевського: Організаційно-технічні моменти // *Укр. історик.* – 1996. – № 1–4. – С. 272.
- ⁶⁰ Хроніка. Науково-дослідча кафедра історії України в Києві в 1927/28 році // *Україна.* – 1928. – № 4. – С. 156.
- ⁶¹ *Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність.* – К., 1993. – С. 211.
- ⁶² Там само. – С. 158.
- ⁶³ *Верба І. В.* Родина Грушевських в українській історичній науці // *Укр. іст. журнал.* – 1996. – № 5. – С. 136.
- ⁶⁴ Науковий архів Інституту історії України НАН України, оп. 3, спр. 170, № 3, арк. 19; № 11, арк. 2, 15–16; № 16, арк. 88; № 20, арк. 5.
- ⁶⁵ *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930). – К., 1999. – С. 321.
- ⁶⁶ *Білокінь С. І.* Київська школа академіка М. С. Грушевського // *Укр. іст. журнал.* – 1996. – № 5. – С. 107.
- ⁶⁷ ЦДАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1300, арк. 1–23.
- ⁶⁸ *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України... – С. 142–143.
- ⁶⁹ *Матяш І. Б.* «Зірка першої величини». Життєпис К. М. Грушевської. – К., 2002. – 231 с.
- ⁷⁰ *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України... – С. 143–145; *Кучеренко М. О., Панькова С. М., Шевчук Г. В.* Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). – К., 2006. – С. 207–236.
- ⁷¹ *Пиріг Р. Я.* Рідний брат Михайла Грушевського // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1994. – № 4. – С. 89–93.
- ⁷² ЦДАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1299, арк. 18.
- ⁷³ *Рудницький Л.* У тіні великого брата – літературознавчі праці Олександра Грушевського (Спроба аналізу) // 125 років Київської української академічної традиції 1861–1986. Збірник / Ред. М. Антонович. – Нью-Йорк, 1993. – С. 322.
- ⁷⁴ *Оглоблин О.* Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк, К.; Торонто, 1995. – С. 16.
- ⁷⁵ ЦДАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1304, арк. 1–12; спр. 1297, арк. 50–52, 61–63, 101–102.
- ⁷⁶ Там само, спр. 1297, арк. 31–34.
- ⁷⁷ Там само, арк. 21–24, 77–78, 92–93, 105–108.

РЕЦЕНЗІЇ, ІНФОРМАЦІЯ, ХРОНІКА

Черченко Юрій

**ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО РУХУ В ЛИСТУВАННІ
ЄВГЕНА ЧИКАЛЕНКА І ПЕТРА СТЕБНИЦЬКОГО**

*(Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. 1901–1922 роки / Упоряд.: Н. Миронець,
І. Старовойтенко, О. Степченко. Вступна стаття: Н. Миронець, І. Старовойтенко. –
К.: Темпора, 2008. – 628 с.)*

В умовах незалежної України помітно зріс інтерес науковців і всіх, хто цікавиться історією, до епістолярної спадщини відомих діячів. Це зумовлено, по-перше, активним впровадженням у науковий обіг історичних джерел, недоступних за радянських часів для дослідників. А по-друге, особливостями епістолярного жанру як історичного джерела. Адже листи не тільки зафіксували важливу фактичну інформацію, але й дають можливість відтворити живі образи відомих особистостей, познайомитися з ними у певних життєвих обставинах та взаємостосунках з оточенням.

Кінець XIX – початок XX ст. відзначається помітним поживленням громадсько-культурного і політичного життя в Україні, українського національного руху. Ознакою того стало народження нових громадських організацій (громад та «Просвіт» у багатьох українських містах), політичних партій (Української Радикально-Демократичної партії, РУП, ТУП, УСДРП тощо), українських видавництв («Вік», «Час», «Благодійного товариства для видання дешевих і загальнокорисних книг для народу» у Петербурзі), періодичних видань (у тому числі першої щоденної української газети «Ради»), відзначення творчих ювілеїв українських діячів, які, як правило, гуртували українців та спонукали їх до народження певних проектів.

Безумовно активізація українського руху була неможливою без його активних учасників – самовідданих громадсько-політичних діячів, що мов потужний локомотив тягли за собою лави зрусифікованого українства і пробуджували його національні почуття. Серед них вимальовуються колоритні постаті відомих українців Євгена Чикаленка (1861–1929) і Петра Стебницького (1862–1923) – духовних однодумців, які втіленню української ідеї присвятили кращі роки життя. Вони познайомилися у Петербурзі ще наприкінці XIX ст., бо обидва були серед співзасновників там-

тешньої Української громади, яка народилася у 1896 р. Власне з того часу й виникли приятельські стосунки між Є. Чикаленком і П. Стебницьким і тривали вони усе життя, тримаючись на глибокій відданості українській ідеї та одне одному. Як справедливо зазначили автори у вступі до книжки їм були притаманні скромність, безкорисливість, жертівність, здатність до співчуття і взаємодопомоги. В одному з листів Євген Харлампійович зізнавався: «Тягне нас одно до одного, бо у нас багато є спільного – ні Ви, ні я ніколи не ставили свого я во главі угла, як кажуть не ставали на диби»¹.

Пов'язували Є. Чикаленка та П. Стебницького і конкретні справи. Вони активно відроджували українське друковане слово, виривали його з пазурів драконівського законодавства Російської імперії, яке вилучило мову українців з видавничої та освітньої сфер, актуалізували потреби українства у періодичних виданнях, були причетними до заснування та діяльності видавництв та відомих газет і журналів. Тому видавнича тема стала однією з найголовніших у їхньому листуванні. Широко обговорювалися сюжети, що стосувалися проблем видання щоденної української газети «Громадська думка» (1906) та «Рада» (1906–1914), яку видавав Є. Чикаленко, а П. Стебницький підтримував видання як матеріально, так і співробітництвом, постійно друкуючи на її сторінках дописи з актуальної проблематики. Останні приваблювали читача авторським стилем: влучністю думок, афористичністю висловів та ерудованістю автора. У листуванні фактично відображено історію української газети від її заснування до закриття у липні 1914 р. в сукупності безлічі проблем, які мало українське видання. Епістолярій дає можливість відтворити місію Є. Чикаленка як видавця «Ради», його безмежну жертівність, завдяки якій газета й прожила вісім з половиною років та відіграла поважну роль у процесі українського

націєтворення, бо привела до національно самосвідомлення тисячі зрусифікованих українців. У листуванні читач віднайде безліч різноманітних яскравих сюжетів та ситуацій, які відображали як непростий видавничий процес, так і життя редакції першого українського щоденника, співробітництво з «Радою» відомих українців: Л. Жебуньова, О. Олеса, С. Васильченка, А. Ніковського, В. Винниченка та ін.

У листуванні відбилися і цінні сюжети про повне видання «Кобзаря» Т. Шевченка, що вийшов у Петербурзі в 1907 р. під редакцією В. Доманицького. Вони відобразили безпосередню причетність до цієї історичної справи П. Стебницького. Стає відомо, що він був співредактором обох видань «Кобзаря», клопотався про його реалізацію, був членом видавничих комісій, які визначали види, наклад та ціну на видання різних типів. Він брав участь у засіданнях комісії, що визначала ціну на «Кобзар» – додаток річним передплатникам газети «Рада». Видно, що П. Стебницький клопотався і про третє видання «Кобзаря» та шукав для нього відповідного видавця через киян. Листи демонструють благодійництво видавців «Кобзаря»: передачу ними 500 його найдорожчих примірників для реалізації їх Шевченківським комітетом та передачі виручених коштів у фонд пам'ятника Т. Шевченка, кошти на який у той час активно збиралися українцями. За листами можна визначити вплив владної конфіскації «Кобзаря» на психологічне самопочуття П. Стебницького, який переживав її дуже болісно, оскільки відчував, що несе на собі подвійний тягар відповідальності: як співредактор і як голова Благодійного товариства видання загальнокорисних і дешевих книг. Також за листами можна прослідкувати обмін інформацією між Києвом та Петербургом щодо різних питань, які стосувалися «Кобзаря» і вирішувалися завдяки епістолярному спілкуванню двох ідейних однодумців.

Є. Чикаленко та П. Стебницький у своїх листах багато писали й про інші епізоди тогочасного громадського життя. Зокрема, широко обговорювали проблеми, пов'язані із заходами щодо встановлення пам'ятника Т. Шевченкові у Києві, активно обмірковували результати усіх чотирьох конкурсів, вболівали за долю Об'єднаного комітету для спорудження пам'ятника, над яким у 1908 р. виникла загроза закриття, шукали рукописи для Благодійного товариства видання загальнокорисних і дешевих книг для народу, яке успішно функціонувало у Петербурзі до 1918 р. під керівництвом П. Стебницького. Серед його найактивніших авторів був Є. Чикаленко. Популярні

книжечки останнього «Розмови про сільське хазайство» щороку перевидавалися товариством та користувалися чималим попитом у читачів. Тому у листуванні детально обговорювалися і зазначені сюжети.

З листів П. Стебницького, який до 1918 р. проживав у Петербурзі, довідуємося про важливі деталі з життя Української громади столиці, зокрема про організацію українцями парламентських фракцій у I та II Державних думах та заснування їхніх друкованих органів (тижневиків «Украинский вестник» та «Рідна справа/Думські вісті»), стосунки між старшою та студентською громадами, які не завжди були стабільними та ін. Загалом, як зазначили упорядники, опубліковане листування є багатoinформативним, різносюжетним, розлогим і стосується широкого спектру проблем². Воно відобразило не лише історичні сюжети, а може послугувати й цінним джерелом біографічних даних про ще маловідомих досі українців, бо відтворює їх у сукупності як громадських, так і особистих якостей.

Наукове дослідження того чи іншого історичного періоду пов'язане з наявністю і доступністю історичних джерел, тому слід привітати вихід цього видання епістолярної спадщини українських громадсько-політичних діячів вказаної доби. Принагідно зазначимо, що упорядники звертаються до вивчення і публікації листування Євгена Чикаленка і Петра Стебницького не вперше. Так Н. Миронець є відомим дослідником епістолярної спадщини українських громадсько-політичних діячів часів революції і війни 1917–1920 рр.³ Кандидатська дисертація І. Старовойтенко також була присвячена вивченню листування Євгена Чикаленка як джерела з української історії XIX–XX ст. Результатом тривалого дослідження стала низка публікацій листування Є. Чикаленка з різними особами⁴.

Опубліковане листування Є. Чикаленка з П. Стебницьким охоплює період з 1901 до 1918 р., один лист упорядникам вдалося виявити і за 1922 р. Упорядники зазначили, що опублікований корпус джерел добре зберігся (361 лист). Оригінали опублікованих листів зберігаються у кількох фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. До цього видання включено також лист П. Стебницького до Є. Чикаленка від 10 серпня 1922 р., який виявив відомий історик В. Верстюк у фонді Є. Чикаленка, що знаходиться в Музеї-архіві ім. Д. Антоновича Української вільної академії наук у Нью-Йорку. Він був надісланий Є. Чикаленкові на еміграцію і вважається останньою кореспонденцією у тривалому листуванні зазначених осіб.

VIII. Рецензії, інформація, хроніка

Окремо хочеться відзначити ґрунтовне археологічне опрацювання упорядниками опублікованих листів. У передмові подано біографічні нариси про авторів листів, тематичний огляд їхньої кореспонденції і її систематизацію, відзначено особливості датування окремих листів, відзначено їхню інформаційну насиченість та інтенсивність взаємного листування за роками. Упорядники у передмові пояснили принципи передачі текстів документів, складання коментарів і анотованого покажчика імен та назв. Коментарі в цьому збірнику подано після кожного документа, вони пояснюють в основному ситуації і сюжети, а анотований покажчик імен та назв – наприкінці книги. Така структура науково-довідкового апарату, на нашу думку, є вдалою. До видання включено і фотододаток, в якому зібрано багато унікальних фотографій тієї доби. Взагалі ця книга справляє враження на читачів не тільки своїм змістом, але й чудовим художнім оформленням. Це вже безперечно заслуга видавництва «Темпора» та її директори Юлії Олійник.

¹ *Миронець Н., Старовойтенко І.* Євген Чикаленко і Петро Стебницький на спільному шляху до втілення національної ідеї // Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. 1901–1922 роки. – К.: Темпора, 2008. – С. 12.

² *Старовойтенко Інна.* Листування Є. Х. Чикаленка з П. Я. Стебницьким як історичне джерело // Український ар-

хеологічний щорічник. – К.; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2004. – Вип. 8/9 – С. 117.

³ Див.: *Миронець Надія.* Епістолярна спадщина українських громадсько-політичних діячів доби Центральної Ради як історичне джерело // Центральна Рада і український державотворчий процес. До 80-річчя створення Центральної Ради. Матеріали наук. конф. 20 берез. 1997 р.: У 2-х ч. – К., 1997. – Ч. II. – С. 340–347; *Вона ж.* З епістолярної спадщини громадсько-політичних діячів України (1917). Листування Є. Х. Чикаленка з В. К. Винниченком та П. Я. Стебницьким // Укр. істор. журнал. – К., 1997. – № 5. – С. 119–135; № 6. – С. 103–122; *Вона ж.* До історії розриву стосунків між А. В. Ніковським та Є. Х. Чикаленком // Укр. археогр. щорічник. – К.; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2004. – Вип. 8/9. – С. 672–680; *Вона ж.* Листи В'ячеслава Липинського до Євгена Чикаленка // Укр. археогр. щорічник. Нова серія. – К., 2007. – Вип. 15. – С. 489–516 та ін.

⁴ Див.: *Старовойтенко Інна.* Листування Є. Х. Чикаленка з П. Я. Стебницьким як історичне джерело // Укр. археогр. щорічник. – К.; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2004. – Вип. 8/9. – С. 112–139; *Вона ж.* Листи Леоніда Жебуньова до Євгена Чикаленка. 1907 – 1919 рр. – К., 2005. – 251 с.; *Вона ж.* Листи Євгена Чикаленка до Івана Липи (із фонду Держархіву Одеської обл.) // Слово і час. – К., 2005. – № 2. – С. 72–83; *Вона ж.* Листи Євгена Чикаленка як джерело просографічної інформації про автора. // Спеціальні історичні дисципліни. Зб. наук. праць у двох частинах. Ч. II. – К., 2005. – С. 232–254; *Вона ж.* Український національний рух поч. XX ст. в інтерпретації публіциста П. Стебницького // Україні: світова нація перед викликами ХХІ ст. Збірка статей наук. конференції. – К., 2006. – С. 320–334; *Вона ж.* Листування Євгена Чикаленка з Олександром Олесем // Укр. археогр. щорічник. Нова серія. – К., 2007. – Вип. 15. – С. 534–570 та ін.

Смолянников Сергій

130-РІЧЧЯ ВИЗВОЛЕННЯ БОЛГАРІЇ ВІД ОСМАНСЬКОГО ЯРМА ТА ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ГЕРОЇВ ШИПКИ ТА ПЛЕВНИ В УКРАЇНІ

3 березня 2008 р. виповнилося 130 років відтоді, коли болгарський народ завдяки перемозі російського війська разом з болгарськими ополченнями над турецьким військом отримав свободу та незалежність. Сан-Стефанський прелімінарний мирний договір¹, підписаний графом М. П. Ігнатьєвим, що став національним героєм Болгарії, надав народам Балкан, у тому числі і болгарському, право на вільне життя й незалежний державний розвиток.

Незважаючи на те, що війна мала назву «російсько-турецька», вона, за представництвом її учасників, була інтернаціональною. Серед численних підрозділів та військових з'єднань особливою відвагою відзначилися полки з найменуваннями – Український, Чернігівський, Київський, Лубенський, Полтавський, Житомирський, Волинський та ін. Імена їхніх хоробрих воїнів, воїнів-українців, назавжди вписано у славетний реєстр героїв Шип-

ки та Плевни. Крім того, багатьох героїв цієї війни на Балканах, померлих від ран у Київському та Харківському шпиталях, назавжди прийняла до себе українська земля. На військових кладовищах Києва, Харкова та Одеси й досі зберігаються могили воїнів, на пам'ятниках яких написано «Герой російсько-турецької війни 1877–1878 рр.». Саме тому й було прийнято рішення про утворення організаційного комітету з питань проведення урочистостей на честь 130-річчя звільнення Болгарії від османського ярма та вшанування пам'яті героїв Шипки і Плевни в Україні, до складу якого увійшли представники громадського об'єднання «Нащадки Богдана Хмельницького», «Товариства ветеранів війни, праці та військової служби міста Києва», товариства «Україна-Болгарія», українсько-болгарської громади «Родолюбіє», вітчизняні науковці. Головою його обрали О. П. Смоляннико-

Відкриття Міжнародної науково-практичної конференції

ва, якого за особистий внесок щодо зміцнення болгарсько-радянських відносин ще у 1978 р. було нагороджено урядовою відзнакою НРБ на честь 100-річчя від дня визволення Болгарії.

Певним поштовхом для проведення зазначеної конференції було ще й те, що 2008 р. оголошено у Болгарії «Роком Росії у Болгарії». Враховуючи внесок багатьох народів у визволення Болгарії від османського ярма, у тому числі російських і українських воїнів та болгарських ополченців, до участі в роботі оргкомітету було запрошено представників посольств Болгарії, Росії і України, а також співробітників Російського культурного центру в Україні. Було заплановано здійснити всі заходи за три дні – 29 лютого, 1 та 3 березня.

29 лютого 2008 р. в приміщенні Київського палацу ветеранів проведено пленарне засідання науково-практичної конференції, до порядку денного якого, крім раніше визначених та затверджених питань, було включено ще питання, за погодженням з усіма членами оргкомітету, щодо вшанування пам'яті графа М. П. Ігнат'єва та його ролі і місця у звільненні Болгарії². У роботі конференції взяли участь та виступили з привітаннями Повноважний та Надзвичайний посол Республіки Болгарії в Україні Дмитр Володимиров, радник-посланник посольства Російської Федерації в Україні В. В. Лоскутов, Повноважний міністр посольства Республіки Болгарія в Україні Вечеслав Кинев, перший секретар посольства Республіки Молдова в Україні Жоржетта Морару та другий секретар посольства Румунії в Україні Клаудіо ар Гір. з науковими доповідями виступили: голова українсько-болгарського товариства «Родолюбіє» К. К. Потапенко «Росія та Україна в Балканській визвольній війні 1877–1878»; історик-дослідник із Владивостока В. О. Михайлов «Діяльність Ігнат'єва М. П. щодо заснування далекосхідної фортеці Владивосток»; проректор Слов'янського уні-

Робочий момент конференції

верситету д. і. н., проф. В. Й. Голуб «Динамізм розвитку українсько-болгарських відносин на сучасному етапі»; директор Інституту законодавства Верховної Ради України, Президент АПН України, докт. юрид. н., акад. О. Л. Копиленко «Болгарія у моєму серці. Болгарія в серці мого батька»; голова товариства «Болгарія-Росія», письменник, історик та дипломат Ніколо Інджов «Воевода Петков та визвольна війна»; віце-президент федерації судномодельного спорту України М. М. Демиденко «Вшанування пам'яті моряків Чорноморського флоту у Варненському окрузі Болгарії»; керівник Російського культурного центру в Україні, радник посольства Російської Федерації в Україні В. І. Богач «Рік Росії в Болгарії та його висвітлення Росзарубіжцентром в Україні»; студентка 4-го курсу факультету славістики КНУ ім. Т. Шевченка, болгарка Олена Топал «Визвольна війна на Балканах 1877–1878 рр. у болгарській літературі»; праправнучка графа М. П. Ігнат'єва Ольга Скрябіна «Мій прапрадід гордість родини» та її дядько М. В. Столповський; уродженець села Круподеринці Погребищенського району Вінницької області заслужений будівельник України В. М. Менжинський «Зберегти не тільки ім'я Ігнат'єва М. П., а також його маєток»; заступник голови Погребищенської райдержадміністрації Вінницької області А. М. Сладецький «Як ім'я Миколи Ігнат'єва та героїв Шипки свято зберігаються в Надросії»; член президії ветеранів-учасників бойових дій В. А. Раєвський «Збереження інтернаціональних та патріотичних традицій»; співголова оргкомітету, віце-президент товариства «Україна-Болгарія», проф. Ю. І. Сєдих «Відродження слов'янської дружби» та співголова оргкомітету С. О. Смолянников «Листи любові, віри, надії»³. До оргкомітету також були подані виступи тих, хто з поважних причин не зміг взяти участь у конференції – завідувача відділу охорони пам'яток історії Міністер-

VIII. Рецензії, інформація, хроніка

Виступає радник-посланник посольства Російської Федерації в Україні Лоскутов В. В.

ства культури України канд. істор. н. П. М. Калугіна «Збереження пам'яток героїв російсько-турецької війни – наш обов'язок перед нащадками»; завідувача музею «Лук'янівський меморіальний заповідник» О. П. Борисюк «Вшанування пам'яті героїв на Лук'янівському заповіднику» та заступника керівника Російського культурного центру в Україні Л. В. Чижовій «Марія Вревська – національна героїня Болгарії та Росії». Після виступів було продемонстровано документальний відеофільм щодо знахідки пошукувача УНДІАСД С. О. Смоляннікова на Верхній Текличці в районі провулка Звіринецького забутого госпітального кладовища російських воїнів та болгарських ополченців, що померли від ран у Київському госпіталі⁴. Також відбулася презентація книги С. О. Смоляннікова «Листи любові, віри, надії».

За підсумками пленарного засідання науково-практичної конференції було прийнято резолюцію зі зверненням до Київської міської ради щодо збереження у Києві пам'ятних місць героїв російсько-турецької війни, а також прохання до Верховної Ради України щодо прийняття звернення Верховної Ради України до Народного Зібрання Болгарської Республіки з привітанням з приводу національного свята Болгарії. Крім того, було оголошено, що у колишньому маєтку графа М. П. Ігнат'єва, де зараз знаходиться Круподериницька загальноосвітня школа, 1 березня буде відкрито музей Миколи Ігнат'єва.

1 березня відбулася друга частина конференції, а саме: виїзне засідання у місті Погребище

та селі Круподеринці Вінницької області, де у колишньому власному маєтку поховано графа М. П. Ігнат'єва. Під час зустрічі на кордоні області учасники виїзного засідання мали змогу відвідати краєзнавчий музей села Гопчиця, де народився вітчизняний підводник Іван Різнич та ознайомитись його цікавою експозицією. У складі делегації була родина праправнука Різничів, яка спеціально прилетіла із Санк-Петербурга, щоб вперше в житті побувати на своїй рідній землі. У приміщенні актового залу районної державної адміністрації відбулася зустріч з активом та молоддю Погребищенського району, під час якої з доповідями щодо подальшого розвитку братерських відносин між слов'янськими народами та вшанування пам'яті героїв російсько-турецької війни виступили: голова Погребищенської райдержадміністрації Вінницької області В. П. Осадчук; заступник голови Вінницької облдержадміністрації О. М. Спиридонова; Повноважений та Надзвичайний посол Республіки Болгарія в Україні Дмитр Володимиров; керівник Російського культурного центру в Україні, радник посольства Російської Федерації в Україні В. І. Богач; пошукувач УНДІАСД С. О. Смолянніков (ним передано книги «Листи любові, віри, надії» для бібліотек району); директор УНДІАСД, докт. істор. н., проф. І. Б. Матяш; праправнучка М. П. Ігнат'єва Ольга Скрябіна; болгарський письменник та історик Ніколо Інджов; учениця Погребищенської середньої школи № 1 Олена Пилипчук; віце-президент федерації судномодельного спорту України М. М. Демиденко; уродженець села Круподеринці, заслужений будівельник України В. М. Менжинський та президент фонду імені Ф. Ф. Ушакова В. М. Романов.

Після зустрічі члени делегації виїхали во села Круподеринці, де провели зустріч з його жителями, відвідали некрополь Храма Рождества Богородиці, де поховано М. П. Ігнат'єва разом із дружиною і молодшою донькою Катериною, та взяли участь у молебні. Під час відвідування храму відбулася історична подія – історик із Владивостока В. Михайлов привіз із собою воду з Японського моря, безпосередньо з Цусімської протоки, з місця загибелі 15 травня 1905 р. молодшого сина Миколи Павловича та Катерини Леонідівни, яка була прийнята українською землею та стала символічною могилою Володимира Ігнат'єва та Олександра Зурова⁵. У зв'язку з цією подією болгарські дипломати висловилися за те, щоб до 100-річчя зі дня смерті Миколи Павловича, яка падає на 3 липня 2008 р. передати землю з могили середнього сина Миколи, який похований саме

у Софії, а родини родини Столповських та Скрябінних – за привезення землі з могили старшої доньки Марії, яка похована в Києві на Байковому кладовищі. Після завершення молебна члени делегації відвідали сільську школу⁶, де разом з завучем школи А. В. Огірчуком відкрили музей графа Ігнат'єва. Представники посольств передали дітям подарунки, зокрема телевизор від болгарської делегації. Учасники конференції з хвилюванням пройшли по місцях, де колись проживав Микола Павлович, відвідали його колишній кабінет, відпочивальню, дитячі кімнати та інші приміщення. Головне завдання другого дня конференції було виконано: науковці трьох країн усвідомили, що історичний маєток національного героя Болгарії, видатного дипломата Росії та шанувальника української культури М. П. Ігнат'єва треба зберегти для нащадків.

3 березня, делеговані учасники конференції відвідали Лук'янівський меморіал-заповідник, музей заповідника, а головне усі могили учасників російсько-турецької війни 1877–1878 рр., Представники посольств Болгарії та Росії в Україні, вітчизняні історики поклали квіти до могил героїв та вшанували їхню пам'ять хвилиною мовчання.

**Список поховання
генералів, офіцерів та добровольців, учасників
російсько-турецької війни, героїв
ШИПКИ та ПЛЕВНИ
на Лук'янівському цивільному кладовищі
в місті КИЄВІ
(відомості подані за надписами на пагорбах)**

Г/л ЯРОШЕВ Владимир Николаевич;
г/л БАЗИЛЕВСКИЙ Евгений Евгениевич;
г/м РОЗОВ Николай Михайлович;
г/м ГЕЙНРИХСЕН Карл Карлович;
г/м КОСМАЧЕВСКИЙ Иван Антонович;
г/м КОШМИЧ Николай Ефимович;
г/м КВИТНИЦКИЙ Николай Васильевич;
г/м МРОЧКОВСКИЙ Антон Антонович;
г/м МЕССАРОШ Владимир Михайлович;
г/м ИГНАТЬЕВ Григорий Григорьевич;
г/м КИРИЯКОВ Петр Макарович;
г/м КОРЗУН Петр Иванович;
г/м ЧОВПЛЯНСКИЙ Василий Емельянович;
г/м ШПИЛЛЕР Алексей Логинович;
г/м ФАВОРСКИЙ Евгений Иванович;

г/м БАЧЕВСКИЙ Константин Иванович – *пленник Осман-пашу*;

п-к КАРТАШЕВСКИЙ Евграф Петрович;

п-к СВЕНЦИЦКИЙ Йосиф Федорович;

п-к КАРПОВ Алексей Петрович;

п-к КОЧМАРЖИНСКИЙ Андрей Михайлович;

п-к ГАВЛИКОВСКИЙ Николай Михайлович;

п-к ВРУБЛЕВСКИЙ Павел Филиппович – *взял в плен Осман-пашу*;

п-к БОГДАНОВИЧ Ипполит Данилович;

п-к КОРСУНСКИЙ Андрей Николаевич;

п-к ЛАТТИ Андрей Яковлевич;

п-к МОЛОСТОВ Федор Аркадиевич;

п-к САРЧИНСКИЙ Николай Антонович;

корп. врач КУЛИШОВ Николай Иоакимович;

п/п-к АНДРУШКЕВИЧ Иосип Иосипович;

п/п-к БАККАЛИНСКИЙ Филипп Степанович;

дивиз. врач ЗУБКОВ Петр Леонтиевич;

кап. ГОРСКИЙ Фома Фомич;

кап. СТАВРОВ Александр Степанович;

кап. МИЩЕНКО Николай Савович;

поруч. ТУМАНОВ Иосип Захарович;

с/м РОЗОВА Мария Павловна – *подруга Юлии Вревской*.

¹ Підсумки російсько-турецької війни 1877–1878 рр. було суттєво «відкоректовано» під час Берлінського конгресу, а положення Сан-Стефанського договору – значно звужено.

² Графа М. Ігнат'єва поховано у родинному маєтку, див. про це: Смолянников С. Листи любові, віри, надії // Пам'ятки. Археогр. щорічник. – 2008. – Т. 8. – С. 281. 17 січня ц. р. з участю Президентів Болгарії та Росії в Софії було відкрито йому пам'ятник.

³ Див.: Смолянников С. Листи любові, віри, надії // Пам'ятки. Археогр. щорічник. – 2008. – Т. 8. – С. 279–290.

⁴ Матеріали щодо госпітального кладовища передані представникам управління охорони пам'яток культури та історії Київської міської ради безпосередньо на місці цього кладовища 25 лютого 2008 р.

⁵ За морськими традиціями, якщо моряк загинув у морі, його рідним передається капсула з водою з того місця, яке зазначене у координатах. Після отримання консисторського свідоцтва відповідної єпархії та виливання води у визначене місце, останнє стає символічною могилою. Саме тому і з'явилася традиція ставити хрест та камінь на цьому місці, бо «... не скаже ні камінь, ні хрест, де лягли...»

⁶ Це загальноосвітня середня школа першого рівня, тобто чотирихкласна. У ній посада директора не передбачена, саме тому завуч виконує обов'язки учителів в одній особі, тому що в школі навчається лише ... чотири дитини.

Нестерчук Дмитро

ЙОГО ІМ'Я НОСИВ
ЦЕНТРАЛЬНИЙ ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ У м. КИЄВІ

21 березня 2008 р. минуло 100 років від дня смерті видатного українського історика, археолога, археографа, етнографа Володимира Боніфатійовича Антоновича (1834–1908).

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України нині знаходиться в будинку колишнього Центрального історичного архіву України м. Києва (бурса, територія Національного заповідника «Софія Київська»), який у 1920-х рр. носив ім'я Володимира Антоновича. В архіві-музеї зберігається низка матеріалів про історика у фондах діячів української культури XIX–XX ст. (історика І. Каманіна, літературознавців М. Ткаченка, В. Герасименка, книгознавця В. Бандрівського).

Володимир Антонович народився 18 січня 1834 р. в містечку Махнівка (нині смт. Комсомольське, Вінницької області). Його батьком був Янош Джидай, син угорського революціонера. Хоча він носив прізвище колишнього чоловіка своєї матері Моніки, з роду Гурських, Боніфатія Антоновича. Спочатку юний Володимир отримав домашню освіту, а потім в Рішельєвському лицейі в Одесі (1844–1848). Згодом перейшов до другої Одеської гімназії (1848–1850). В 1850–1855-х рр. навчався на медичному факультеті університету св. Володимира в Києві, а потім на історико-філологічному факультеті (1856–1860) цього ж університету. В 1860 р. під керівництвом проф. В. Шульгіна захистив кандидатську дисертацію «О торговле неграми». Він був одним із засновників Київської (старої) громади.

У 1864 р. його призначено головою Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві. За час роботи в ній В. Антонович відредагував та видав дев'ять томів «Архива Юго-Западной России», документи якого стосуються історії Правобережної України XVI–XVII ст. У 1870 р. його затверджено магістром історії за дисертацію «Последние времена казачества на правой стороне Днепра (по актам 1679 по 1716 г.)». У цьому ж році ученого обрано на посаду штатного доцента Київського університету по кафедрі російської історії.

В. Антонович був засновником українських археологічних студій. Найважливіші його праці з археології – «Раскопки в стране древлян» (1893), «Археологическая карта Киевской губернии» (1895), «Археологическая карта Вольнской губернии» (1901).

Історик брав активну участь у роботі Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Тоді разом з М. Драгомановим видали «Исторические песни малорусского народа» (1874).

У 1878 р. захистив докторську дисертацію в Київському університеті, став ординарним професором кафедри російської історії. З 1880 р. по 1883 р. був деканом історико-філологічного факультету цього ж університету. З 1895 рр. – заслужений ординарний професор. В архіві-музеї зберігається невелика кількість архівних матеріалів, що стосуються В. Антоновича.

Так, зокрема, у фонді історика І. Каманіна, одного з учнів В. Антоновича, є стаття «Невидані спогади про В. Б. Антоновича», датована і надрукована 11 березня 1909 р. в журналі «Україна»¹. Вона вийшла у світ у річницю смерті вченого. І. Каманін розкрив неocenений внесок В. Антоновича в українську історичну науку; насамперед, як видатного археографа, котрий власним прикладом показав необхідність для істориків пошуків невідомих архівних матеріалів. У цьому ж фонді наявна світлина В. Антоновича, яку останній подарував І. Каманіну з дарчим написом на звороті².

Дослідження «Археологічні студії Володимира Антоновича» в 1925 р. написав історик, літературознавець М. Ткаченко³. Він дійшов висновку, що внесок ученого в українську археографію дав змогу досягнути українській історичній науці європейського рівня.

У фонді літературознавця В. Герасименка наявний передрук спогадів В. Антоновича про письменника, етнографа А. Свидницького, опублікований у журналі «Зоря» за 1886 р., № 11⁴.

Книгознавець і журналіст В. Бандрівський зробив деякі виписки з творів В. Антоновича, що зберігаються в його особовому фонді⁵.

Науково-довідкова бібліотека архіву-музею має в своєму книгосховищі колекцію прижиттєвих видань В. Антоновича, а саме: «Археологическая карта Киевской губернии» (К., 1895); «Грановщина (Эпизод из истории Брацлавской Украины)» (К., 1888); «Коротка історія козаччини»; «Монеты древнего мира» (К., 1896); «Последние времена казачества на правой стороне Днепра. По актам с 1679 по 1716 г.» (К., 1868); «Исторические песни малорусского народа» т. 1. – К., 1874).

На початку 1930-х рр. ім'я вченого було затавровано тогочасним тоталітарним режимом і віднесено до списку «буржуазно-націоналістичних істориків». Ймовірно, що саме перед тим у Центральному історичному архіві України у м. Києві функціонувала експозиція, присвячена історіку. Від неї залишилося два експонати – погруддя В. Антоновича, виконаний італійським скульптором Луїджі Йоріні з нагоди 30-річчя діяльності вченого в Київському університеті (1890) на кошти українського колекціонера, збирача старожитностей, рукописної та художньої спадщини Т. Г. Шевченка В. Тарновського (молодшого), а також пам'ятний медальйон з зображенням В. Антоновича і будівлі Київського університету (1890).

Скульптурний портрет В. Антоновича мав досить трагічну історію. Де він зберігався у повоєнний час – невідомо, але факт залишається фактом, що десь у першій половині 60-х рр. ХХ ст. його хтось (очевидно, «вірний слуга тогочасного компартійного режиму» або просто «темна людина») викинув із будинку на Володимирській, 22-а. Ось що пізніше писав проф. Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка, який у 1960-х роках був старшим науковим співробітником в Архівному управлінні при Раді Міністрів УРСР, що знаходилося у вказаному будинку:

У той політично й ідеологічно непростий час мені не вдалося довести до кінця справу з врятуванням пам'ятника-погруддя В. Б. Антоновича, який було виготовлено ще наприкінці ХІХ ст. А історія цієї справи така. Прогулюючись якось влітку 1965 р. по саду, що був за будинком Архівного управління, запримітив у купі стружок і опилків якесь мармурове погруддя. Придивився ближче: відбито ніс, голову частково залито зеленою фарбою. Однак я все ж пізнав: це було скульптурне зображення В. Б. Антоновича. А пізнав його тому, що фото цього погруддя я бачив серед документів особового фонду В. Б. Антоновича, що зберігався в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві і з яким ознайомився раніше. Наступного дня після знахідки попросив свого товариша по роботі А. А. Батюка допомогти перенести скульптурне погруддя видатного історика у коридор біля кімнати, в якій тоді проживав

(цокольний поверх будинку Архівного управління). Його поставили під великий стіл, що знаходився в цьому коридорі. І так він під моїм наглядом перебував до весни 1970 р. У цей рік я одержав квартиру і виїхав на нове місце проживання... З різних причин (зокрема, могли звинуватити мене в кримінальному злочині – крадіжка, не кажучи вже про ідеологічні моменти) забрати скульптуру з собою не міг, а тому вона залишилася там, де її було поставлено у свій час. На початку 1993 р. кафедра давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка, де я тоді вже працював, завершувала підготовку до Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої В. Б. Антоновичу. У зв'язку з цим я звернувся до директора Центрального державного архіву літератури і мистецтва України М. І. Крячка (а цей архів розмістився в тому будинку, в якому раніше знаходилися Архівне управління й ЦЦА України) і попросив його подивитися, чи стоїть під столом у коридорі біля колишньої моєї кімнати-оселі погруддя В. Б. Антоновича. Згодом він повідомив мені, що воно збереглося, але зможе передати його Київському національному університету імені Тараса Шевченка після реставрації. Пізніше після відновлення погруддя М. І. Крячок вирішив не передавати його університету, а залишив як експонат в експозиції ЦДАМЛМ України»⁶.

Скульптурне погруддя В. Антоновича реставрував скульптор Б. Микитенко. У березні 1998 р. урочисто було відкрито до 90-річчя від дня смерті видатного історика. Виявилось, що ніде не збереглося скульптурного зображення вченого. Унікальна пам'ятка кінця ХІХ ст. зайняла своє почесне місце в одному з експозиційних залів Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України.

¹ ЦДАМЛМ України, ф. 1303, оп. 1, од. зб. 2.

² Там само, спр. 24.

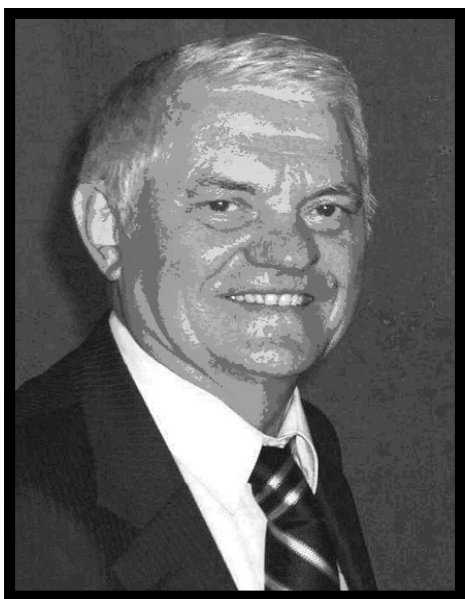
³ Там само, ф. 256, оп. 1, спр. 2.

⁴ Там само, ф. 1134, оп. 1, спр. 191.

⁵ Там само, ф. 401, оп. 1, спр. 13, 20.

⁶ Андрій Миколайович Катренко. До 65-річчя від дня народження та 40-ї річниці науково-педагогічної діяльності: Бібліографія / Упоряд. Я. А. Катренко. – К.: Знання, 2003. – С. 16–18.

ВОЛОДИМИР ІЛЛІЧ ПРИСТАЙКО (1941–2008)

У Києві 21 січня 2008 р. після важкої хвороби помер колишній заступник Голови СБ України генерал-лейтенант юстиції у відставці, заслужений юрист України **Володимир Ілліч Пристайко**.

В. І. Пристайко (народився 16 грудня 1941 р., с. Болохів, Долинського району Станіславської, нині Івано-Франківської області), українець, з родини селян. Освіта: Харківський юридичний інститут (1968) за спеціальністю правознавство та Вищі курси КДБ СРСР (1974). Він працював три роки (1968–1971) слідчим прокуратури Кілійського р-ну Одеської обл. та понад 30 років (1971–2004) в органах державної безпеки на різних посадах – від слідчого відділення до заступника Голови СБ України. Останні роки після виходу в запас В. І. Пристайко працював провідним науковим співробітником Інституту оперативної діяльності та державної безпеки, був членом Міжвідомчої робочої групи з питань утворення Українського інституту національної пам'яті.

Був Заслуженим юристом України (1992), Лауреатом премії СБ України (1996, 1997, 2000), удостоєний Почесною відзнакою СБ України (1996). Нагороджений медаллю «За бездоганну службу» III ст. (1997), II ст. (1999), орденом Богдана Хмельницького III ст. (2001), іншими державними нагородами та Іменною вогнепальною зброєю (2000). Учасник ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС (I категорія).

В. І. Пристайко був членом виконкому Спілки юристів України та Всеукраїнської юридичної ради, Української асоціації міжнародного права, а також Комісії при Президенті України у питаннях помилування (з січня 1997 р.), Міжвідомчої координаційної ради з адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу та Державної міжвідомчої комісії у справах ув'язнення пам'яті жертв війни та політичних репресій та робочих груп з підготовки проектів Законів України («Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» (1991), «Про Службу безпеки України» (1992), «Про оперативно-розшукову діяльність»), Кримінального кодексу України. Він брав участь в опрацюванні проекту Закону України «Про Національний архівний фонд і архівні установи», реалізації основних концептуальних проблем зі створення СБУ, у підготовці проекту постанови ВР України від 20.09.1991 р. «Про створення Служби безпеки України» та інших нормативних актів, у розробці нормативних документів і методичних рекомендацій з організації та реалізації заходів із реабілітації жертв репресій.

Із кінця 1980-х рр. В. І. Пристайко як фаховий юрист займався вивченням архівних документів, що стосувалися жертв часів тоталітаризму, і активно відстоював не лише необхідність визнання невинності тисяч репресованих у правовому сенсі, зняття необґрунтованих звинувачень їх у скоєнні злочинів, а й забезпечення відновлення доброго імені потерпілих від свавілля режиму, використан-

Некролог

ня процесу реабілітації для морального та духовного очищення суспільства, торжества справедливості. За його безпосередньої ініціативи почали друкуватися документи, що зберігалися в архівах колишнього КДБ, із сфабрикованих справ та процесів сталінської доби. Знаючи про величезний громадський інтерес до цих проблем, він значну увагу приділяв сприянню пошуку джерел, що мають наукову, історичну цінність. До опрацювання їх долучалося дедалі більше коло науковців, у тому числі професійних істориків та архівістів.

Оскільки закритий архів спецслужби з його секретними фондами не міг забезпечити належні умови роботи українських та зарубіжних дослідників, які вивчають проблематику сталінського терору, В. І. Пристайко активно втілював у життя ідею створення на базі колишнього архіву КДБ УРСР Державного архіву СБ України, діяльність якого здійснюється у межах правового поля, регламентується законодавством у сфері архівної справи країни. Завдяки цьому лише за один рік було виявлено, опубліковано та передано зацікавленим установам понад 500 матеріалів, які висвітлювали долі репресованих учених, письменників, діячів культури, їхні особисті документи, праці та дослідження з національної історії, філософії, літератури та з інших галузей знань. Серед них – щоденники та особисте листування академіка С. Єфремова, частина творчого доробку академіка М. Грушевського, академіка М. Кравчука, матеріали з архіву відомого українського літератора і політичного діяча В. Винниченка та документи видатного поета М. Рильського.

За активної участі В. І. Пристайка у засобах масової інформації, історичній та науковій літературі України почали ширше згадуватися імена відомих діячів України, які зазнали репресій чи політичного терору. Серед них: М. Грушевський, С. Єфремов, О. Шумський, М. Волобуєв, М. Яворський, М. Слабченко, П. Христюк, А. Любченко та ін.

У 1996 р. в рамках Програми Президента України про святкування 130-річчя від дня народження академіка М. Грушевського в співавторстві з відомим істориком Ю. Шаповаловим було підготовлено і видано книгу «Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934». Опрацьовані авторами документи архівів колишнього КДБ містять відомості, що мають велике значення для відтворення невідомих навіть фахівцям грушевськознавцям сторінок біографії М. С. Грушевського, історії Всеукраїнської Академії наук (ВУАН) у 1920–1930-ті роки, для розуміння першопричин багатьох важливих тогочасних подій громадсько-політичного і культурного

життя. 1999 р. вийшла друком друга книга про М. Грушевського – «Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934)», в якій перший розділ присвячено передодню погрому ВУАН і закриттю її інституцій, очолюваних М. Грушевським, другий – арешту академіка та механізму фабрикування процесу «Український національний центр», третій – останнім кільком рокам життя історика до трагічної смерті.

Книжки про М. Грушевського привернули увагу найширшої громадськості не тільки в Україні, а й за кордоном. Зокрема, на ювілейній науковій конференції, що відбулася 27 жовтня 1996р. в Українському інституті Америки (м. Нью Йорк), присвяченій 130-річчю від дня народження Михайла Грушевського, було заслухано доповідь «Монографія київських авторів В. Пристайка і Ю. Шаповала «Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934». У пункті 9 її резолюції вказано: «З'ясувати загадкову смерть Михайла Грушевського і трагічну долю його родини, а також його учнів і співробітників. Відзначити авторів книжки «Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934», в якій за рахунок видрукованих досі невідомих архівних матеріалів із Державного архіву СБ України значно розширено джерельну базу грушевськознавства». В. І. Пристайко був безпосередньо причетний до реалізації положення вказаної резолюції щодо причин смерті М. Грушевського. Ось, що повідомив прес-центр СБ України 12 січня 2000р.: «Сьогодні в громадській приймальні СБ України заступник Голови генерал-лейтенант юстиції В. Пристайко передав унікальний документ директорові Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського О. Онищенко для поповнення фонду Президентів України. Цей документ стосується життя видатного державотворця М. С. Грушевського. СБ України запропонувала започаткувати наповнення цього Фонду саме документами, які стосуються М. Грушевського у рік 130-річчя з дня його народження, а також у рік прийняття нової Конституції України, що знаменує відродження тих державотворчих ідеалів, яким присвятив своє життя Великий Українець.

Служба безпеки України передала до Фонду більше сотні документів із справи – формуляр на М. Грушевського та з архівної кримінальної справи. Продовжуючи пошуки, було віднайдено і передано також історію хвороби М. Грушевського разом із консультативним висновком Головного бюро судово-медичної експертизи МОЗ України про причини смерті академіка від тяжкого запального процесу, обтяженого діабетом».

Некролог

За спеціальною програмою Посольства України у США та Гарвардського університету автори названої книги у листопаді 1997 р. виступили з лекціями та на презентації її в одинадцяти найпрестижніших університетах Сполучених Штатів Америки.

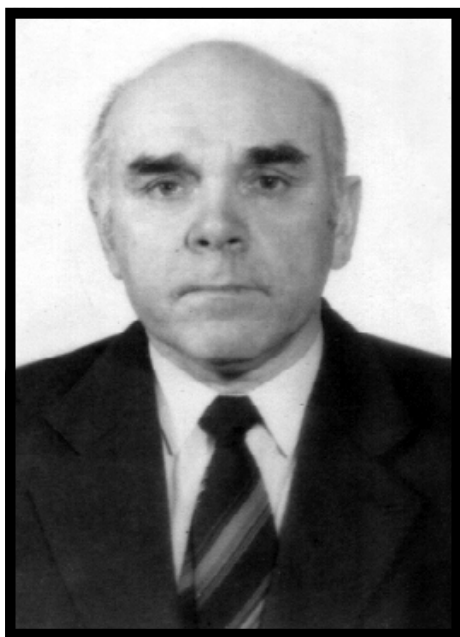
В. І. Пристайко був співавтором вступної статті та членом редакційної колегії науково-документального видання «Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії» (1997–1999рр., у 3-х томах; 2003, друге видання, у 2-х томах), керівником української частини спільної українсько-польської робочої групи та членом редакційної колегії багатотомного науково-документального видання «Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб» (1998 р., том 1 «Польське підпілля, 1939–1941 рр. Львів; Коломия; Стрий; Злочів»; 2002 р., т. 2 «Переселення поляків та українців. 1944–1946 рр.»; 2004 р., т. 3 «Польське підпілля, 1939–1941 рр.», «Від Волині до Покуття», у 2-х частинах; 2005 р., т. 4 «Поляки і українці між двома тоталітарними системами, 1942–1945 рр., у 2-х частинах; 2006 р., т. 5 «Акція «Вісла», 1947), членом редакційної ради науково-

документального видання «Київ у дні нацистської навали. До 60-річчя визволення України від гітлерівських загарбників» та 5-томного видання «Бабин Яр»: людина, влада, історія».

У В. І. Пристайка залишилась дружина, двоє синів, двоє онуків і онучка, багато друзів, учнів та нереалізованих задумів і планів. Він жив за принципом – «поганому завадь, доброму допоможи». З цим життєвим принципом він і помер після важкої хвороби.

Праці: Жертви репресій. – К.: Вид-во «Юрінформ», 1993. – 292 с. (у співавторстві); Справа «Спілки визволення України»: Невідомі документи і факти. – К.: Вид-во «Інтел», 1995. – 446 с. (спільно з Ю. Шаповалом); Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934 – К.: Вид-во «Україна», 1996. – 233 с. (спільно з Ю. Шаповалом); ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: Особи, факти, документи. – К.: Вид-во «Абрис», 1997 – 605 с. (спільно з Ю. Шаповалом та В. Золотарьовим); Михайло Грушевський: справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934). – К.: Вид-во «Критика», 1999. – 351 с. (спільно з Ю. Шаповалом); Я жив разом із країною... Інтерв'ю, виступи, коментарі. – К.: Вид-во «Сфера», 2004. – 224 с.; Чи був «матч смерті»? Документи свідчать. – К.: ДП «Друкарня МВС України», 2005. – 168 с.; Чи був «матч смерті»? Документи свідчать. – 2-е вид. – К.: Експрес об'ява, 2006. – 176 с.

БОРИС ВАСИЛЬОВИЧ ІВАНЕНКО (1933–2008)

13 березня 2008 року завершилося земне буття чудової людини, знаного архівіста, історика, журналіста, Заслуженого працівника культури України Бориса Васильовича Іваненка.

Ще зовсім недавно його жарти наповнювали архівні коридори, а його доброзичливі ямби як найкращий подарунок до ювілеїв чекали архівісти. Він умів любити людей...

Народився Борис Васильович Іваненко 20 вересня 1933 р. у м. Каневі в родині вчителів. Закінчивши 1956 р. історико-філософський факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, він тривалий час (1956–1966) працював у журналістиці (був членом Національної спілки журналістів України), перебував на партійній роботі (1966–1976, 1979–1989). Упродовж трьох років був біля керма Державного комітету УРСР з телебачення і радіомовлення (1976–1979), обирався депутатом Верховної Ради УРСР X–XI скликань. Понад півтора десятиліття Борис Васильович присвятив архівній справі. 1989 року його було призначено начальником Головного архівного уп-

равління при Раді Міністрів УРСР. Добре обізнаний з проблемами в галузі культури, він здійснив вагомий внесок у розвиток української архівістики. На початку 1990-х років, у період складного реформування політичної та економічної систем України, Б. В. Іваненко, спираючись на ядро фахівців архівної служби України, зумів зберегти систему державних архівів, запобігти кадровим втратам, забезпечити стабільний розвиток галузі. Під його керівництвом провадилася робота з демократизації діяльності державних архівів, зокрема розсекречування закритих раніше фондів, приймання на постійне зберігання документів колишніх МВС і КДБ УРСР. Борис Васильович очолював групу з розроблення першого в історії української архівної справи Закону України «Про Національний архівний фонд і архівні установи». Приділяючи значну увагу піднесенню авторитету українських державних архівів на міжнародній арені, Борис Васильович брав участь у міжнародних архівних форумах, сприяв розширенню міжнародних контактів архівістів України з архівними службами іноземних держав. Він був одним із ініціаторів створення Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, Спілки архівістів України, правління якої очолював в 1999–2000 рр. У другій половині 1990-х рр. Борис Васильович очолював ЦДАГО України.

Його заслуги визнавалися на офіційному рівні – йому було присвоєно звання Заслуженого працівника культури України, він був кавалером орденів Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани» та ін.

Як справжній українець, залюблений в квітучі яблуневі сади малої батьківщини, калиновий цвіт і щиросердних свої земляків, Борис Васильович багато зусиль віддав діяльності Товариства «Чернігівське земляцтво у Києві» як один із його засновників і виконавчий директор товариства.

Борис Васильович Іваненко залишив нас на 75 році життя, сповнений планів і нереалізованих ідей.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Балишев Марат** – начальник відділу використання інформації документів Центрального державного науково-технічного архіву України (м. Харків)
- Безручко Олександр** – кінорежисер, кінознавець, кандидат мистецтвознавства, член Національної спілки кінематографістів України, молодший науковий співробітник відділу кіномистецтва і телебачення Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології (ІМФЕ) ім. М. Т. Рильського НАН України (м. Київ)
- Борисенко Сергій** – провідний архівіст Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (м. Київ)
- Жук Лариса** – старший викладач кафедри банківської справи Європейського університету (м. Київ)
- Загорецька Олена** – к. і. н., провідний науковий співробітник відділу документознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (м. Київ)
- Кіш Єва** – к. і. н., старший науковий співробітник Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України (м. Ужгород)
- Коваль Оксана** – старший науковий співробітник відділу архівознавства УНДІАСД (м. Київ)
- Коник Юлія** – головний спеціаліст Державного архіву Херсонської області (м. Херсон)
- Косенко Олена** – аспірантка кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ)
- Кулешов Сергій** – д. і. н., професор, завідувач відділу документознавства УНДІАСД (м. Київ)
- Леміш Наталія** – старший викладач Конотопської філії Європейського університету (м. Конотоп)
- Матяш Ірина** – д. і. н., професор, директор УНДІАСД (м. Київ)
- Нестерчук Дмитро** – головний спеціаліст відділу використання інформації документів ЦДАМЛМ України (м. Київ)
- Палеха Юрій** – к. і. н., завідувач кафедри документознавства та інформаційно-аналітичної діяльності Європейського університету (м. Київ)
- Петренко Ірина** – к. і. н., доцент кафедри культурології та історії Полтавського університету споживчої кооперації України (м. Полтава)
- Пиріг Руслан** – д. і. н., професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України (м. Київ)
- Приходько Людмила** – к. і. н., проректор з наукової роботи Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого (м. Київ)
- Смолянников Сергій** – пошукувач УНДІАСД (м. Київ)
- Тельвак Віталій** – к. і. н., доцент кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (м. Дрогобич)
- Черченко Юрій** – к. і. н. старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського (м. Київ)
- Шумейко Михайло** – к. і. н. провідний науковий співробітник Білоруського НДІ документознавства та архівної справи (м. Мінськ, Білорусь)

Наукове видання

СТУДІЇ З АРХІВНОЇ СПРАВИ
ТА ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА

Том шістнадцятий

Художнє оформлення обкладинки
А. С. Засць, Н. В. Михайличенко
Редактор *А. М. Катренко*
Технічний редактор *М. А. Притикіна*
Верстка *Л. М. Федорова*
Коректори *О. М. Коваль, М. В. Ковтун*

Зареєстровано у Міністерстві України у справах преси та інформації
04.07.1996 р. Серія КВ № 2110

Підписано до друку 27.06.2008 р. Формат 60x84/8
Умовн.-друк. арк. 17,67 Умовн.-фарбо-відб. 18,06 Обл.-вид. арк. 18,83
Наклад 250 прим. Зам. № 334

Надруковано у ДЦЗД НАФ
03110, Київ-110, вул. Солом'янська, 24

**Студії з архівної справи та документознавства / Держкомархів України, УНДІАСД ; [редкол.: І. Б. Матяш (го-
лов. ред.) та ін.]. – К., 2008. – Т. 16. – 152 с.**

До щорічника увійшли статті з актуальних питань теорії і практики архівної справи, документознавства, джерелознавства, історії України. Зокрема, розглянуто проблеми спільної архівної спадщини, архівної україні-
ки, історії документознавства в Україні тощо.

Для істориків, архівістів, документознавців, джерелознавців, викладачів та студентів вищих навчальних зак-
ладів України, інших зацікавлених читачів.

ББК 79.3я 53

С 88